
קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

בס"ד

הועתק והוכנס לאינטרנט
www.hebrewbooks.org
ע"י חיים תשע"ז

בשבח והודאה להשי"ת
מתכבדים אנו בזה
להזמין קרובינו וידידינו
להשתתף עמנו במעמד חנוכת הבית של

בית מדרש אור טוביה

ע"ש אבינו עטרת ראשנו
רב טוביה בן משה פרשל
שתתקיים ברצות ד'
מוצאי שבת קודש פרשת ויקרא
אור לז' אדר ב' הבעל"ט
השתתפותכם תהיה לנו לכבוד גדול
בכבוד ובהוקרה,
משפחות פרשל והרצוג

*THE CHANUKAS HABAYIS
WILL IY"H TAKE PLACE
MOTZAEI SHABBOS VAYIKRA, MARCH 8TH
IN BAIS MEDRASH OHR TOVIA
969 EAST END AVENUE, LAKEWOOD, NJ
PROGRAM 8:45 BIRKAS HAMAZON 10:45*

בית מדרש אור טוביה ע"ש אבינו רב טוביה בן משה פרשל

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

Chanukas Habayis Melave Malkah

מוצאי שבת פ' ויקרא - ז' אדר ב'
יאהרצייט של משה רבינו

Dear Friends and Family,

In honor of the approaching festival of Purim we are enclosing two articles written by our father, Rabbi Tovia Preschel regarding special Mishloach Manos which were sent as spiritual food. These were either in the form of songs or commentaries on the Book of Esther by talmidei chachamim.

Our father learned for many years in Etz Chaim Yeshiva under Rabbi Elya Lopian *zt"l* and was a ben bayis by the London Av Beis Din, Rav Yechezkel Abramsky *zt"l*. Although he received semicha from Dayan Rav Yisroel Yitzchok Reiseman *zt"l* of the Edah Chareidis and Rabbi Sholom Safrin *zt"l* Komarna Rebbe of Yerushalayim, our father never introduced himself as rabbi, only as "Preschel." His modesty is personified by his name—Tovia (another name for Moshe Rabbeinu who was עניו מכל אדם).

We are grateful to Hashem that our father's modesty is being rewarded so soon after his *petirah* with a Melaveh Malkah/Chanukas Habayis and a shul named after him .

The shul, which will be called Beis Medrash Ohr Tovia, is led by Rabbi Henoah Shachar *shlita*, a prominent Talmid Chacham, and grandson of the Radziner Rebbe, Rabbi Yeruchom Lainer *zt"l*. Our father spent much time discussing learning with the Rebbe in London while he was a *bachur* in Yeshiva and then later in the United States when the Rebbe established his shul in Boro Park. We are pleased that two *talmidei chachamim* of yesteryear are linked together through this shul, where Torah is imbibed on a daily basis.

We plan to distribute a Kovetz Maamarei Tovia at the dinner which will include an article that our father wrote for the Shloshim of Rabbi Henoah Shachar's uncle, Rabbi Mordechai Yosef Lainer *zt"l*, former Radziner Rebbe, which includes much information about Rabbi Shachar's grandfather, Rabbi Yeruchom Lainer, *zt"l*.

We would be honored if you would join us in the Melaveh Malkah which will pay tribute to our father, and to the esteemed spiritual leader, Rabbi Henoah Shachar *shlita*.

The Melaveh Malkah will take place on Motzai Shabbos Parshas Vayikra, March 8, at the new Beis Medrash, Beis Medrash Ohr Tovia, located at 969 East End Ave, in Lakewood, NJ. The program begins at 8:45, with Birchas Hamazon at 10:45.

And in the *zechus* of this special gathering for Kovod HaTorah, may our mother Chana Rochel bas Sarah (Flam) have a Refuah Sheleimah.

The event is very soon, so please make a note of the date now.

Looking forward to greeting you,

The Preschels and Herzogs

P.S. Rabbi and Mrs. Chaggai Preschel will B'ezras Hashem be joining us from Yerushalayim. Rabbi C. Preschel will be making a siyum and speaking at the dinner.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

Introduction

Our family feels tremendous gratitude to Hashem that within only weeks of the passing of our father, Rabbi Tovia Preschel ז"ל, he merited to have a shul "Ohr Tovia" named after him, as well as two books published, containing some of his writings..

I, unlike my three brothers who have the privilege of fulfilling mitzvas *Kibud Av* by reciting Kaddish for my father, am pleased that I can also fulfill the mitzvah of *Kibud Horim* by publishing this Kovetz.

Working on this book has been a tremendous consolation to me. I have been voraciously reading many of my father's articles, some of which are dated back to the 1940s, when he was only in his mere twenties. I have also, through the use of special computer software, been privy to the numerous books, journals and articles in which Rabbanim and authors have either quoted my father's writings or thanked him profusely for his generous assistance in helping them with their sources.

Before the existence of "Google" or software, my father was the "encyclopedia" or "computer" that thousands of people would turn to. They would approach him for help in person, by mail or telephone, with their literary projects, whether they be Seforim, dissertations, thesis or articles in Torah or Jewish journals. Since he had a phenomenal memory as well as quite a good library, he was able to help many aspiring Talmidei Chachomim and scholars. He did this all without remuneration and with much generosity of his time.

During each trip that he made on the subway back from Manhattan after sitting in a library all day, his brilliant mind would be digesting and incorporating more and more knowledge that he would disseminate both privately in person and publicly through his publications.

My father contributed articles to at least seven encyclopedias that I have discovered thus far.

I have included entries from the Encyclopedia Talmudit in Hebrew and in English which show his role as contributor as well as entries on a variety of topics to Encyclopedias Ivrit, Judaica, and Americana.

The Hebrew article that appeared in the Israeli Hamodia in honor of his *Shloshim* is republished here. Missing inadvertently from the article is the byline of one of the writers who spoke to me during the Shiva and who incorporated much of that information in the article. Her name is Chavy Rappaport of Ramat Shlomo, Jerusalem. I know my father would have wanted her credited.

Since it is before Purim, I have chosen two articles my father has written regarding Mishloach Manos, one of which was quoted by Rabbi Ephraim Greenblatt ז"ל in his *Rivevos Ephraim*.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

Rabbi Greenblatt passed away within days of my father . In fact their obituaries appeared in the *Yated Ne'eman* on facing pages. One could imagine my excitement when I discovered that Rabbi Greenblatt had been familiar with my father's writings. I wondered if they were meeting in *Shamayim* and enjoying discussing how wonderful it is up there meeting their parents and great Talmidei Chachomim of yesteryear.

I also have included many introductions and important descriptions of prominent Haggados published by the Diskin Orphan Home as well as articles on the forthcoming Pesach holiday.

Many who will be reading this book have never met or known my father. In the invitation that was extended for tonight's Melaveh Malkah, we mentioned that even though our father had *Semicha*, he never called himself "Rabbi" but always introduced himself as "Preschel."

He was not only the epitome of modesty, but was also very sensitive about not making people jealous. The following story illustrates his character.

My mother Chana Rochel (Flam) Preschel *shetichye* once related to me that soon after their marriage, they received a wedding gift, a beautiful china tea set. They were living in Jerusalem, only four years after the establishment of the State of Israel and not long after the Holocaust. Since they barely had furniture, my mother took a tablecloth, spread it on a trunk (an old fashioned suitcase) and displayed the tea set on it. My mother told me she had been looking forward to showing it to my father.

When my father returned home his response was, "Rachel, please put everything away. I don't want our friends to see it. I am afraid they will be jealous when they discover how rich we are."

My mother told me she immediately packed everything away realizing then that she had better not invest any energy or time in beautifying their apartment.

Now that my mother needs a *refuah sheleimah*, may my father be a מליץ יושר for his אישה כשרה שעשתה רצון בעלה.

Pearl Herzog
Adar 4, 5774

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

Contents – תוכן

Introduction

דברי מבוא

Obituary in Hebrew “Hamodia”

ר' טוביה פרשל מ"המודיע"

Purim

פורים

- Mishloach Manos

- משלוח מנות

- חיבורים שמזכירים "משלוח מנות"

Pesach

פסח

- Introductions to Historical Haggadoth

- דברי מבוא להגדות הסטוריים

- The Amsterdam Haggadah (1662)

- הגדת אמסטרדם

- The Matteh Aharon Haggadah (1710)

- הגדת מטה אהרן

- The Venice Haggadah (1716)

- הגדת ויניציאה

- The Oppenheim Haggadah (1719)

- הגדת אופנהיים

- The Offenbach Haggadah (1722)

- הגדת אופנבך

- The Fuerth Haggadah (1741)

- הגדת פירט

- The Vienna Haggadah (1751)

- הגדת ווינא

- The Sulzbach Haggadah (1755)

- הגדת זלצבאך

- The Babad Haggadah (1768)

- הגדת באבד

- The Kittsee Haggadah (1782)

- הגדת קיצע

- The Karlsruhe Haggadah (1796)

- הגדת קארלסרוא

- The Pressburg Haggadah (1816)

- הגדת פרשבורג

- The Trieste Haggadah (1864)

- הגדת טריאסט

- About “Ehad Mi Yode’a”

- על שני נוסחים של השיר "אהד מי יודע"

- The Haggadah and the Blood Libel

- הגדה ועלילת דם

Shas

הש"ס

- About the Tractates A.N.Y.

- למסכתאות ענ"י

- Translation of Shas into Yiddish

- תרגום הש"ס במחתרת

- Dikdukei Sofrim

- דקדוקי סופרים

- Bibliography of Hadrans

- רשימות ביבליגרפית של הדרנים

- Letter to the Editor of “Torah U’Mada”

- מכתב ל"תורה ומדע"

- Entry in Encyclopedia Americana

- אינצקלופידיה אמירקנה

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

Miscellaneous

- Rabbi Yechezkel Abramsky
- The Radziner Rebbe
- About R' Yaakov Baal Haturim
- Essays in "Hapardes"
- Jewish Press Profiles

שונות

- הרב יחזקאל אברמסקי
- האדמו"ר מראדזין
- תוכחת ר' יעקב בעל הטורים לבניו
- חיבורים מ"הפרדס"

Encyclopedia Entries

- Hebrew Encyclopedia
- Encyclopedia Judaica
- Hassidic Encyclopedia
- Talmudic Encyclopedia

חיבורים לימודיים באינצקלופידיאות

- אינצקלופידיה עברית
- אינצקלופידיה יודאיקה
- אינצקלופידיה חסידי
- אינצקלופידיה תלמודית

Authors' Praise

- Rubinstein on R. Ganzfried
- Mirsky on Hadrans
- Chavel on the Rambam
- Tosefta on Megillah
- Brisk
- Noda B'shaarim

מחברים משבחים

- רובינשטיין על ר' גאנצפריד
- מרסקי על הדרנים
- שאבל על הרמב"ם
- תוספתא על מגילה
- שלשלת בריסק
- נודע בשערים

איש תבונות

החוקר והסופר הרב טוביה פרשל ז"ל במלאות שלושים לפטירתו
מתוך "המודיע" כ"ג שבט תשע"ג

פרל ליבא לבית שפירא. ר' משה פרשל, איש עסקים מצליח ויודע ספר, היה בנו של הרב יוחנן פרשל, רב ואב בית דין של העיר סניאטין שבגליציה, מחבר ספרים ומאמרים בכתבי עת תורניים שונים. לאחר פטירת רבה הקודם של סניאטין, הגאון רבי אברהם

שטיינברג זצ"ל, מחבר שו"ת מחזה אברהם, ראשי הקהילה חיפשו רב שלא יפול בגאונותו מרבם הנערץ—מסע החיפוש ערך ארבע עשרה שנה עד שמצאו מחליף ראוי לרשת את מקומו של רבי אברהם. רק לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה, זכו להכתיר את הרב יוחנן פרשל לרבם.

ר' טוביה היה בן יחיד להוריו, לאחר שאחיו יוסף נפטר טרם לידתו. אחותו היחידה, סיפרה, שכאשר היא היתה הולכת עם אחיה טוביה, לנה הצעיר בחוצות וינה, היו הבריות אומרים עליו "שם הולך הגאון הקטן". נוסף ללימודיו בחיידר הווינאי, הוריו של טוביה שכרו עבורו מלמדים פרטיים, אחד מהם היה הרב שמואל הובנר זצ"ל אשר לימים תירגם במחתרת כמה מסכתות ש"ס ליידיש, בעת שהתגורר בבליגיה תחת כיבוש הנאצים יש"ו.

לקראת בר-המצוה של טוביה, הכין איתו הרב הובנר דרשה מוכבת, ואכן טוביה מסר אותה בלשון הקודש רהוטה. לקראת סוף 1938 לאחר האנשלוס, כאשר אוסטריה נכבשה על ידי הגרמנים, נשלח הנער טוביה

היום מלאו שלושים יום מאז השתתף קהל רב בהלווייתו של הרב טוביה פרשל ז"ל, מטובי הסופרים והחוקרים החרדיים, והרבה מהגיגיו ומחקריו פירסם ב"המודיע", שנפטר בניו יורק ובהלווייתו שם השתתף קהל

רב בטרם הוטס להלווייתו בירושלים, ונטמן בהר הזיתים. בן 92 היה בפטירתו. עם פטירתו הלך לעולמו זקן ההיסטוריונים היהודיים, תלמיד חכם וגאון עצום, וגאון בעניויות, בן אוריין, רחב אופקים ואוהב ספר, כפי שהעיד עליו הרב יצחק ליכטנשטיין שליט"א מרא דאתרא ד"קהילת בית אברהם" במונסי ור"מ בישיבת "בית יוסף נובהרדוק" בברוקלין. שר' טוביה פרשל ידע לפרטים את ההקדמה של כל ספר שיצא לאור ב-400 השנים האחרונות. ספרייתו האישית מילאה

את כל ביתו. חקרן מטבעו היה ולא פעם נסע אף למרחקים למצוא ולאתר נתונים. מסעותיו ברכבי העולם כללו את קטלוניה שבספרד, שבה הוא שוחח עם צאצאי האנוסים ששבו ליהדותם, קוצ'ין בהודו, שם הוא ראיין כברים של קהילות יהודיות שונות ומגוונות—ירדק, קולומביה, פנמה, שוודיה ומדינות נוספות רבות. מה גם שהוא ידע ודיבר 7 שפות על

בוריין. ר' טוביה נולד בווינה שבאוסטריה בשנת תרפ"ב להוריו, הרב משה פרשל ואמו מרת

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

והתיישבו בירושלים. הרב שימש כסנדק בבריתו של יוחנן, בנו בכורו של ר' טוביה. מוה"ר רבי יצחק מאיר לוי כובד בסנדקאות בבריתו של שמואל אהרון, בנו השני.

ידיד נוסף מימי בחרותו ב"עץ חיים" שבלונדון היה, רבי מרדכי יוסף ליינר זצ"ל, האדמו"ר בראדזין בבורו פארק. טוביה, צעיר לימים אך בוגר בנפשו, נהנה להשתעשע בדברי תורה עם אביו של חברו, כ"ק האדמו"ר רבי ירוחם ליינער זי"ע ועוד מידידיו מתקופת היותו בלונדון: הגאון רבי שמואל שמעלקא פינטר זצ"ל, הבוקוסקא בר, מנהל מוסדו "יסודי התורה" ויו"ר אלו"י בבריטניה ויבדל"ח הגאון רבי משה שטרנבוך שליט"א אשר גם פתח את ביתו בפני בנו של ר' טוביה בשנות לימודיו בישיבה כאן בארץ ישראל.

לר' טוביה היו חושים מיוחדים, לקליטה ותפיסה מהירה. חד לשון ועין טובה. עשה ועשה, כתב וחיבר, אך לא דיבר על עצמו מלה. הניגוד היה בולט: אין ספור מילים כתובים על הנייר, הוא היה מרצה בכסד עליון, אך מיעט מאוד במילים שהוציא בשיחות חולין—הבלי העולם הזה לא עניינו אותו כלל.

ביוגרף וביבליוגרף

ר' טוביה נישא למרת חנה רחל לבית פלאם, מצאצאיהם של אדמו"רי בעלזע, זידיטשויב, סטרעטין וקאליב. הזוג פרשל קבעו שתי משכנים בירושלים עיה"ק, שם, בשנת תשט"ז נסמך ר' טוביה לרבנות ע"י הגאון רבי ישראל יצחק הלוי רייזמן זצ"ל, חבר בית הדין של העדה החרדית, וראב"ד קהילות החסידים בירושלים. הרב טוביה פרשל שימש במשך תקופה כעורך

ללונדון באחד ממשלוחי הילדים ה"קינדער טראנספורט", שאורגנו על ידי הרב שלמה שונפלד. הפרידה של טוביה מהוריו היתה הפעם האחרונה שטוביה זכה לראות את אמו, שגורשה מצרפת לאושוויץ, שם ניסתה.

טוביה פרשל הצעיר למד שנים רבות בישיבת "עץ חיים" בלונדון וינק תורה ומוסר, מראש הישיבה הגה"צ רבי אליהו לופיאן זצ"ל ממונהיגי המוסר הגדולים בדורו, הגאון רבי שלמה נחמן גרינשפן זצ"ל, תלמיד חכם ידוע ומחבר ספרים, והגאון רבי אריה זאב גורביץ זצ"ל, חתן הגר"א לופיאן, ששימש ברבות הימים כראש ישיבת גייטסהד.

חברו לספסל הלימודים בישיבת ב"עץ חיים", ר' ראובן כהן, המתגורר כיום בירושלים, ציין שעד עצם היום הזה, נחרטה במוחו תמונה של ר' טוביה, שהיה ידוע כעילוי, עומד ליד הבימה במשך ארבע שעות ברצף ולומד ללא הפסקה...

מהיר תפיסה

כאשר הגאון רבי יחזקאל אברמסקי זצ"ל, אז ראב"ד בלונדון, חיפש חברותא מצוין לבנו מנחם, הוא ניגש לראש הישיבה עם בקשה שימליץ על בחור מתאים. הרב לופיאן המליץ ללא היסוס על טוביה פרשל, וכך התחיל ידידות נצחית בין טוביה ומנחם כאשר טוביה הפך להיות בן בית אצל משפחת אברמסקי—בן בית פשוטו כמשמעו: לשנים רבות, טוביה אכל בשולחנו של הרב יחזקאל מדי שבת בשבתו וכל חג וחג ללא יוצא מן הכלל. כמו כן, הרב יחזקאל היה מגיע לישיבה מדע שבוע בליל שישי כדי לדבר עם טוביה בלימוד. מערכת היחסים הקרובה בין טוביה לבין הרב אברמסקי המשיכה גם כאשר טוביה ומשפחת אברמסקי עלו ארצה

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

אור המזרח ועוד אוספרי תורה נוספים. הרב פרשל השתתף בשיעור הדף היומי של הגאון רבי שמחה אלברג במניין של אגודת ישראל בבורו פארק. כאשר הרב אלברג לא יכל להגיע, הרב טובינ פרשל מילא את מקומו. לאחר פטירתו של הרב אלברג, הרב פרשל גם מילא את מקומו כעורך ראשי של "הפרדס".

לפני כמה שנים חזר להתגורר בירושלים, אך מטעמי בריאות הוחזר לניו יורק, ובביקורו בירושלים לפני כשלוש שנים, הזמנתי אותו לערוך ביקור בסניף ירושלים של מפעל הש"ס ומתמוגג מנחת לראות בציבור הנבחנים הרכונים על דפי השאלונים ועמים לעהות ולכבות את התשובות הנכונות.

בני המשפחה של ר' טוביה מציינים שכאשר אביהם נפטר בשיבה טובה, בוודאי באו לקבל את פניו—רבו, הרב יחזקאל אברמסקי, והאדמו"ר מסקולען, אשר נעזר רבות ע"י אביהם להוציא יהודים מרומניה.

הרב טוביה פרשל הותיר אחריו את רעייתו חנה רחל (לבית פלאם) ודורות ישרים ומבורכים: ילדיו, ד"ר יוחנן פרשל, פסיכיאטר בברוקלין ניו יורק, ד"ר שמואל אהרן פרשל, רופא פנימי בלייקווד, ד"ר פרל הרצוג, פרופ' להיסטוריה יהודית והרב חגי פרשל, מרביץ תורה בירושלים ומחבר ספרי "בחגווי הסלע" על התורה, ונכדים ונינים בני תורה. יהי זכרו ברוך.

המכבדו בחיים וגם לאחר פטירתו
בנימין קלוגר

האינציקלופדיה התלמודית גם בגירסה העברית המקורית וגם במהדורה האנלית. אכן, הרב שלמה יוסף זיין ביקש מהרב פרשל להכין עבורו דוגמא איך ערך באנציקלופדיה האנגלית אמור להיראות, והשתמש בדוגמא של הרב פרשל כאב טיפוס לשאר הערכים.

הרב טוביה פרשל היה מחבר הערך "התלמוד" באנציקלופדיה אמריקנה והרבה מכתבותיו על רבנים ודמויות תורניות הוכללו באנציקלופדיה יודאיקה וטנציקלופדיה העברית. הוא חיבר פרקים בעשרות רבות של ספרים שנכתבו על ידי אכרים ללא הזכרת שמו כלל—הוא לא חיפש פירסום. מטרתו היחידה היתה להעניק ידע לזולת. הוא גם כתב עבור איספים שונים של ספרי ביוגרפיה כגון "אלה אזכרה" שפורסם על ידי הרב ד"ר יצחק לויין מטעם אגודת ישראל. הוא כבת בעברית יידיש ואנגלית ברהיטות רבה ופירסם אין ספור כתבות בעיתונים שונים, ובמיוחד ב"המודיע", ובעיתון השבועי "דה ג'ואיש פרס" לאחר העתקת משפחתו לניו יורק. הוא ניצל במה זו כדי לפרסם מוסדות תורה וארגוני חסד רבים. הוא היה אור "כשאגיע לבית דין של מעלה לאחר 120 שנה, אראה אלפי כתבות שכתבתי ופרסמתי בחינם בכדי לעזור בביסוס הכלכלי של מוסדות וארגונים חשובים."

הרב טוביה פרשל גם כתב בכתבי עת תורניים מגוונים, וביניהם סיני, דרום, הפרדס,

משלוח מנות של מחברים מאת טוביה פרשל

המתרחש בעולם המדיניות, לבן אחותו— וגם הדפיס שניהם, את "אגרת פורים" ואת השיר "שלום אסתר" בעתונו "המבשר" ("י"ח אדר ב, תרכ"ב).

לחג הפורים תרל"ו שלח א. ב. שוויצר מאמר על המתמטיקאי והממציא, ר' אברהם שטרן עם תמונה משלו, אותה מצא בכתב, עת רוסי ישן, לחיים זליג סלוננימסקי, שהיה חתנו של שטרן. הוא שלח אלה לחז"ס כמנחת-חג שיוכל "לתתה למנה גם לפני קוראי "הצפירה". ואמנם הדפיס סלוננימסקי את המאמר עם התמונה בעתונו ("ב אדר) תחת הכותרת "משלוח מנות לפורים".²

בגליון האחרון של "אור המזרח" (תשרי— טבת תשל"ד) פורסמו מכתב-יד שנשרד מן השואה, חידושי תורה ששלח ר' ישראל פנחס פיוטרקובסקי, אברך חסידי מלודז', בשנת תרצ"ה, משלוח מנות לחותנו. לחידושי תורה הקדים שיר בן שלושה בתים, בו הוא אומר בין היתר:

אלה הכינו מרקחות ומגדנות
ואלה בשר צלי אש שמו באגנות
ואנוכי עשות במתכונתם ידי קצרה
לאלה יין ושמן בטנים ושקדים
בכלי כסף צרוף מזוקק שבעתיים.
ואני שיקויי מי לחץ ולחמי עצבה...

על כן הוא שולח לחותנו משלוח מנות מפירות לימודו.³

"משלוח מנות של מחברים", בשם זה פירסמתי ב"הדואר" (ח' אדר תשל"א) מאמר על יצירות ספרותיות שמחבריהן שלחו אותן מנה לפורים לרעיהם.

יורשה לי היום, לרגל חג הפורים הבא עלינו, לציין עוד כמה "מנות שבכתב". הרב אליהו פרץ, שהיה רב באדריאנופל במאה השמונה-עשרה, כתב שירים לעת-מצוא. בפורים שלח לידידו ר' משה דאנון שיר כמנה לחג:

האין כלבבי תשורה להביא
יהא נא כתבי למשה למנה
יכופל בטעם כמו אז להעם
יטועם ויונעם למשה למנא
ומנות לחכו יתעב כדרכו
מתוקות בערכו, למשה למה נא.

השיר נדפס על-ידי אברהם דאנון בספרו "תולדות בני אברהם" (פרסבורג תרמ"ז, עמ' 123).¹

דוד כהן צדק, בעודו ילד, שלח לאביו הסופר יוסף כהן צדק כמנה לפורים שיר בשם "שלום אסתר".

"הנני שולח בזה את פטר רחם עטי לכהן צדק...לא לכבודי, אך לכבוד בית אבא, הנני מכבדך היום במנחתי הדלה הזאת במקום משלוח מנות..." כתב במכתב שליווה את השיר.

אביו שלח באותו יום, יום הפורים, את השיר יחד עם "אגרת פורים", פיליטון על

1 דברי הכותב כי מאמרו הוא הראשון על שטרן בספרות העברית אינם מדויקים. עוד בשנת תרכ"ד הופיע ב"הנשר" (ה' ו"ג סיון) מאמר על שטרן מאת אלכסנדר חיים שור מדרהוביץ. באותו גליון של "הצפירה" בא גם מסופרו באודיסה אלימלך ווקסלר ("איש נעמי") מאמר "משלוח מנות" לקוראי העתון, ותוכנו דרשה לפורים של הרב ד"ר שוואבכר, שהיה רב בית-הכנסת של אנשי ברודי באודיסה. ברם, כפי שצינתי כבר במאמרי הראשון, הנני מביא רק יצירות שנשלחו מנות לחג לאנשים מסויימים, להוציא מן הכלל כאלה שמתחילה הוגשו מנחה לכלל ציבור הקוראים.

2 אברהם דאנון מספר בספרו כי במאה הי"ח היו בתוגרמה שכתבו שירי פורים "ותחת כי ישלח משורר לרעהו ממתקים ומגדנות... יקום מניו בפרי עטו ובניב שפתיו ובזמירות יריע לו".

בסוף "אגרת פורים" הנזכרת לקמן כותב יוסף כהן צדק לבן אחותו כי אין לו זמן "לשיר לכבודך היום, יום בו יצאו כל בעלי השיר בשירים ובזמרים", מכאן, שגם במזרח-אירופה היו, במאה הי"ט משכילים שכתבו ביום הפורים שירים לכבוד רעיהם. במאמרי הקודם הזכרתי שירים שמיכ"ל ויל"ג שלחו לידידים "משלוח מנות". בין שירי רבי"ל נמצא מכתב שכתב אותו לכבוד א. ל. מנדלשטם בפורים תר"ח ("אשכול הסופר", וארשה תר"ס, עמ' 56-57). יתכן ששלח לו אותו מנחה לחג.

3 ב"בצרון" (שבט-אדר תשל"ג) פירסם א. ר. מלאכי, מתוך ארכיון יו"א בניו-יורק, אגרת-ברכה מליצית ששלח איש לרעהו, שהיה מלפנים גם רבו, "משלוח מנות" לפורים.

Mishloach Manot of Rabbis and Scholars

BY Tovia Preschel

Rabbis, scholars and writers used to send on Purim—in addition to the traditional *Mishloach Manot*—**spiritual food** to their dear ones: a song, a study, even an entire book, they had written.

In this article only a few of such “*manot*” (“portions”, “gifts”) can be mentioned.

Rabbi Shlomo Alkabetz, the author of *Le-kha Dodi*—wrote a commentary on the Book of Esther and sent it as a Purim present to his future father-in-law.

In the introduction to the commentary, he tells us how he came to write it. It was in 1529, with the approach of Purim, the season for sending gifts, he felt extremely bad, for he did not know what present he could give to Yitzchak HaKohen, his future father-in-law, the father of his bride. Finally he decided to write a commentary on the Book of Esther and send it to R. Yitzchak. He was sure that he would enjoy the present, for the man was a lover of Torah. The commentary was, indeed, very well received by the entire family. Alkabetz’ future brother-in-law Yosef HaKohen, even wrote a poem in its honor.

The commentary which the author called *Manot HaLevi* (“Gifts of the Levite”—Alkabetz was a Levite), was first printed in Venice in 1585.

Rabbi Moshe Isserles the great Halakhic authority of Ashkenazi Jewry served as rabbi and Rosh Yeshiva in Cracow. In 1556 he was forced to leave Cracow because a plague ravaged the city. He moved temporarily to Szydlowiec. Food was scarce and Purim could not

be celebrated with “feasting and gladness.” However, Rabbi Isserles sought delight and joy by immersing himself in the study of the Book of Esther. He wrote a commentary on the Megillah and sent it as a Purim present to his father, who was one of the leaders of Cracow’s Jewish community. The commentary which was named by Rabbi Isserles *Mahir Yayin*, was first printed in Cremona, Italy, in 1559.

On Purim of the year 1629, Rabbi Moses Samson Bachrach who served as rabbi in Worms and in other communities, wrote a song for the welcoming of the Sabbath. He composed it for his wife, “that she might play it on an instrument.” The song was published in the periodical *Shomer Zion HaNeeman* in the year 5619 (1858-1859).

R. Yekuthiel (Gordon) ben R. Yehuda Leib of Vilna left his native country in order to study medicine in Padua, Italy. During his stay there he became a disciple of R. Moshe Chaim Luzzatto. After his return to Poland he resided in Grodno and Brest Litovsk. On the occasion of Purim he sent to R. Shlomo Zalman Segal Sinzheim, a communal leader, a poem telling the story of Esther. The initial letters of the words of each line of the poem form the word *Megilla* (in the first line, the initial letters are read from right to left; in the second line they should be read backwards from left to right; in the third line—again from right to left; in the fourth—from left to right; and so on).

The poem was printed by L. Schlossberg in Vienna in 1879.¹

¹ Rabbi Eliezer Ashkenazi, famous 16th century rabbi who served in various communities, dedicated his commentary on the Book of Esther, called *Yosef Lekah*, to Don Joseph Nassi, but we do not know whether he actually sent him a copy as a gift for Purim.

חקר ועיון

הרב מאיר וונדר

משלוח מנות של ספרים

עצם הצגת שאלה זו מעוררת תמיהה, וכי אפשר לצאת בספרים ידי מצות משלוח מנות, והרי הלכה פשוטה היא בשו"ע או"ח סי' תרצ"ה סעי' ד': חייב אדם לשלוח לחבירו שתי מנות של בשר או של מיני אוכלים שנאמר ומשלוח מנות איש לרעהו שתי מנות לאדם אחד, וכתבו המג"א סק"א בשם המהרי"ל והשל"ה וכן הפמ"ג, דשתי מנות בשר דוקא כשמבושלים כראוי לאכילה וכן במשקין, ובאר בטורי אבן למגילה דף ז' ע"א באבני שהם בסוף המסכת, דמצות משלוח מנות ליתא אלא במידי דמיכל ומשתי דוקא, וכמו ושלחו לאין נכון לו בספר עזרא, וכדמשמע להדיא ברפ"ב דביצה דמנות היינו דברים המוכנים ועומדים לאכילה ביו"ט, ורק מתנות לאביונים מצותן אפי' במידי דלאו מיכל ובכסף ושוה כסף נמי סגי, וכן פסק שם המשנה ברורה ס"ק כ' גבי משלוח מנות, דאין יוצאים בבגדים ושאר דברים, וא"כ כיון שספרים אינם אוכלין, פשיטא דאינו יוצא בהם, ומה טעם אנו מוצאים בכ"ז שדנו בדבר בספרי שו"ת האחרונים, ומה ראו על ככה.

כמו-כן פשוט שכל אותם מחברים ששלחו את ספריהם או את חידושי תורתם כמשלוח מנות בפורים, עשו זאת משום ידידות ורעות בנוסף למיני אוכל שבודאי שלחו תוך מזה, ואין להביא מהם ראיה שיוצאין ידי משלוח מנות בספרים. ראשון לכולם הוא רבי שלמה אלקבץ שחיבר בשנת רפ"ט את פירושו למגילה בשם „מנות הלוי“, נדפס לראשונה בוניציה שמ"ה. בפתחת הספר הוא כותב ששולח את הספר שי לחותנו הגביר ר' יצחק הכהן „ובעד השל"ח אשר ישלחו הבתורים ביום פורים, שלחתי ביאור זה שלוח אליו, ואקרא שמו מנות הלוי“. ושוב כופל דבריו „קראתי שמה מנות הלוי כדין וכהלכה שתי מנות לאדם אחד“. אף גיסו ר' יוסף הכהן פותח את שירו לכבוד הספר במלים: „ידיד שת תמורת מגדים לדודיו בפורים דברים ערבים“. ברם אין בכל הלשונות האלו כדי לשלול שאכן קיים גם משלוח מנות כפשוטן, ומלבד זאת גם שלח את הספר למנה.

מפורסם מאד הוא גם פירוש „מחיר יין“ של הרמ"א על מגילת אסתר, שנדפס לראשונה בקרימונה שי"ט. בהקדמתו מספר הרמ"א שבשנת שט"ז ברחו יהודי קראקא לשדלוב מפני סכנת ה„חלי-רע“, ולא יכלנו לקיים ימי הפורים במשתה ושמחה להסיר יגון ואנחה, אמרתי אקוה ואשמח במפעלי, אף חכמתי עמדה ליי“. בחתימת הספר הוא מוסיף: „שלחתי בימי הפורים למנה לאבי ישראל“. גם מלשונות אלו אין הוכחה שהספר נתחבר כתחליף למשלוח מנות, ובודאי קיימו מצוה זו באוכלין, אף כי בלחם צר ומים לחץ כפי תנאי הזמן והמקום. אף רבי אפרים זלמן מרגליות כותב בראש ספרו מעלות היוחסין, שחיבר לכבוד אביו פירוש על מגילת אסתר, וכן נרשמו דוגמאות נוספות במאמרו של ר' טוביה פרשל: משלוח מנות

של „מחברים“ שהופיע בהדואר, יום ח' אדר תשל"א, עמ' 283.

אך הסיבה שבכל זאת נתעוררה שאלה בענין זה היא, שמכיון שכל ענין משלוח מנות הוא משום ריבוי שמחה וריעות, א"כ מכל שכן דברי תורה גורמים לשמחה כדכתיב פקודי

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

רבבות

אורה חיים

אפרים

רפמ

מגלה. ועוד הלא קניית היין והשמן זה הלא ג"כ הכשר כמגילה. ועצם הספק של המעט צרי נראה שהוא אי משום פרסומי ניסא הקריאה במגילה וא"כ זה דומה לשאר או לא משום פרסומי ניסא, וא"כ דמי לתפלין, דשם רק יש הדין עד שלישי, וחלוק מהדברים של פרסומי ניסא. ועיין בבאה"ט בר"ס תרע"א שכתב ע"ד השו"ע דעני המתפרנס מן הצדקה מוכר כסותו לשמן, דאינו מחוייב להשכיר עצמו כמו בד' כוסות, ולא ציין מקור הדברים. וקשה הא כיון דילפינן מפסח, א"כ לכל דבר ילפינן וכמו בד' כוסות צריך להשכיר עצמו כמו כן הכא וכן מבואר בשער הציון שם אות ג'.

ועיין מה שכתבנו בסימן תנ"ו.

וראיתי בשדי חמד, אסיפת דינים, מערכת חנוכה, אות כ"א, שכבר העיר על הכאן היטב בזה.

(ז) נטילת צפרנים בפורים נראה דשרי, דמלאכת מצוה מותר, ובעש"ק היה מצוה ליטול הצפרנים, עיין דברי מלכאל ח"ה סימן רל"ז.

(ח) שני בני אדם הבאים בפורים לשאול שאלות א' בפורים וא' בפסח למי יענה, עמ"ש בזה בשו"ת האלף לך שלמה ח"א סימן שפ"ד.

ב

משלוח מנות בספרים

במורה כסליו תשל"ד, כתב ידידי הרב מאיר ווגדר שליט"א, ח"ל: משלוח מנות של ספרים. — עצם הצגת שאלה זו מעוררת תמיהה, וכי אפשר לצאת בספרים ידי מצות משלוח מנות, והרי הלכה פשוטה היא בשו"ע או"ח סימן תרצ"ה סעיף ד: חייב אדם לשלוח לחבירו שתי מנות של בשר או של מיני אוכלים שנאמר ומשלוח מנות איש לרעהו שתי מנות לאדם אחד. וכתבו המג"א סק"א בשם המהרי"ל והשל"ה וכן הפמ"ג, דשתי מנות בשר דוקא כשמבושלים כראוי לאכילה וכן במשקין, וברא בטורי אבן למגילה דף ז' ע"א באבני שהם בסוף המסכת, דמצות משלוח מנות ליתא אלא במידי דמיכל ומשתי דוקא, וכמו ושלחו לאין גבון לו, בספר עזרא, וכדמשמע להדיא ברפ"ב דביצה דמנות היינו דברים המוכנים ועומדים לאכילה ביו"ט, ורק מתנות לאביונים מצותן אפילו במידי דלא מיכל ובכסף ושוה כסף נמי סגי, וכן פסק שם המשנה ברורה ס"ק כ' גבי משלוח מנות, דאין יוצאים בבגדים ושאר דברים, וא"כ כיון שספרים אינם אוכלין, פשיטא דאינו יוצא בהם, ומה טעם אנו מוצאים בכ"ז שדנו בדברי בספרי שו"ת האחרונים, ומה ראו על ככה.

כמובן פשוט שכל אותם מחברים ששלחו את ספריהם או את חידושי תורתם כמשלוח מנות בפורים, עשו זאת משום ידידות ורעות בנוסף למיני אוכל שבודאי שלחו חוץ מזה, ואין להביא מהם ראייה שיוצאין ידי משלוח מנות בספרים. ראשון לכולם הוא רבי שלמה אלקבץ שחיבר בשנת רפ"ט את פירושו למגילה בשם „מנות הלוי“, ג'דפס לראשונה בניציצה ש"מ"ה. בפתחת הספר הוא כותב ששולח את הספר שי לחותנו הגביר ר' יצחק הכהן „ובעד השלי"ח אשר ישלחו הבתורים ביום פורים, שלחתי ביאור זה שלוח אליו, ואקרא שמות מנות הלוי“. ושני כופל דבריו: „קראתי שמה מנות הלוי כדין וכהלכה שתי מנות לאדם אחד“. אף גיסו ר' יוסף הכהן פותח את שירו לכבוד הספר במלים: „ידיד שת תמורת מגדים לדודיו בפורים דברים ערבים“. ברם אין בכל הלשונות האלו כדי לשלול שאכן קיים גם משלוח מנות כפשוטן, ומלבד זאת גם שלח את הספר למנה.

מפורסם מאד הוא גם פירוש „מחיר יין“ של הרמ"א על מגילת אסתר, שג'דפס לראשונה בקרימונה שי"ט. בהקדמתו מספר הרמ"א שבשנת שט"ז ברחו יהודי קראקא לשו"ת מפני טבת ה"חליר"ע, ולא יכלנו לקיים ימי הפורים במשתה ושמהה להסיר יגון ואנחה, אמרתי אקוה ואשמח במפעלי, אף חכמתי עמדה לי, בחתימת הספר הוא מוסיף: „שלחתי בימי הפורים למנה לאבי ישראל“. גם מלשונות אלו אין הוכחה שהספר נתחבר כתחילה למשלוח מנות, ובודאי קיימו מצוה זו באוכלין, אף כי בלחם צר ומים לחץ כפי תנאי הזמן המקום. אף רבי אפרים זלמן מרגליות כותב בראש ספרו מעלות היוחסין, שחיבר לכבוד אביו פירוש על מגילת אסתר. וכן נרשמו דוגמאות נוספות במאמרו של ר' טוביה

פרשל: „משלוח מנות של „מחברים“ שהופיע בהדואר,

יום ח' אדר תשל"א, עמ' 283.

אך הסיבה שבכל זאת נתעוררה שאלה בענין זה היא שמכיון שכל ענין משלוח מנות הוא משום ריבוי שמחה וריעות, א"כ מכל שכן דברי תורה גורמים לשמחה, כדכתיב פקודי ה' ישירים משמחי לב, דמשום כך אסור ללמוד בתשעה באב, וא"כ צריך להיות שאפשר יהיה לצאת בהן. מיהו כ"ז רק אם זהו הטעם למשלוח מנות, אבל יש עוד טעם אחר כדי שיהיה לכל אחד בריח לסעודת פורים, ולטעם זה ודאי ולא יוכל לצאת בדברי תורה.

והראשון שנשאל על כך הוא רבי צבי הירש חריף, והוא השיב על כך בסוף הקונטרס שלו, שבודאי אין יוצאים בד"ת, דאע"פ דבודאי גורמים לשמחה, הנה שמחה זו היא שמחת הנפש, אבל בפורים לא סגי בכך ובעינין שמחת הגוף ממש, דהגזרה היתה להשמיד להרוג

הגדת אמסטדם

The Amsterdam Haggadah, 1662

The Haggadah, which is reproduced here, was printed in Amsterdam in 1662. It was modeled on Haggadoth published in Venice several decades earlier.

In 1599 an illustrated Haggadah, reflected the influence of Haggadoth printed earlier in Mantua, was published in Venice. It features the order of the Seder in Judeo-Italian, Judeo-German and Judeo-Spanish, as well as a commentary by Rabbi Yosef of Padua. Rabbi Yosef of Padua was active as a printer and publisher in Mantua during the second half of the sixteenth century and his commentary first appeared in Haggadoth printed in that city.

The Venice Haggadah was reprinted in Venice two years later with variations in typography and format. One important addition was a moralistic interpretation of the order of the Seder by Rabbi Moshe Alshek, the famous Bible commentator, who for many years was a rabbi and teacher in Safed. The publishers of the Haggadah received the interpretation from Rabbi Hayyim Alshek, the son of Rabbi Moshe, who was then in Venice, reissuing some of his late father's published works and printing those which had remained in manuscript.

The Amsterdam Haggadah, 1662, is an imitation of the 1601 edition of the Venice Haggadah, though the layout is different and there are differences in typography. The Amsterdam Haggadah contains the illustrations and all the features of the Venice Haggadah: The order of the Seder in Judeo-Italian, Judeo-German and Judeo-Spanish, the commentary by Yosef of Padua, the Hebrew Seder instructions and, finally, Rabbi Moshe Alshek's interpretation (with the introduction of the Venice publishers!). Some of the illustrations appear here reversed. This is due to the copyer's failure to reverse the illustrations as he transferred them to the wood blocks from which they were printed. (Note that the two figures, each holding a cup, printed in the margins of the Kiddush and Havdala, respectively, are left handed. In the Venice Haggadah, each holds the cup in the right hand).

The title page of the Amsterdam Haggadah is altogether different from that of the Venice Haggadah. In addition to the hymn "Adir Hu" and its Judeo-German version, the Amsterdam Haggadah contains the songs "Ehad Mi Yode'a" and "Had Gadya" and their Judeo-German versions. These two songs do not appear at all in the Haggadoth printed in

1 Abraham Yaari in his "Bibliography of the Passover Haggadah" (Jerusalem, 1960) lists only one edition of the Venice Haggadah, 1601 (p. 4, no. 29). However there seem to have been two editions. One contained the grace after Meals according to the Sefardi ritual. The other featured the Ashkenazi Grace after Meals (printed as the very end of the Haggadah). The Ashkenazi edition, apparently, did not contain Rabbi Alshek's above mentioned interpretation of the order of the Seder. The Venice Haggadah, 1601, was reprinted with modification, in 1603 and 1604. Yaari mentions only one edition of the 1602 Haggadah (p. 4, no. 30). Of this Haggadah, too, two editions appeared. In one of these the Ashkenazi Grace after Meals was printed in the margins of Shfokh Hamatkha and following parts of the text.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

Venice in 1599 and 1601. The Grace after Meals in the Amsterdam Haggadah follows the Ashkenazi ritual.

During the second half of the seventeenth century when this Haggadah was printed, Amsterdam, which had both a Sefardi and Ashkenazi community, was a center of Hebrew printing, boasting several printshops. This Haggadah was printed by Uri Phoebus ben Aaron Halevi, who after working for other Hebrew printers in the city, opened his own press in 1657. His firm was active in Amsterdam for more than three decades until he moved to Zolkiev, Poland.

The Amsterdam Haggadah, 1662, is very rare. It was kindly made available for reproduction by the Moldovan Family Collection of Jewish Art, which includes a rich assortment of old Haggadoth.

This is another Haggadah of historical and artistic interest reproduced by the Diskin Orphan Home of Isrtael, which this year marks one hundred years of devoted care given to orphaned and homeless children.

We are indebted to Rabbi Munish Weintraub, the director of the institution, for his efforts to have this interesting Haggadah reproduced.

Tovia Preschel, 1981

הגדת "מטה אהרן", פרנקפורט ת"ע

ולאחר מכן היתה לבירתה של "הדוכסות הגדולה פרנקפורט" (1810) שהוקמו בחסות נפוליון. בשנת 1811 בוטל הגיטו סופית והיהודים הוכרו כאזרחים בעלי זכויות שוות. אך לאחר שפרנקפורט שבה, אחרי מפלת נפוליון, להיות עיר עצמאית, צומצמו שוב זכויות היהודים. בשנת 1849 הוענק להם שוויון זכויות מלא, אבל הוא בוטל לאחר מכן, ורק בשנת 1864 הוסרו סופית כל ההגבלות שהיו קיימות עדיין כלפי היהודים. הגיטו של פרנקפורט היה מרכז של תורה. רבנים מפורסמים שימשו בו בקודש ותלמידים רבים נהרו לישיבותיהם. בין רבנים ידועי-שם שהורו בעיר היו: ר' ישעיה הלוי הורוויץ, בעל "שני לוחות הברית", בנו ר' שבתי שפטל הורוויץ, ר' אהרן שמואל קאידנובר בעל "ברכת הזבח" ועוד ספרים, ר' שמואל בן צבי מקראקא, ר' נפתלי כ"ץ, ר' אברהם ברודא, ר' יעקב יהושע פאלק בעל "פני יהושע" ור' פנחס הלוי איש הורוויץ בעל "הפלאה". הרב שמשון ב"ר רפאל הירש היה מנהיגה הרוחני של קהילת "עדת ישורון" משנת 1851 עד מותו בשנת 1888.

מאיר אנשיל רוטשילד וחמשת בניו, מיסדי וראשי החברה הבנקאית שבמשך תקופה ארוכה נחשבה, כעשירה ביותר בעולם, היו ילידי הגיטו הפרנקפורטי.

מאז שיצאו מן הגיטו עד תקופת היטלר, בה נשללו שוב זכויותיהם ולבסוף הושמדה קהילתם, תרמו יהודי פרנקפורט רבות להתקדמותה הכלכלית של העיר ונדבנים יהודים הקימו בה מוסדות צבור שונים.

בשנת 1817 היה מספר יהודי פרנקפורט—3,300, בשנת 1871—10,000

הקהילה היהודית בפרנקפורט על נהר מיין היתה מן העתיקות והחשובות ביותר בגרמניה. קהילה יהודית היתה קיימת שם כבר במאה הי"ב. בשנת 1241 התנפלו תושבי העיר על היהודים. כל אלה שסרבו להתנצר—והם היו רובם הגדול של 200 היהודים שישבו אז בפרנקפורט—נרצחו או מתו מיתת עצמם. כעבור כמה עשרות שנים התקיימה שוב קהילה יהודית בעיר. היא בטלה בשנת 1349, כאשר רוב היהודים נטבחו והשאר ברחו. עברו רק שנים מעטות ושוב התישבו יהודים בפרנקפורט. בשנת 1462 הוקם גיטו בעיר. בשנת 1520 ישבו 250 יהודים בפרנקפורט, בשנת 1580 היה מספרם 1,200, ובשנת 1600—2,200. בשנת 1614, בימי המרד בשלטונות אשר בראשו עמד וינצנט פטמילך, נשדד הגיטו על ידי האספסוף והיהודים גורשו. לאחר שהמרד התמוטט נתבקשו היהודים לחזור ושיבתם הרשמית התקיימה בפברואר 1615.

בשנת 1711 פרצה שריפה בביתו של רב העדה, הרב נפתלי כ"ץ, והיא שרפה כמעט את כל הגיטו. היהודים היו נאלצים למצוא מחסה, עד שנבנו בתייהם מחדש, אצל שכניהם הנוצרים או במקומות הסמוכים לעיר. כעבור עשר שנים פרצה שוב פעם שריפה. נשרף חלקו הצפוני של הגיטו. הגיטו נשרף שוב פעם בשנת 1796 כתוצאה מהרעשת העיר על ידי הצבא הצרפתי.

יהודי פרנקפורט סבלו המהגבלות רבות ושילמו מסים שונים למלך ולמועצת העיר. מצבם התחיל להשתפר לאחר שפרנקפורט, שמן המאה הי"ג היתה עיר ממלכתית חפשית, נכללה "בברית הריינוס" (1806)

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

הסדר והוראותיו בלשון הקודש, באשכנזית-יהודית ובספרדית-יהודית, נוסח ברכת המזון לפי מנהגי האשכנזים והספרדים, הנוסחים האשכנזים-יהודים של השירים "אדיר הוא", "אחר מי יודע" ו"חד גדיא", ו"פירוש על פי הסוד" הקצר-המצויים כולם בהגדת אמסטרדם. יש תמונות הגדת אמסטרדם, מלוחות של נחושת.

חלקי ההגדה השונים נדפסו באותן אותיות בהן נדפסו בהגדת אמסטרדם. גם מקומם ומקום התמונות בעמודים הם כמו בהגדה הנ"ל. שונים הם רק הציוורים אשר בשערי ההגדות. בהגדת ת"ע גם לא נמצאת ציור המפה של ארץ ישראל המצויה בהגדת אמסטרדם.

עיקר ההבדל בין שתי ההגדות הוא בפירוש המלווה את הטקסט. בהגדת אמסטרדם תנ"ה נדפס פירושו של דון יצחק אברבנאל. בהגדת פרנקפורט ת"ע נדפס במקומו הפירוש "מטה אהרן". לא צויין בהגדה באיזה בית דפוס היא נדפסה. יש להניח שהיא נדפסה אצל יהאן קעלנר, מדפיס נוצרי שהיה באותן השנים פעיל בפרנקפורט. באותה עת שנדפסה ההגדה, נדפס אצל קעלנר גם הספר "בגדי אהרן", דרושים לר' אהרן תאומים, שאף הוא הובא לדפוס על ידי בנו ר' אריה יהודה לייב תאומים.

מהדורת פקסמילה זו של הגדת "מטה אהרן", פרנקפורט ת"ע, מופיעה מטעם בית היתומים דיסקין בירושלים¹ ומוגשת כשי לחג הפסח לידידי ותומכי המוסד. אסירי תודה אנו לרב מוניש וינטרויב, מנהל בית היתומים, על מאמציו הרבים בהוצאת הגדה זו.

טובי' פרשל

תשמ"ב

ובשנת 1900—22,000. הם היו אז 7.5% מכלל תושבי העיר.

בשנת 1933, השנה בה עלו הנאצים לשלטון, ישבו בפרנקפורט 26,000 יהודים. עד שנת 1941 היה אפשר להגר. באותה שנה הוחל בגירוש היהודים שנשארו בעיר—מספרם אז 15,000 בערך—למזרח.

אחרי מלחמת העולם השנייה נוסדה קהילה חדשה בעיר.

בפרנקפורט היו קיימים בתי דפוס עבריים. הואיל ועד המאה הי"ט לא נתנו השלטונות רשיונות למדפיסים יהודים, היו עד אז בתי הדפוס העברים בבעלותם של נוצרים.

מהדורות רבות של ההגדה של פסח נדפסו בעיר. הראשונה היתה ההגדה עם הפירוש "מטה אהרן" שהופיע בשנת תל"ח. הפירוש נתחבר על ידי הרב אהרן תאומים, שהיה דרשן בפראג, לאחר מכן בוורמייזה ובסוף ימיו רבה של קראקא. הוא נרצח בשנת ת"ן.

ההגדה השנייה שנדפסה בפרנקפורט היתה גם כן הגדת "מטה אהרן". היא הופיעה בשנת ת"ע (1710), והובאה לדפוס על ידי הרב ר' אריה יהודה לייב תאומים (שנאפיר). הוא היה בנו של ר' אהרן תאומים ושימש כדיין בפרנקפורט.

בשנת תנ"ה הופיעה באמסטרדם מהדורה חדשה של הגדה מצויירת אשר תמונותיה נדפסו מלוחות של נחושת. מהדורה זו נתפרסמה מאד בעולם היהודי ומדפיסים וסופרים-אמנים רבים העתיקו וחיקו אותה. מהדורת שנת ת"ע של הגדת "מטה אהרן" היא כמעט חיקוי מושלם של הגדת אמסטרדם תנ"ה. מוצא אתה כאן את סימני

1 במהדורות פקסמילה זו נדפס רק חלק מפירושו הגדול של המחבר.

The Matteh Aharon Haggadah, 1710

The Jewish community of Frankfort on the Main was one of the oldest and most important in Germany. A Jewish community was already in existence there in the twelfth century. In 1241 the populace attacked the Jews. All who refused baptism—and they were the great majority of the circa 200 Jews then living in the city—were murdered or died by their own hand. Several decades later there was again a Jewish community in Frankfort. However, it was wiped out in 1349, when most of the Jews were killed by the populace and the rest fled. Not many years later Jews settled once more in the city. In 1462 they were confined to a Ghetto. In 1520 there were 250 Jews in Frankfort; in 1580, 1200, and by 1600 their number had increased to 2200. In 1614, during the insurrection led by Vincent Fettmilch, the Ghetto was pillaged by the mob and the Jews were expelled. After the revolt had died down, the Jews were invited to come back and their official return took place in February 1616. In 1711 a fire, which originated in the house of Rabbi Naphtali Katz, the rabbi of the community, destroyed almost the entire Ghetto. In 1796 the Ghetto was again destroyed by fire when the French bombarded the city.

The Jews of Frankfort suffered from many legal disabilities and paid various taxes to the king and city council. Their situation began to improve after Frankfort, which since early in the 13th century had been a free imperial city, became part of the Napoleon-sponsored “Confederation of the Rhine” (1806) and later the capital of the “Grand Duchy of Frankfort” (1810). In 1811 the Ghetto was finally abolished and the Jews were declared equal citizens. But

when following the fall of Napoleon, Frankfort once again became a free city, many of the old restrictions against the Jews were reintroduced. In 1849 full citizenship was granted to Frankfort’s Jews, but this was later repealed and it was not until 1864 that their last disabilities were removed.

The Frankfort Ghetto was a citadel of Jewish learning. Leading rabbis served in the city and their Yeshivas attracted large numbers of students. Rabbis active in the city included: Isaiah Horowitz, Shabbetai Sheftel Horowitz, Aaron Samuel Koidanover (17th century), Naphtali Katz, Abraham Broda, Jacob Joshua Falk and Pinhas Horowitz (18th century). Rabbi Samson Raphael Hirsch was the spiritual leader of the “Israelitische Religionsgesellschaft” from 1851 until his death in 1888.

Mayer Amschel Rothschild and his five sons, founders and leaders of the banking firm which for a long time was regarded as the most powerful in the world, were born in the Frankfort Ghetto.

Beginning with their emergence from the Ghetto until the advent of the Hitler regime, the Jews of Frankfort made great contributions to the economic life of the city. Jewish philanthropists endowed a variety of cultural and social institutions.

In 1817 there were in Frankfort about 3300 Jews, in 1871, 10,000 and in 1900, 22,000, comprising 7.5% of the general population.

In 1933, the year the Nazis rose to power, there were about 26,000 Jews in Frankfort. Until 1941 it was possible to emigrate. In that year the deportation of the city’s remaining Jews,

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

who numbered about 15,000, was begun.

After World War II a new Jewish community was established in the city.

There were several Hebrew printing presses active in Frankfort. Until the nineteenth century the city did not license Jewish printing establishments; therefore until then the Hebrew print shops were owned by non-Jews.

Many editions of the Haggadah were printed in Frankfort. The first was the “Matteh Aharon” Haggadah which appeared in 1678. It was named for the commentary by Rabbi Aaron Teomim, which accompanied the text. Rabbi Aaron Teomim, who had been a preacher in Prague, was then rabbi of Worms. Later he became rabbi of Cracow. He was murdered in 1690.

The second Haggadah to appear in Frankfort also featured the commentary by Rabbi Aaron Teomim. It was printed in 1710 and was published by Rabbi Aryeh Judah Leib Teomim (Schnapper), a son of Rabbi Aaron Teomim and a member of the Frankfort rabbinical court.

A new Haggadah edition with illustrations printed from copper engravings had appeared in Amsterdam in 1695. This Haggadah was widely copied throughout the Jewish world.

The 1710 edition of the “Matteh Aharon” Haggadah is almost a complete replica of the 1695 Amsterdam Haggadah. It displays the same features as the Amsterdam Haggadah—the Order of the Seder and the instructions for its observance in Hebrew, Judeo-German and Judeo-Spanish: both the Ashkenazi and the Sefardi versions of the Grace after Meals, the Judeo-German versions of the hymns “Adir Hu”, “Ehad Mi Yode’a” and “Had Gadya”, as well as the short esoteric commentary “Perush Al Pi

HaSod”. The Haggadah also contains the same pictures—very faithful imitations—as the Amsterdam Haggadah, and like those of the latter Haggadah they were printed from copper plates.

The various parts of the 1710 edition of the Haggadah are printed in the same type as in the Amsterdam Haggadah. Even the layout of the text and the position of the illustrations are the same.

But the Haggadoth differ in the illustrations on their title pages. The Frankfort Haggadah also does not contain the map of the Land of Israel found in the Amsterdam Haggadah.

However the main distinction between the two Haggadoth is that they do not offer the same principal commentaries. In the Amsterdam Haggadah the text is accompanied by the commentary of Don Isaac Abravanel. The Frankfort Haggadah contains instead the “Matteh Aharon” commentary.

The 1710 edition of the “Matteh Aharon” Haggadah does not indicate the name of the printer who produced it. It may be assumed that it was printed by Johann Koellner who was then active as a printer in Frankfort. In the same year—1710—Koellner also printed another work by Rabbi Aaron Teomim, a volume of sermons, entitled “Bigdei Aharon”.

This facsimile edition of the 1710 edition of the Matteh Aharon Haggadah is published by the Diskin Orphan Home of Jerusalem to grace the Seder table of its friends and supporters. We are all indebted to Rabbi Munish Weintraub, the director of the worthy institution, for his efforts in having this Haggadah reproduced.

Tovia Preschel, 1982

הגדת ויניציאה, תע"ז

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

הגדת ויניציאה, תע"ו

כמה מהם מבוססים על דברי המדרש. מלבד ציורים בתוך האותיות אשר בראשי הפרקים, מצויות בהגדה שתי סדרות של ציורים קטנים יותר: שלביו השונים של הסדר ועשר המכות.

ציורי הגדת ויניציאה, שס"ט, הועתקו וחוקו במהדורות-הגדה שונות.

נוסח ברכת המזון בהגדה שלפנינו הוא זה של בני איטליה, השונה הן מן הנוסח של הספרדים והן מן הנוסח של האשכנזים.

בעמוד האחרון נדפסי הפיוטים "אחד מי יודע" ו"חד גדיא", הנאמרים בדרך כלל על ידי האשכנזים, והנוסח היהודי-האשכנזי של "אדיר הוא".

הרב מוניש וינטרוב, מנהל "בית היתומים דיסקין", שהוציא הגדות שונות בתוכן הדפסה חדשה של הגדת ויניציאה, שס"ט—השקיע מאמצים רבים בהכנת מהדורת פקסימילה זו.

הוצאה חדשה זו של הגדה יפה, עתיקה ונדירה, מוגשת על ידי "בית יתומים דיסקין", ירושלים, לידידיו לאות תודה והוקרה על תמיכתם הרבה.

טובי' פרשל
תשנ"א

ההגדה, אשר פקסימילה ממנה ניתן בזה, נדפסה בוניציאה בשנת תע"ו. היא מקושטת בציורים רבים וכוללת תרגום יהודי-איטלקי ו"צלי אש", שהוא קיצור של "זבח פסח", פירושו של רבי יצחק אברבנאל להגדה. שניהם, התרגום והקיצור הם מעשי ידיו של רבי יהודה אריה ממודינא (של"ט-ת"ח), רב בוניציאה ואחד האישים היהודיים המעניינים ביותר בתקופתו.

את התרגום הכין בשביל ההגדה שנדפסה בוניציאה בשנת שס"ט את קיצור הפירוש בשביל זו שנדפסה שם בשנת שפ"ט.

בהקדמתו ל"צלי אש" הוא כותב כי בחר—לשם הדפסה בהגדה—לעשות קיצור מפירושו של ר' יצחק אברבנאל מפני ש"בכל ביאוריו הפליא עצה, הגדיל סברא על כל, וגם פה בביאור ההגדה בספרו זבח פסח לא קם כמוהו".

כמעט כל הציורים שבהגדה שלפנינו—שהיא ביסודה מהדורה חדשה של הגדת ויניציאה, שפ"ט, אשר נדפסה כמה פעמים—מצויים כבר בהגדה שהופיעה בעיר זו בשנת שס"ט.

באורי הציורים הם ביהודית-איטלקית. חיתוכי עץ הגדולים מראים את ההכנות לחג. הסדר, סיפור השעבוד והיציאה ממצרים ומראות אחרים מן המסופר בתורה.

The Venice Haggadah, 1716

The Haggadah, which is reproduced here, was printed in Venice in 1716. It is richly illustrated and includes a Judeo-Italian translation of the text and the Seder instructions as well as *Tzli Esh*, an abridged version of Isaac Abarbanel's commentary, called *Zevah Pesah*. Both were prepared by Rabbi Leon Modena (1571-1648), rabbi in Venice and one of the most colorful Jewish personalities of his time.

Modena originally prepared his translation and the abridgement of the Abarbanel's commentary for the Haggadah printed in Venice in 1609 and 1629, respectively.

In his introduction to *Tzli Esh* he writes that he chose to abridge—for printing with the Haggadah—Abarbanel's commentary because it is the best.

Almost all the illustration of our Haggadah—which is basically a reproduction of the often reprinted Venice Haggadah, 1629—are already found in the Haggadah printed in that city in 1609.

The captions of the illustrations are in Judeo-Italian.

The larger woodcuts show the preparations for Passover, the Seder meal, the story of the exodus from Egypt and other biblical scenes. Some of these are based on the Midrash.

In addition to numerous vignettes, the Haggadah also features two series of smaller illustrations: the various stages of the Seder and the Ten Plagues.

The illustrations of the Venice Haggadah, 1609, were widely copied and imitated.

The version of the Grace after Meals in our Haggadah is that of the Italian ritual which differs from both Ashkenazi and the Sefardi texts.

The last page contains the songs *Ehad Mi Yode'a* and *Had Gadya*, generally sung by the Ashkenazim, as well as the Judeo-German version of *Adir Hu*.

The format of the original Haggadah is 9 x 13 inches.

Rabbi Munish Weintraub, director of the Diskin Orphan Home, who published various Haggadot—including a reproduction of that printed in Venice in 1609—was instrumental in the preparation of this facsimile edition.

This new edition of a beautiful, old and now rare Italian Haggadah is presented by Diskin Orphan Home of Jerusalem to its friends as a token of appreciation for their continued support.

Tovia Preschel, 1991

הגדת אופנהיים, תע"ט

הגדת אופנהיים, תע"ט

כספים, מדינאי, רבת נדבן ומנהיג עדה, היה ורטהיימר היהודי רב-ההשפעה ביותר בזמנו. הוא בא לעזרת קהילות רבות. ר' שמואל אופנהיימר ור' שמשון ורטהיימר תמכו ביד נדיבה בלומדים ומחברים.

ר' יצחק (איצק) אופנהיים או אופנהיימר היה בנה, מבעלה הראשון של אשתו הראשונה של ורטהיימר. ר' שמשון אימץ אותו לבן ובזכותו של אביו-חורגו ניתנה לו רשות ישיבה בווינה. ר' יצחק שהיה קרובו של ר' שמואל אופנהיימר, בנו-חורגו של ר' שמשון ורטהיימר, וחתנו של הנגיד ר' אלעזר ב"ר צבי מפיזונג, התעסק אף הוא בענייני כספים. הוא נפטר בשנת ת"ק. בני דורו שיבחו אותו על נדיבותו. על מצבתו חרות: "... רחים ודחיל ומוקיר רבנן... עבד מאהבה שאינה תלויה בדבר... נגד הקמים יריע אף יצריח ויתגבר, כף פשוטה ופתוחה לכל אורח עובר..."

ר' נתן בן ר' יצחק אופנהיים. אשר ההגדה הזאת נכתבה למענו, נשא לאשה נכדה של ר' שמואל אופנהיימר.³

ההגדה היתה, כנראה, במשך כמה דורות, שמורה אצל משפחת אופנהיים. היום היא ברשות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.

בית היתומים דיסקין מתכבר להגיש לידידיו ולתומכיו פקסמילה של הגדה היסטורית זו כשי לחג הפסח. אסירי תודה אנו לרב מוניש ויינטרויב, מנהל בית היתומים דיסקין, על מאמציו הרבים להביא הגדה זו לדפוס.

טובי' פרשל
אדר תשמ"ח

ההגדה, אשר פקסמילה ממנה ניתן בזה, נכתבה וצוירה בשנת תע"ט על ידי הסופר משולם זימל ב"ר משה. הוא היה אחד הסופרים האמנים שבמאה הי"ח כתבו ועיטרו הגדות וספרי קודש אחרים למען השכבה החדשה של יהודי חצר עשירים אשר ביקשו להתנאות ולהתהדר במעשי המצוות כראוי למעמדם.

משולם זימל בה מפולנה אשר בביהם, וכןראה עשה שנים רבות בווינה. ידועות לנו יצירות נוספות משלו, בתוכן שתי הגדות מצוירות. אחת, משנת תצ"ה, היתה פעם בפרסבורג. האחרת, משנת תע"ו, היתה ברשות המוזיאון היהודי בווינה.²

ההגדה שלנו נכתבה וצוירה על פי בקשתו של ר' נתן בן ר' יצחק אופנהיים מווינה, שהיה קרוב ומקורב לגדולי יהודי החצר שבזמנו. בשנים 1669-1670 גורשו היהודים מווינה. לא עבר זמן רב והעדר היהודים שהעלו מסים גדולים למלכות, הורגש על ידי השלטונות והותחל במשא ומתן להחזרתם. ניתנה רשות ישיבה בעיר ליהודים שהיה בידיהם להביא תועלת מרובה לבית המלוכה או לעיר. זכויות יהודים אלה היו מוגבלות ביותר. היהודי הראשון לבוא לעיר היה ר' שמואל אופנהיימר. הוא היה ספקם של צבאות אוסטריה וצייד את חילות המלך במלחמותיהם נגד צרפת והתורכים. ר' שמשון ורטהיימר, קרוב משפחה של אופנהיימר, הובא על ידי זה האחרון לווינה כדי לעזור לו בניהול עסקיו. לימים נעשה ר' שמשון יועצם הכספי וסוכנם של מלכים ורוזנים. לאחר מותו של אופנהיימר נתמנה לסוכן ראשי בחצר של ווינה. איש

1 יהודים כתבו את שם המקום: פאלין (כך גם בהגדה שלנו) פאלנע, פאלנוי, עיין ספר הפרענומער אנטון לברל כהן, ניו-יורק, 1974, עמ' 223.

2 ראה הערות 1,2 במאמר האנגלי.

3 ראה הערה 3 במאמר האנגלי.

The Oppenheim Haggadah, 1719

The illustrated Haggadah, a facsimile of which is presented here, was produced in 1719 by the scribe Meshullam Zimel. He was one of the 18th century artist-scribes, who wrote and illustrated Haggadoth and other religious books for the new circles of wealthy Court Jews, intent on adding beauty and elegance to religious observance.

Meshullam Zimel came from Polna in Bohemia, and, apparently, lived in Vienna for a longer period. Other works of his are known. Two large calligraphic “prayers for the sovereign” have been preserved in the Austrian National Library. An illustrated book of Sabbath prayers, produced in Vienna in 1714, is found in the British Library in London. A Haggadah from the year 1735 with 52 vignettes by his own hand was once in Pressburg¹ Vienna’s pre-Anschluss Jewish Museum was in the possession of an illustrated Haggadah produced by Meshullam Zimel in 1716.²

Our Haggadah was written at the request of Nathan be Isaac Oppenheim of Vienna, a member of the most distinguished family of Court Jews.

In 1699-1670 all Jews were expelled from Vienna. Before long, however, the absence of the Jews, who had paid high taxes, was felt by the authorities and negotiations were begun for their return. Individual Jews, who it was

thought could be of service to the royal court or to the city, were permitted to settle in Vienna, but were subject to many restrictions.

The first Jew to settle in Vienna was Samuel Oppenheimer (1630-1703). As a military purveyor he supplied the Austrian army during the wars with France and the Turks. Samson Wertheimer (1658-1724), a relative, was at first associated with Oppenheimer. He served as financial advisor and agent of kings and princes. After Oppenheimer’s death he became the chief agent of the court in Vienna. Banker, statesman, rabbi, philanthropist and communal leader, Wertheimer was the most influential Jew of his time. He came to the aid of many Jewish communities. Both he and Oppenheimer were great patrons of Jewish learning.

Isaac Oppenheim (or Oppenheimer) was a son of Wertheimer’s first wife by a previous marriage. Wertheimer adopted him as his son and on account of Wertheimer he was permitted to reside in Vienna. A relative of Samuel Oppenheimer, a stepson of Samson Wertheimer and a son-in-law of wealthy Lazar Posing Hirschel, Isaac, too, was active as a financier. His contemporaries praised him for his generosity. He died in 1739. His son Nathan, for whom the Haggadah was written, married a granddaughter of Samuel Oppenheimer.³

1 Ernest M. Namenyi, “The Illumination of Hebrew Manuscripts after the Invention of Printing” in *Jewish Art* (edited by Cecil Roth) 1961, pp. 443, 449.

2 Arthur Z. Schwarz, *Die hebraeischen Handschriften in Oesterreich*, 1931, no. 183.

3 B. Wachstein, *Die Inschriften des alten Judenfriedhofes in Wien*, part 2, 1917, pp. 245-250.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - סדר ב'

This Haggadah, probably, remained in the Oppenheim family for several generations. It is now in the possession of the Jewish National and University Library in Jerusalem (Heb. 8⁰5573).

In 1983 it was shown in the Israel Museum in an exhibit of illustrated eighteenth century Haggadoth.⁴

The Haggadah is written in a beautiful script. Almost all the inside illustrations are based on the pictures of the 1712 Amsterdam Haggadah. The title page features a miniature of the sacrifice of Isaac, flanked by two lions, the figures of Moses and Aaron as well as those of King David and King Solomon, and a picture of a Seder meal.

Both the script and the pen drawings

demonstrate the artist's good taste and great talent.

The Haggadah presents the instructions for the observance of the Seder in Hebrew and in Judeo-German and contains the Judeo-German versions of the songs *Adir Hu*, *Ehad Mi Yode'a* and *Had Gadya*.

The original Haggadah is written on parchment. Its size is 167 x 111 mm. Two of the original pages are missing.

The Diskin Orphan Home is pleased to present its friends and supporters with a copy of this historic Haggadah as a token of its appreciation of their assistance. We are all indebted to Rabbi Munish Weintraub, director of the Diskin Orphan Home, for his great efforts to have this Haggadah reproduced.

Tovia Preschel
March 1988

ACKNOWLEDGMENT

We wish to express our thanks to Mr. Rafael Weizer and to the directors of the Jewish National and University Library of Jerusalem for their permission to reproduce this Haggadah (Heb. Ms. 8⁰5573).

⁴ On the occasion of the exhibit the Israel Museum published *Illustrated Haggadot of the Eighteenth Century* (Hebrew-English) by Haviva Peled-Carmeli. It contains comments on some of the pictures of our Haggadah.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

הגדת אופנבך, תפ"ב

הגדה

הגדה של פסח
עם פירוש עבודת הגפן

עם חיישי חיים פוסקים ראשונים ואחרונים אשר על הגליהם חויבו ודרושים נאים וחמודים - טאמרים ומדועים תמוקים - מושבים ע'פ פילפול חידושים - זמיש טספיק קצה דרך נסתר והמטבית יבך בקריאתו - תאוה היא לעיני הקורא - והוא למשיכה נפשני - אשר חבנו ויסרו הגי שני המגורים הגדלים חספוסים - האחר המאור הגדול חסידו מהו י' **יהודה ריב** בן הרב החסיד מוה"ר אלעזר ז"ל שחי' שב"י ור"ם בק"ק הארץ - והשני ה"ה בנו - אז ברא כרעא ראבזה החבל הוי"ך אחר הרלי חז' הרב המאור הגדול המפורסם מהור"ר זאב **וואלף** בעל המחבר ספר **גפן יחידות** שהיה אב"ד ור"ם בק"ק לבשוב - ואח"כ יחידת ר"ם ורישא דרינא בק"ק פנסק יצ"ו :

הובא לכית הרסום ע"י בנו האלוף התורני המופלא כ"ס. מוה"ר שלמה **זרמן** האלטרין דינא נגליל עליון פננ"ל : והמאמר ע"י כ"ס האלוף התנוני מהור"ר **משה** למהור"ר חייב של"ס ואלוף הוקר הנעלה סדר ישראל בן הר"ר פסח יצ"ו : וכמוס המאמל במהרס לא ינתק סכ"ד :

בדעום נאה ומטובת ותונה מכל טעות בלשון ידע עיני הקורא בכס :

פה קק אופן באך

למט ואמרתם וכה פסח :

על ידי המדפיס האלוף הוקר הנעלה הר"ר ישראל בן הר"ר משה יצ"ו :

ברפום הארון באנע פענמורא דע לא משי :

הגדת אופנבך, תפ"ב

ההסבר אשר מתחתיהם, צריכים להראות את יציאת מצרים ואכילת הפסח במצרים, כבר הופיעו בעמודים קודמים ושם הציגו משה הורג את המצרי ואת סדר החכמים בבני ברק. שני הציורים האחרונים הם: דור מתפלל ובית המקדש בירושלים.

חיתוכי עץ אלה לא נדפסו בהגדה זו בפעם הראשונה. הם הופיעו כבר בהגדה שנדפסה באותו בית דפוס שנה אחת קודם לכן.

דברי ההסבר המלווים הציורים הם אותם שנדפסו בהגדת אמסטרדם.

בדומה להגדות אשכנזיות אחרות בנות אותה תקופה מצויים בהגדה זו הוראות הסדר בעברית ובאשכנזית-יהודית והנוסחים האשכנזים-יהודים של השירים "אדיר הוא", "אחד מי יודע" ו"חד גדיא".

בשנת תפ"ב בה נדפסה הגדה זו התקיימה באופנבך רק קהילה יהודית קטנה ולה בית כנסת קטן. כעבור כמה שנים, בשנים תפ"ח-תפ"ט, בנו יהודי אופנבך בסיוע אחיהם ממקומות אחרים בית כנסת גדול יותר, ששימש את הקהילה כמעט מאתיים שנה. בית כנסת חדש חונך במלחמת העולם הראשונה. באותו זמן ישבו כאלפיים יהודים באופנבך. הקהילה נחרבה בתקופת היטלר. אחרי מלחמת העולם השנייה נוסדה שם קהילה חדשה.⁵

מהדורת פקסימילה זו של הגדת אופנבך, תפ"ב, מוגשת על ידי בית היתומים דיסקין לידידי ותומכיו שי לחג הפסח. ראוי לברכה המנהל, הרב מוניש ויינטרויב, שהשקיע מאמצים רבים בהוצאה החדשה של הגדה יפה זו.

ט. פרשל

ההגדה, אשר פקסימילה ממנה ניתן בזה, נדפסה באופנבך, גרמניה, בשנת תפ"ב. היא במדה רבה מעשה ידיה של משפחה אחת: סב, אב ונכד.

הפירושים ו"חידושי דינים"¹ בהלכות פסח הנדפסים בהגדה זו חוברו בידי הרב יהודה ליב שהיה "אב"ד ור"מ בק"ק הארדץ" ובנו הרב זאב וואלף שהיה "אב"ד ור"מ דק"ק לבשוב ואח"כ היה ר"מ ורישא דדיינא בק"ק פינסק.²

שלושה שותפים הביאו את ההגדה לדפוס. אחד מהם, הרב שלמה זלמן וואלטירן, "דיינא ומ"צ בגליל עליון מגנצא", היה בנו של הרב זאב וואלף.³

שותף אחר היה ר' ישראל ב"ר משה האלע, מדפיס ספרים עבריים. בשנת תע"ח בערך בא ר' ישראל לאופנבך והחל לעבוד בבית דפוסו של "האדון באנע פענטורא דע לא נא", אשר מן הזמן ההוא הדפיס גם ספרים עבריים.⁴

הגדת אופנבך, תפ"ב, נדפסה על ידי ר' ישראל ב"ר משה. ההגדה מקושטת בשלושה-עשר ציורים, אשר כמעט כולם הם חיקויים של פיתוחי-הנחושת של ההגדה שנדפסה באמסטרדם בשנת תנ"ה. ציורי הגדת אמסטרדם מפורסמים היו בעולם היהודי ומדפיסים ואמנים רבים העתיקו וחיקו אותם.

הציורים נדפסו מחיתוכי עץ, לפי סדר הופעתם בהגדה הם מציגים: סדר החכמים בבני ברק, ארבעת הבנים, אברהם שובר פסילי תרח, שלושת המלאכים אצל אברהם, משה הורג את המצרי, בת פרעה מוצאת את משה, משה ואהרן לפני פרעה, מכת הצפרדעים וטביעת המצרים בים. שני הציורים הבאים, שלפי דברי

1 "חידוש דינים" בהלכות פסח הושמטו במהדורת פקסימילה זו.
2 כפי שמצויין בשער ההגדה חיבר הרב זאב וואלף ספר "גפן יחידית". עיין עליו בערכו ב"אוצר הספרים" ל. א. בן-יעקב וב"קהלת משה" לש. ווינר. ר' זאב וואף מזכיר ב"חידושי דינים" שלו "חברי ידידי נאמני הרב המוכיח הגדול מוהר"ר ליב בעל המחבר קנה חכמה" - הוא ר' יהודה לייב פוחוביצר הדרשן הגדול מפינסק. גם ר' לייב מזכיר את הרב ר' זאב וואלף בכתביו ומביא מדבריו ועיין ד"ר מ. נדב, "תולדות קהילת פינסק רס"ו-תר"מ", פינסק, כרך היסטורי, חלק א, עמ' 141
3 יש בהגדה, בסוף "דיני הסיבה" לר' זאב וואלף, הערה מאת הרב ר' שלמה זלמן.
4 עיין הערה 1 בהקדמה האנגלית.
5 עיין הערה 2 בהקדמה האנגלית.

The Offenbach Haggadah, 1722

The Haggadah, which is reproduced here, was printed in Offenbach, Germany, in 1722. It is largely the product of one family: Grandfather, father and son.

The commentaries and discussions of the laws of Passover featured in this Haggadah were composed by Rabbi Yehuda Leib, who was rabbi of Horodec, district of Grodno, White Russia, and by his son, Rabbi Ze'ev Wolf, who was Rosh Yeshiva and a member of the rabbinic court of Pinsk.

The Haggadah was published by three partners. One, Rabbi Shlomo Zalman, a member of the rabbinic court of the Mainz region, was son of Rabbi Ze'ev Wolf.

Another partner was Yisrael ben Moshe Halle, a Hebrew printer. Around 1718, Yisrael joined a non-Jewish Offenbach print shop, which from that time on printed also Hebrew books.¹

The Offenbach Haggadah, 1722, was printed by Yisrael ben Moshe. It is decorated with thirteen pictures, almost all of which are imitations of the copper plate illustrations of the Haggadah printed in Amsterdam in 1695. The Amsterdam Haggadah illustrations were famous throughout the Jewish world and were widely copied by printers and manuscript artists.

The illustrations were printed from woodcuts. In the order of their appearance in the Haggadah, the pictures represent the following: The Seder of the Sages at Bnei Brak, the Four Sons, Abraham destroying the idols of this father, the three angels visiting Abraham, Moses slaying the Egyptian, Pharaoh's daughter finding Moses in the Nile, Moses and Aaron before Pharaoh, the plague of the

frogs and the Egyptians drowning in the sea. The following two illustrations duplicate the pictures showing Moses slaying the Egyptian and the Seder of the Sages in Bnei Brak, respectively. According to their captions they should represent the Exodus and the Passover meal in Egypt. The two final pictures are: David at prayer and the Temple in Jerusalem.

The captions of the illustrations are the same as in the Amsterdam Haggadah.

The woodcuts are not original with this Haggadah. They appeared already in a Haggadah printed in the same print shop a year earlier.

Like contemporary Ashkenazi Haggadot, this Haggadah contains the instructions for the Seder in Hebrew and in Judeo-German as well as the Judeo-German versions of the songs "Adir Hu", "Ehad Mi Yode'a" and "Had Gadya."

In 1722, when this Haggadah was printed, Offenbach had only a small community with a small synagogue. Several years later, in 1728-1729, the Jews of Offenbach with the support of Jews from other towns built a large synagogue which served the community for almost two hundred years. A new synagogue was dedicated during World War I, when there were about 2000 Jews in Offenbach. The community was destroyed during the Hitler era. After World War II a new community was established there.²

This facsimile edition of the Offenbach Haggadah, 1722,³ has been produced by the Diskin Orphan Home of Israel to grace the Seder table of its friends and supporters. We are indebted to Rabbi Munish Weintraub, its director, for his great efforts to have this beautiful Haggadah reproduced.

T. Preschel

1 See M. Steinschneider and D. Cassel. *Uedische Typographie* (reprint, Jerusalem, 1938) p. 61; H. D. Friedberg, *Toledot HadeFus Haivri... Shebeiropa Hatikhonit*. (Antwerp, 1935) p. 102.

2 See S. Guggenheim, *Aus der Vergangenheit der Israelitischen Gemeinde zu Offenbach (1915)*. Zvi Avneri, "Offenbach" in *Encyclopaedia Judaica*.

3 The original Haggadah contains, as mentioned above, Halachic discussions of the laws of Passover. The "Hiddushe Dinim" have been omitted in this edition.

הגדת פירט משנת תק"א

הגדת פירט משנת תק"א

שער ההגדה מעוטר בדמויות של משה ואהרן. ציורים של משה ואהרן מופיעים גם בשער הגדת אמסטרדם ובשערים של הגדות וספרים עבריים אחרים. בחלק התחתון של השער מוצגת תמונה המראה צבי, דומה שהיא באה לרמוז לשמו של המדפיס.

שם המדפיס לא נזכר לא בשער ולא במקום אחר בהגדה. בזמן שהופיעה ההגדה הזאת היו פעילים בפירט שני מדפיסים עבריים. ר' חיים בן צבי הירש פתח בית-דפוס בשנת 1737 ועמד בראשו עד מותו בשנת 1772. תקופה מסויימת השתתף עמו בניהול בית-הדפוס אביו ר' צבי הירש בן חיים. הוא היה מדפיס בוילהרמשדורף משנת 1712 עד 1739. אז עבר לפירט שם הדפיס מספר ספרים. מהם ביחד עם בנו, ומהם לבדו. ברשימתו של דפוס פירט, מציין הרב ל. ליוונשטיין כי ההגדה משנת תק"א נדפסה על ידי ר' חיים בן צבי הירש.¹

ראשיתה של קהילת פירט, עיר בגרמניה המערבית, במאה השש-עשרה. מאז ראשית המאה שבע-עשרה שימשו רבנים בקודש בעדה זו. אחד הרבנים הראשונים היה הרב שבתי שפטל הורוויץ, בעל "ווי העמודים", בן של השל"ה. בשנת 1691 הוקם בית הדפוס העברי הראשון בעיר. במשך המאה הי"ח התפתחה וגדלה העדה בהרבה מפאת יחסם הטוב של השלטונות כלפי היהודים. בשנת 1780 היו בפירט 2600 יהודים. מספר זה כמעט שלא נשתנה במשך שבעים השנים

"צריכים לדעת כי מצוה...לספר לילדינו בלילה הזה על יציאת מצרים..על כן תיקנו חכמינו ההגדה לקרותה בלילה הזה. ברם... בדורנו רוב העם. וביחוד הנשים והטף, אינם מבינים אותה...לכן שמנו לבנו להעתיק אותה מלשון הקודש ללשון אשכנז..."

אלה הם משפטים אחדים מן ההודעה הארוכה ביהודית-אשכנזית המופיעה בשער של ההגדה שנדפסה בפירט בשנת 1741. ואשר כוללת תרגום של ההגדה והוראות מפורטות לעריכת הסדר בלשון היהודית-אשכנזית. מעבר לשער ההגדה ובעמוד הראשון של ההגדה עצמה מצויים הוראות בדבר אפיית המצות והדינים של בדיקת חמץ. אף הם ביהודית-אשכנזית. התרגום וההוראות ביהודית-אשכנזית נדפסים באותיות צו"ר.

מספר של חיתוכי-עץ מקשטים את ההגדה. לפי סדר הופעתם הם: סדר החכמים בבני-ברק, ארבעת הבנים, אברהם שובר את פסילי תרח, שלושת המלאכים אצל אברהם, משה הורג את המצרי, משה ואהרן לפני פרעה (הפיכת המטה לתנין). מכת הצפרדעים, אכילת הפסח במצרים, ודוד המלך מתפלל.

כמעט כל הציורים הם חיקויים של פיתוחי-הנחושת אשר בהגדת אמסטרדם משנת 1695. ציורי הגדת אמסטרדם קנו להם שם בעולם היהודי ומדפיסים ואמנים רבים העתיקו וחיקו אותם.

1 שנתון של החברה לספרות יהודית (גרמנית), פרנקפורט, כרך 10 (תרע"ג), עמ' 81. ועיין שם עמ' 177 על עטורי שערי הספרים שנדפסו על ידי ר' חיים בן צבי הירש. מחקרו זה של ליוונשטיין הוא חלק מחבור גדול על תולדות יהודי פירט. חלקים אחרים פורסמו קודם לכן בשנתון הנ"ל, כרך 6 (תרס"ט) וכרך 8 (תרע"א).

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

מחשיבותה הכלכלית של פירט, בשנת 1933 היו שם כ-2000 יהודים. הקהילה נחרבה בימי הנאצים. מאז סוף מלחמת העולם השנית קיימת עדה קטנה בעיר.

הגדת פירט משנת תק"א היא ההגדה הארבע-עשרה המופיעה בפקסימילה מטעם הקליגיקה ליתומים חולים. והכנסותיה קודש הן לשיקום ולהגשת עזרה רפואית ליתומים חולים בישראל. ראוי לברכה הרב מוניש ויינטרויב, מנהל המוסד, על מאמציו הרבים בהשגת עותק של הגדת נדירה זו והוצאתה מחדש במהדורה יפה.

ט. פרשל

הבאות. עד הרבע הראשון של המאה הי"ט היתה הקהילה מקום תורה. כמה רבנים ידועי-שם שימשו בה בקודש, ביניהם היו הרב שמואל אהרן קאידונובר, מחבר "ברכת הזבח" ועוד ספרים: הרב שמואל ב"ר אורי שרגא פייבוש מוואדיסלב, בעל "בית שמואל" על שולחן ערוך אבן העזר, והרב יוסף שטיינהרט, בעל "זכרון יוסף". האחרון שימש בעיר משנת תקכ"ד עד מותו בשנת תקל"ו, תלמידים רבים למדו בשיבתו.

בשנת 1875 היו בפירט כ-3300 יהודים. בשנים שלאחר מכן ירד מספר יהודי העיר כי גידולה המהיר של נרנברג השכנה גרע

The Fuerth Haggadah, 1741

“One should know that it is a *Mitzva* . . . to tell our children on this night about the exodus from Egypt . . . for this reason our Sages instituted the Haggadah to be read on this night. However . . . in our generation most people, especially women and children, do not understand it. . . We therefore undertook to translate the Haggadah . . . into German. . .”

This is part of a lengthy Judeo-German statement printed on the title page of the Fuerth Haggadah, which was published in 1741. This Haggadah contains a complete Judeo-German translation of the original text as well as detailed instructions, also in Judeo-German, for the baking of the Mazzoth and the search for leaven.

The Haggadah, the original size of which is 12 x 7 1/2 inches, features a number of small woodcuts. They are, in order of their appearance: The Seder of the Sages at B'nai Brak; The Four Sons; Abraham Destroying his Father's Idols; The Three Angels Visiting Abraham; Moses Slaying the Egyptian; Moses and Aaron before Pharaoh (the rod changing into a serpent); The Plague of the Frogs; The Passover Meal in Egypt; and finally, King David at Prayer.

Most of the pictures are imitations of the copper plate illustrations of the Amsterdam Haggadah of 1695, which were famous throughout the Jewish world and were widely copied by printers and manuscript artists.

The title page is adorned with the figures

of Moses and Aaron, which appear also on the title pages of the Amsterdam Haggadah and of many other Haggadoth and Hebrew books. The picture at the bottom of the title page shows a deer; it probably alludes to the printer's name.

The printer's name is not mentioned on the title page nor anywhere else in the Haggadah. At the time of the publication of this Haggadah two Hebrew printers were active in Fuerth. Hayyim ben Zvi Hirsch established a print shop in 1737 and directed it until his death in 1772. For some time his father, Zvi Hirsch ben Hayyim, took part in the management of the enterprise. Zvi Hirsch ben Hayyim had operated a printing press in Wilhermsdorf from 1712 until 1739, when he moved to Fuerth. There he printed a number of books, some in collaboration with his son, others on his own. Rabbi L. Loewenstein in his study on the Hebrew printing presses of Fuerth lists this Haggadah as a product of Hayyim ben Zvi Hirsch.

The beginnings of the Jewish community of Fuerth, Bavaria, West Germany, go back to the 16th century. The community first employed a rabbi early in the seventeenth century. Among Fuerth's earliest rabbis was Rabbi Shabbetai Sheftel Horowitz, a son of Rabbi Isaiah Horowitz, the author of *Shelah*. The first Hebrew printing press in the city was established in 1691. During the eighteenth century the Jewish community grew

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

and prospered due to the favorable attitude of the local authorities. In 1780 the Jewish population of Fuerth was 2,600. It remained fairly stable over the next seventy years. Most of the Jews were engaged in commerce. Until the first quarter of the nineteenth century the community was a center of Torah studies. A number of prominent rabbis served there, among them were Rabbi Aaron Kaidanover (1660-1667); Rabbi Samuel of Wovdislav (1691-1694) and Rabbi Josef Steinhart. The latter officiated from 1764 until his death in 1776. Many students flocked to his Yeshiva in the city.

In 1875 there were about 3,300 Jews in Fuerth. Later their number decreased because

the city was losing its economic importance to neighboring Nuremberg.

In 1933 the number of the Jews in Fuerth was about 2,000. The Nazi era put an end to the community. Since the end of World War II a small community has existed in the city.

The Fuerth Haggadah, 1741, is the fourteenth Haggadah of cultural interest published in facsimile by the ORPHAN HOSPITAL WARD OF ISRAEL as a token of gratitude to its supporters. Rabbi Munish Weintraub, its director, has made special efforts to procure a copy of this rare Haggadah and to have it reproduced.

T. Preschel

ACKNOWLEDGMENT

We wish to express our thanks and appreciation to Prof. Abraham, I. Katsh, President of The Dropsie University, Philadelphia, PA, for having made this Haggadah from his private collection, available to us.

Our special thanks to Tovia Preschel, well-know scholar, writer and lecturer, for his ever-ready assistance and for his and for his learned introduction.

We wish to thank the friends and supporters of the Orphan Hospital Ward of Israel, to which the entire income from this Haggadah will be devoted. We are looking forward with your help to be able to continue our sacred work to heal and rehabilitate unfortunate children

*Orphan Hospital Ward of Israel
Leslie L. Kay, M.D., Chairman*

Or remarkable Haggadoth have been acquired by libraries and institutions throughout the Jewish world. A limited number of the Haggadoth publishe in previous years are still available.

הגדת וינה, תקי"א

הגדת וינה, תקי"א

מצויות בהגדה גם שלוש סדרות של ציורים קטנים: אחת המראה את עשר המכות, שתי האחרות מלוות את השירים "אחד מי יודע" ו"חד גדיא".

הגודל המקורי של ההגדה, הכתובה על קלף, הוא 15.2 x 23.1 ס"מ. הוא כעת ברשות ספריית רוזנטליאנה באמסטרדם.²

בשנת תקי"א, בה נכתבה הגדה זו בווינה לא היה מספר היהודים בעיר זו גדול ביותר. כשמונים שנה לפני כן, בשנות 1669-1670 גורשה הקהילה היהודית שמנתה אז כ-2000 נפש.

לא עבר זמן רב והעדר היהודים שהעלו מסים גדולים למלכות הורגש על ידי השלטונות והחל במשא-ומתן להחזרתם. ניתנה רשות ישיבה בעיר ליהודים שהיה בידיהם להביא תועלת מרובה לבית המלוכה או לעיר. זכויות יהודים אלה היו מוגבלות מאד. בשנת 1753 ישבו רק 452 יהודים בווינה, אשר מספר תושביה היה אז למעלה מ-175,000. במשך עשרות השנים הבאות תרמו היהודים רבות להפיכת העיר למרכז מסחרי גדול אך איסור ישיבת היהודים בתוכה עמד בתוקפו ואלה שקיבלו רשות להתישב סבלו מחוקי אפליה שונים. בשנת 1846 ישבו בווינה באופן חוקי כ-4000 יהודים. מלבדם היו בעיר יהודים שגרו בתוכה בדרך בלתי-חוקית ויהודים זרים. לרוב ספרדים בעלי נתינות תורכית, אשר ההגבלות

ההגדה, אשר פקסימילה ממנה ניתן בזה, נכתבה וצויררה בשנת תקי"א בווינה בידי אהרן שרייבר הערלינגן, סופר-אמן ידוע.

שרייבר הערלינגן, אשר מוצאו מגיביטש במורביה, היה פעיל כסופר תקופה ארוכה. נשתמרו כמה וכמה מיצירותיו, בתוכן מספר ניכר של הגדות אשר הראשונה מהן נכתבה בשנת תפ"ז.¹

הוא עבד לא רק למען אנשים פרטיים אלא היה גם סופר בספריה הממלכתית בווינה, ובתור כזה הוא מתואר בשער הגדה זו.

כתב ההגדה הוא מהודר. כמה ראשי פרקים הם בזהב ומעוטרים בצבע. הוראות הסדר הן ביהודית-אשכנזית. מצויים בהגדה גם הנוסחים היהודים-אשכנזים של השירים "אדיר הוא", "אחד מי יודע" ו"חד גדיא". הם כתובים באותיות צו"ר (צאינה וראינה) כנהוג בהגדות-דפוס של אותה התקופה.

ההגדה מקושטת בציורים רבים. הציורים הגדולים מלבד הראשון, הם חיקויים של ציורים הנמצאים בהגדת אמסטרדם שנדפסה בשנת תנ"ה, ואשר מדפיסים וסופרים-אמנים רבים העתיקו וחיקו אותם. הציורים לפי הופעתם בהגדה הם: סדר החכמים בבני-ברק, שלושת המלאכים אצל אברהם, בת פרעה מוצאת את משה, טביעת המצרים בים, ובית המקדש בירושלים.

1 עיין יצחק ריבקינד: "הגדות כתובות ומצוירות במאה הי"ח", "הדואר" י"א ניסן תשכ"ג, **האמנות היהודית**, בעריכת בצלאל ססיל רות, מהדורה חדשה, מסדה 1974, ארנסט מ. נמני, "עיטור כתבי יד עבריים לאחר המצאת הדפוס", עמ' 124,125: אותו מאמר במהדורה האנגלית של הספר הנ"ל, *Jewish Art*, מהדורה שניה, 1971, עמ' 156, 158-159. לפי ב. רות ("אנציקלופדיה יודאיקה", ערך "גיביטש, אהרן וולף", כרך 7, עמ' 533-534) נולד הסופר בפוזן, ורק היה גר תקופה מסויימת בגיביטש. ועיין במאמרו של ארנסט מ. נמני ב-REJ, כרך קטז, 1957, עמ' 61-63.

2 עיין L. Fuks and R.G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections*, vol. I. (Eiden, 1973) p. 66.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

לא חלו עליהם.

המצב נשתנה לאחר המהפכה של שנת 1848, בה השתתפו יהודים, וביחוד בשנת 1865, עם מתן החוקה שהעניקה שוויון זכויות ליהודים. היהודים היו כעת חפשים להתישב בווינה ורבים באו אל העיר מחבלים שונים של הממלכה האוסטרית-הונגרית, ביחוד מהונגריה, בוהמיה, מורביה וגליציה. ב-1865 ישבו 15,600 יהודים בווינה. בשנת 1880 הגיע מספרם לקרוב ל-73,000 ובשנת 1910 ליותר מ-175,000.

במלחמת העולם הראשונה הגיעו לווינה כ-80,000 יהודים, פליטים מפני פלישת הרוסים לבוקובינה וגליציה. רוב-רובם של אלה יצאו לאחר מכן את העיר, אך רבים נשארו.

בשנת 1934 ישבו קרוב ל-180,000 בעיר. הם היו כעשרה אחוזים מכלל התושבים. קהילת ווינה היתה מן הגדולות באירופה. גדול מאד היה חלקם של היהודים בחייה הכלכליים והתרבותיים של העיר. בווינה ישבו רבנים וחכמים נודעים, ואישים יהודיים שזכו לשם עולמי בשל הישיגיהם בשטחים שונים, ביחוד בספרות וברפואה.

אחרי ה"סיפוח" בשנת 1938 היתה רדיפת היהודים באוסטריה אשר חלקים גדולים של האוכלוסיה שלה היו חדורים שנאת ישראל, קשה יותר מבחבלים אחרים של גרמניה. עד שנת 1941 היה אפשר להגר ובתקופה זו יצאו כ-136,000 יהודים את ווינה. רבים מן המהגרים נלכדו לאחר מכן במדינות שנכבשו על ידי הגרמנים. היהודים שנשארו בווינה גורשו למחנות. לאחר המלחמה נוסדה קהילה חדשה בעיר.

חורבן קהילת ווינה בימי הנאצים היה השלישי בתולדות יהודי העיר. סבורים כי יהודים התישבו בראשונה בווינה במאה העשירית. באמצע המאה הי"ד היתה הקהילה הגדולה ביותר בגרמניה. ישוב זה נחרב בשנות 1421-1420. רבים מ-1500 בניו גורשו, אחרים הועלו על המוקד, והיו ששלחו יד בנפשם כדי להנצל מ"טבילה" באונס. קהילה חדשה נוסדה בעיר בסוף המאה השש-עשרה. היא התקיימה פחות ממאה שנה על הגירוש של 1670-1669.

בין רבנים ידועים-שם ששימשו בקודש בעיר היו: ר' יצחק בן משה, בעל "אור זרוע", ר' יום טוב ליפמן הלר, מחבר "תוספות יום טוב" על המשנה; ר' שבתי שפטל הורוויץ בעל "ווי העמודים" ור' גרשון אשכנזי, מחבר "עבודת הגרשוני". הרב ר' שמשון ורטהיימר, רב, יהודי-חצר, מדינאי ונדבן, היה בשעתו מן היהודים רבי-ההשפעה ביותר באירופה. הוא בא לעזרתן של קהילו שונות, והיה פטרון לספרות הרבנית. הוא חי בווינה והיה מנהיגה הרוחני של העדה. נשא את התואר רב ראשי של יהודי הונגריה ונתכבד בתואר זה גם מקהילות אחרות.

הגדת ווינה היא ההגדה השש-עשרה המופיעה בפקסימילה מטעם הקליניקה ליתומים חולים, והכנסותיה קודש הן לשיקום ולהגשת עזרה רפואית ליתומים חולים בישראל. המנהל הרב מוניש וינטרויב ראוי לברכה על מאמציו הרבים בהוצאת הגדה יפה זו.

ט. פרשל
תשל"ח

The Vienna Haggadah, 1751

The Haggadah of which a reproduction is presented here was written and illustrated in Vienna in the year 1751 by Aaron Schreiber Herlingen, a well-known artist-scribe.

Schreiber, who hailed from Gewitsch in Moravia, was active in his profession for a long period. Some of his works have survived, including quite a number of Haggadoth, the earliest of which was executed in the year 1727.

Schreiber worked not only for private clients, but served also as a scribe for the Royal Library of Vienna and he is described as such on the title page of our Haggadah.

The text of the Haggadah is written in fine, large square letters. Several initial words are in gold and decorated in color.

The Haggadah contains instructions in Judeo-German for the observance of the Seder, as well as the Judeo-German versions of the humns *Adir Hu*, *Ehad Mi Yode'a* and *Had Gadya*, as they appear in old Ashkenazi Haggadoth.

It is richly illustrated. The large illustrations, with the exception of the first, are all modeled on pictures in the famous Amsterdam Haggadah printed in 1695, which were widely copied by printers and manuscript artists. In the order of their appearance in the Haggadah the pictures represent the following: The Seder of the Sages at Bnei Brak, the Four sons, the three Angels visiting Abraham, Pharaoh's daughter finding Moses in the Nile, the Egyptians drowning in the sea, and, finally the Temple in Jerusalem. Series of minia-

tures show the Ten Plagues and illustrate the songs *Ehad Mi Yode'a* and *Had Gadya*. The title page is adorned with the figures of Moses and Aaron, which one finds also on the title pages of the Amsterdam Haggadah and other Haggadoth and Hebrew books.

The original size of the Haggadah, with is preserved in the Rosenthaliana Library in Amsterdam is 23.1 x 15.2 cm.

In 1751, when this Haggadah was written in Vienna, there were not very many Jews in the city. About eighty years earlier, in 1669-1670, all Jews then in the city, some 2,000 souls, had been expelled.

Before long the absence of the Jews, who had paid high taxes, was felt by the authorities and negotiations were begun for their return. Individual Jews who it was thought could be of service to the royal court or the city were permitted to settle in Vienna, but they were subject to many restrictions. In 1753 there were only 452 Jews in Vienna in a total population of more than 175,000. Though in following decades the Jews contributed greatly to making the city into a commercial center by establishing a variety of business and industrial enterprises, the general prohibition against their settlement remained in force and those who had the right of residence continued to suffer from various inequalities. As late as 1846 the official Jewish population was only about 4,000. There were also a large number of illegal Jewish residents as well as foreign Jews, mostly Sefardim holding Turkish citizenship, who were exempt from the re-

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

strictions in force against Austrian Jews.

The situation changed after the revolution of 1848, in which Jews participated, and particularly with the granting of the constitution in 1867, which gave Jews equal rights. Jews could now feely settle in Vienna and many came there from various parts of the Austro-Hungarian Empire, especially from Hungary, Bohemia, Moravia and Galicia.

In 1856 there were 15,600 Jews in the city. By 1880 their number had increased to almost 73,000 and by 1910 to more than 175,000.

World War I saw the influx into Vienna of about 80,000 Jews from Galicia and Bukovina which had been invaded by the Russians. The great majority of these later left the city, but large numbers remained.

In 1934 there were nearly 180,000 Jews in Vienna, constituting about ten percent of the entire population. Vienna was one of the largest Jewish communities in Europe. Jews were very prominent in the economic and cultural life of the city. Vienna was the home of well-known rabbis and men of Jewish scholarship and of Jewish personalities who had attained world renown because of their achievements in various fields of human endeavor, especially in literature and medicine.

After the "Anschluss" of 1938 the persecution of the Jews in Austria, whose population was largely anti-Semitic, was much fiercer than in other parts of Germany. Emigartaion was possible until 1941 and 136,000 Jews left Vienna. However many of these emigrants were subsequently overtaken by the German armies in their countries of refuge. The Jews who remained in Vienna were deported. After World War II a new Jewish community

was formed in Vienna.

The destruction of Vienna's Jewish community during the Nazi period was the third in the long history of the Jews of the city. Jews are believed to have settled in Vienna in the tenth century. In the middle of the 14th century the community was the largest in Germany. It was destroyed in 1420-1421 when part of the 1500 Jews who then lived in the city were expelled, others were burned at the stake, and still others committed suicide to evade forced conversion. A Jewish community was again established in Vienna towards the end of the sixteenth century. This community was in existence for less than one hundred years, coming to an end with the expulsion of 1669-1670.

Prominent rabbis who served the community at various periods included R. Isaac ben Moses (13th century), R. Yom Tov Lipmann Heller, Shabbetai Sheftel Horowitz and Gershon Ashkenazi (17th century). Samson Wertheimer (1658-1724), court banker, statesman, rabbi, communal leader and philanthropist was active in Vienna. He was the most influential Jewish personality of his time, came to the aid of many Jewish communities, and himself an erudite scholar, was a great patron of Jewish learning.

The Vienna Haggadah, 1751, is the sixteenth Haggadah published by the Orphan Hospital Ward of Israel as a token of gratitude to its supporters. Special thanks are due to the director Rabbi Munish I. Weintraub for his efforts to reproduce this beautiful manuscript Haggadah.

Tovia Preschel, 1978

הגדת זולצבאך, תקט"ז

הגדת זולצבאך, תקט"ו

שהם מצויים בהגדת אמסטרדם.³ ציורי ההגדה הם חיקויים של תחריטי הנחושת של הגדת אמסטרדם.⁴ הציורים שבשערי שתי ההגדות הם שונים, אבל בשניהם מופיעות הדמויות של משה ואהרן. החלק העליון של שער הגדת זולצבאך מקושט במנורה. הדמויות בפינות העליונות מציגות את דוד ושלמה המלך. בחלק התחתון של השער נראים שלושה ציורים קטנים: חלום יעקב, עקידת יצחק ויצחק מברך את יעקב.⁵

הוראות הסדר הן בלשון הקודש וביהודית-אשכנזית.

הגודל המקורי של ההגדה הוא 20:32 ס"מ.

הגדת זולצבאך, תקט"ו, שהיא נדירה מאד, היא הגדה נוספת בעלת ערך תרבותי רב המוצאת בפקסימילה על ידי בית היתומים דיסקין. ראוי לברכה הרב מוניש וינטרויב, מנהל המוסד, שהשקיע מאמצים רבים כדי להגיש הגדה זו שי לחג הפסח לידידיו ולתומכיו של בית היתומים.

ט. פרשל

תשמ"ה

זולצבאך, עיר בגרמניה הדרומית, לא היתה לה אף פעם קהילה יהודית גדולה, אך העיר היתה ידועה בכל רחבי העולם היהודי בשל הספרים העברים הרבים שנדפסו שם.¹ נדפסו שם, בין היתר, התלמוד בבלי (שתי פעמים), הזוהר, "מגידיים", ספרי מוסר ביהודית-אשכנזית, הוצאות רבות של המחזור וכן יותר משלושים מהדורות של ההגדה. הגדות בגודלים ומסוגים שונים. הגדות עם ובלי פירושים, עם ובלי תרגום יהודי-אשכנזי, עם ובלי ציורים. כמעט כל ההגדות נדפסו בבית הדפוס שנוסד בשנת 1684 על ידי ר' משה ב"ר אורי שרגא בלוך ונשאר בידי בני משפחתו עד סגירתו בשנת 1581.²

ההגדה, אשר פקסימילה ממנה ניתן בזוה, נדפסה בשנת תקט"ו על ידי המדפיס ר' משולם זלמן, שהיה נכד של ר' משה בלוך. בהגדה זו, כמו בהגדות רבות אחרות מן התקופה ההיא, ניכרת השפעתה של ההגדה המצויירת שנדפסה באמסטרדם בשנת תנ"ה (1695). מופיעים בה קיצור פירוש האברבנאל, "פירוש על פי הסוד" הקצר והנוסחים היהודים-אשכנזים של השירים "אדיר הוא", "אחד מי יודע" ו"חד גדיא", כפי

1 עיין הערה 1 במאמר האנגלי.

2 שתי הגדות (א). יערי "ביבליוגרפיה של הגדות פסח" מס. 616, 617) לא נדפסו בבית דפוס זה, אלא על ידי המדפיס חיים פראנק שעסק בהדפסת ספרים בזולצבאך בשנים 1839-1846. על ההגדות שהוציא איציק בן ליב ב"ב (יערי מס. 128, 183) עיין במחקרו של ויינברג בשנתון הפרנקפורטי, כרך א' עמ' 115-116, ועיין שם גם עמ' 183.

3 בהגדת זולצבאך הושמט מעט מן הפירוש המקוצר של ר' יצחק אברבנאל. לפירוש האברבנאל שבהוצאת אמסטרדם שולבו פירושים להלל הגדול, ל"נשמתי" ולשני הפיוטים "אז רוב נסים" ו"אומץ גבורתיך". הם נדפסו גם בהגדת זולצבאך.

4 בזולצבאך נדפסו כמה הגדות במתכונת של ההגדה שלפנינו. רוב התמונות בהגדה זו הן הפוכות ביחס לאלה שבהגדת אמסטרדם. ז"א הצורות שבצד ימין הן בצד שמאל, וכן להפך. על סיבת תופעה זו עיין בספר האנגלי "הגדה וחיתוך עץ", 1967, לא. ונגרוב, עמ' 87-88.

5 ציורי השער של הגדת זולצבאך מופיעים גם בשערים של ספרים אחרים. עיין מ. ויינברג הנ"ל עמ' 185.

The Sulzbach Haggadah, 1755

Sulzbach, a town in southern Germany, never had a large Jewish community, but it was widely known in the Jewish world for the many Hebrew and Judeo-German books which were printed there.¹

The establishment of Hebrew printing presses in Sulzbach in the second part of the seventeenth century was due in a great measure to the liberal Duke Christian August, who was personally interested in Jewish studies.

The first Jewish-owned print shop in the town was opened in 1669 by Isaak Kohen of Prague. He remained in Sulzbach for a short period only, moving from there to Wilhermsdorf, where he was active as a printer for about twenty years.

In 1684 Moses ben Uri Shraga Bloch was given permission to open a Hebrew printing press. After his death, about 1693, the print shop was continued by his sons. In 1699 it was taken over by Aaron Fraenkel, who had settled in Sulzbach in 1673 and had married Bloch's daughter Bula. Fraenkel, who was a son of Rabbi Uri Lippman of Vienna and had lived in that city until the expulsion of the Jews in 1669-1670, headed the printing press for twenty years. He was succeeded by his son Meshullam Salman, who was in charge for more than four decades. This was the most flourishing period of the print shop, whose books were sold all over Europe. The printing of the Talmud brought Meshullam Salman into a dispute with competitors in Amsterdam; Europe's leading rabbis of the time became involved in the controversy. The print

shop existed until 1851, remaining to the end in the possession of Bloch's descendants.

In the years 1839-1846 another Hebrew printer, H. Frank, was also active in Sulzbach. More than thirty edition of the Haggadah were printed in that town. Almost all of them were produced by the presses of Bloch's successors.

The Haggadah which is reproduced here was printed in 1755 by Meshullam Salman. Like many other Haggadot of the period it shows the influence of the illustrated Haggadah, printed in Amsterdam in 1694. It features an abridged version of Don Isaac Abravanel's commentary and the short esoteric commentary "Perush Al Pi HaSod" as well as the Judeo-German versions of the hymns "Adir Hu," "Ehad Mi Yode'a" and "Had Gadya," all of which appear in the famous Amsterdam Haggadah.

The two Haggadot differ in the illustration of their title pages, but both show the figures of Moses and Aaron, who appear frequently on title pages of Hebrew books of the period.

The Sulzbach Haggadah, 1755, is another Haggadah of major cultural interest, published by the Diskin Orphan Home as a token of gratitude to its friends and supporters. This Haggadah is very rare. Many thanks to Mr. Stephen P. Dutchslag, Attorney at Law, Chicago, IL, who was kind enough to place his copy at the disposal of Rabbi Munish Weintraub, director of the institution, who invested great efforts to have it reproduced.

T. Preschel, 1985

1 About the Jewish community of Sulzbach see: M. Weinberg, *Geschichte der Juden in der Oberpfalz; V. Herzogtum Sulzbach* (1927); B.Z. Ophir/ F. Wiesemann, *Die Juedischen Gemeinden in Bayern 1918-1945* (1979). The Jewish print shops of Sulzbach and their activities were described by M. Weinberg in the Frankfurt *Jahrbuch der Juedisch-Literarischen Gesellschaft*, vol. 1 (1903), vol. 15 (1923), vol. 17 (1926), vol. 21 (1930).

הגדת באב, תקכ"ט

עם פירוש על קדשונם על חג עם צורים מהאורות שגשה הקבה לאבתי

קשה ונגד מאבטורים זמן ארוך אדרי שביבם בהצפיות לפי והואל יבנינה על ידי אמרה לקים שיש אמנון בסר אהם שאמי
עשר חסר: איציע קודי ותיחלתי עבודה על במותי צמח כסדי ברא קורא וישו רב דם מין רב דתי פליס ישראל
כה ארשן בחסדו דחולה מרחמשת צדבה דיהב אטם לרבות טוב שלום נא ירך נש ויקר נקמתו כל דין
לאינו כמורה קינא מילי דיש עטר חרשלים רונת במורה נוסאמא מלך נצח רים וירם דוק לבי בשטר
יש אלה במורה להרים סר משיחאמן וכו'

הגדת באבד, תקכ"ט

הגדה זו, כמו רוב ההגדות בכתב-יד מן המאה הי"ח, היא חיקוי של ההגדות המצויירות שנדפסו באמסטרדם בשנת תנ"ח ובשנת תע"ב, אשר תחריטי הנחושת שלהן היו ידועים בכל העולם היהודי ואמנים ומדפיסים רבים חיקו והעתיקו אותם.

הציורים, לפי סדר הופעתם בהגדה, הם: סדר החכמים בבני ברק, ארבעת הבנים, אברהם שובר פסילי אביו, שלושת המלאכים אצל אברהם, משה הורג את המצרי, בת פרעה מוצאת את משה, יציאת מצרים, מכת הצפרדעים, משה ואהרן לפני פרעה, סידרה של ציורים קטנים על עשר המכות, בני ישראל עוברים את הים, מתן תורה, אכילת הפסח במצרים, עבודת הפרך במצרים, דוד המלך מתפלל, ניסן—אשר מזלו טלה—הוא חודש היציאה, בית המקדש בירושלים.

כל התמונות, מלבד אלה המציגות את עבודת הפרך ואת החודש ניסן, מבוססות על הציורים של הגדת אמסטרדם, תע"ב.

השער מעוטר בדמויותיהם של משה ואהרן המצויות גם בשערי הגדות אמסטרדם וספרים נדפסים אחרים. ציור של חלום יעקב ממלא את החלק העליון של השער.⁴

הגדה זו, כמו הגדות אמסטרדם, מכילה הוראות הסדר בעברית, באשכנזית-יהודית, ובספרדית-יהודית, נוסח ברכת המזון של

אחת הסיבות להתחדשות אמנות העיטור של כתבי-יש של הגדות, מגילות אסתר וספרי דת אחרים במאה השמונה-עשרה היתה עלייתה של שכבה חברתית חדשה של יהודי החצר "שהשתדלו לשוות לכל מאורע ומאורע שבחיי הדת היהודית אווירה של מותרות ויופי".¹ אם כי היו לרשותם הגדות נדפסות על נייר במהדורות שונות ורבות העדיפו להזמין, לשם הידור מצוה, אצל סופרים בעלי כשרונות אמנותיים הגדות קלף כתובות-ביד ומצויירות בצבעים.

ההגדה המקורית, אשר פקסימילה ממנה ניתן בזה, נגמרה באמסטרדם ביום ג' א' של ראש חודש אדר ראשון של שנת תקכ"ט (1769). הסופר האמן רומז לשמו ומקום מוצאו בשורות התחתונות של השער ובקולופון: יהושע בן הרב מרדכי באבד מוואלטש.²

משפחת באבד היתה משפחה מפורסמת של רבנים אשר מילאו תפקידים חשובים בחיי יהודי פולין. השם מורכב מראשי התיבות של "בני אב בית דין".

הסופר גם מודיע לנו כי הוא "נין ונכד" למחבר עיר בנימין, חיבור על אגדות הש"ס. המחבר הרב בנימין זאב וואלף שימש בקודש בלוקאטש (וואהלין), זמיגרוד (גליציה) דסוי ומיץ. שני חלקי ספרו נדפסו בפרנקפורט דאודר (תנ"ח) ובפירט (תפ"ב).³

1 מ. נמניי "עיטור כתבי-יד עבריים לאחר המצאת הדפוס" בספר **אמנות יהודית** (בעריכת בצלאל רות, מהדורת 1974), עמ' 124.

2 ראה הערה 2 במאמר האנגלי.

3 ראה הרב צבי הלוי אשי הורוויץ **לתולדות הקהילות בפולין** (מוסד הרב קוק, תשל"ח) עמ' 307, 373-374, 542-543. ראה שם שבנו של בעל **עיר בנימין** יהושע היה רב בוואלטש. (בהסכמה על ספר "אהל יעקב" הנזכר שם הכתיב **הו וואלטיש**).

4 אחד הציורים הקטנים בשער הגדת אמסטרדם, תנ"ח, מציג את חלום יעקב. על ציור זה בשער ספרים אחרים, ראה" אמ. הברמן **שערי ספרים עבריים** (תשכ"ט) עמ' 46, 73.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

מס. 4-540. היא כתובה על קלף והציורים הם בצבע. לפני ארבע שנים הוצגה במוזיאון ישראל בתערוכה של הגדות מצויירות מן המאה הי"ח.⁶

הגדת באבד, תקכ"ט כפי שקראנו לה על שם סופרה וציירה, היא הגדה בעלת ערך היסטורי ואמנותי. ראוי לברכה הרב מוניש וינטרויב על מאמציו הרבים להביא לדפוס הגדה מצויירת זו כשי לחג הפסח.

טובי' פרשל
אדר תשמ"ז

האשכנזים והספרדים, והנוסחים האשכנזים היהודים של השירים אדיר הוא, אחד מי יודע וחד גדיא. אין בה אף אחד מן הפירושים המצויים בהגדות אמסטרדם, יש רק ביאורים קצרים לסימני הסדר ולחד גדיא.⁵

הציורים מגלים כשרוננו האמנותי של האמן. גוף ההגדה כתוב בכתב יפה וברור, אך איננו מנוקד.

ההגדה המקורית היא ברשות בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים

5 לאלה המכוון בדברי השער: "...עם פירוש על קדש וכלומר קדש ורחץ וכו') וגם על חג (חד גדיא)... הבאורים על קדש ורחץ בהגדה שלנו הם קיצור מן הפירוש "באר אברהם" לסימנים המובא בהגדת אמסטרדם, תע"ב. הפירוש הזה אולי לקוח מן ההגדה באר אברהם לר' אברהם גראטי מפראג (זולצבאך תס"ח). לא ראיתי אותה הגדה.
6 ראש הערה 5 במאמר האנגלי.

The Babad Haggadah, 1769

One of the causes of the renaissance of the illumination of Haggadoth, Esther scrolls and other religious manuscripts during the eighteenth century, was the rise of new circles of wealthy court Jews, who endeavored to “imbue every circumstance of Jewish religious life with an atmosphere of luxury and beauty.”¹ Though numerous editions of the printed paper Haggadah were available, they preferred to commission scribes with artistic abilities to produce illuminated, multicolored manuscript Haggadoth on parchment.

The original of the Haggadah, a facsimile of which is presented here, was competed in Amsterdam on Tuesday, the first day of Rosh Hodesh Adar I 5529 (1769). The manuscript artist indicated his name and origin in the text at the bottom of the title page as well as in the colophon: Yehoshua ben Rabbi Mordecai Babd of Walcz.²

The Babads were a distinguished family of rabbis, who played a very important role in the life of Polish Jewry. The name is an acronym of the Hebrew *Benei Av Beth Din* (the children of the *Av Beth Din*).

The scribe also informs us that he is a descendant of the author of *Ir Binyamin*, a book about the Aggadoth of the Tamud. The author, Rabbi Binyamin Ze'ev Wolf Romaner,

served as rabbi in Lakacze (Wolyn), Zmigrod (Galicia), Dessau and Metz. The two parts of his book were printed in Frankfurt on the Oder (1698) and in Fuerth (1722), respectively.

The Haggadah like most manuscript Haggadoth of the eighteenth century, is modeled after the 1695 and 1712 Amsterdam Haggadoth, whose copper plate illustrations were widely copied and imitated by artists and printers.

The illustrations, in the order of their appearance in the Haggadah, represent the following: The Seder of the Sages in Bnei Brak, the Four Sons, Abraham destroys the idols of this father, the three angels visiting Abraham, Moses slaying the Egyptian, Pharaoh's daughter finding Moses, the exodus of the Israelites, the plague of the frogs, Moses and Aaron before Pharaoh, a series of miniatures depicting the Ten Plagues, the Israelites crossing the sea, the giving of the Law, the Passover meal in Egypt, the Israelites' hard labor, David at prayer, Nissan-whose zodiacal sign is Aries-the month of the the exodus, and the Temple in Jerusalem.

All pictures, with the exception of those showing the month of Nissan and the Israelites' hard labor, are based on the illustrations

1 1 See Ernest M. Namenyi “The Illumination of Hebrew Manuscripts after the Invention of Printing” in *Jewish Art* (edited by Cecil Roth, 1971, p. 156).

2 In *Illustrated Haggadoth of the Eighteenth Century*, published by the Israel Museum (see below note 5), the manuscript artist's place of origin is given as *Wolletz*, which, probably, is the place by that name in East Germany. It is more likely that *Walcz* in Poland is meant here.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

of the 1712 Amsterdam Haggadah.

The title page is adorned with the figures of Moses and Aaron, who are also found on the title pages of the Amsterdam Haggadoth and as well as on the title pages of many other printed Hebrew works. The illustration on top of the title page represents Jacob's dream.³

This Haggadah, like the Amsterdam Haggadoth, presents the instructions for the observance of the *Seder* in Hebrew, Judeo-German and Judeo-Spanish, features both the Ashkenazi and the Sefardi versions of the Grace after Meals, and contains the Judeo-German versions of the songs *Adir Hu*, *Ehad Mi Yode'a* and *Had Gadya*. There are only short explanations of the "order" of the *Seder* and of *Had Gadya*.⁴

The illustrations reveal considerable artistic skill. The text of the Haggadah is clearly

and beautifully written, but is not vocalized.

The original of this Haggadah is in the possession of Jewish National and University Library in Jerusalem Ms. 4-540. It is written on parchment and the illustrations are in color. Four years ago it was shown in the Israel Museum in an exhibit of illuminate Haggadoth of the eighteenth century.⁵

The Babad Haggadah, 1769, as we chose to call it for its scribe and illustrator is a Haggadah of artistic and historic interest. Rabbi Munish Weintraub, deserves our thanks for his great efforts in preparing the first printed edition of this illuminated manuscript Haggadah, to be presented to the friends and supporters of the Diskin Orphan Home in Jerusalem.

Tovia Preschel
March 1987

Acknowledgement

We wish to express our thanks to Mr. Refael Weizer and the directors of the Jewish National and University Library of Jerusalem for having granted us permission to reproduce this Haggadah Ms. Heb. 4-540.

3 See note 4 in Hebrew article.

4 See note 5 in Hebrew article.

5 On the occasion of the exhibit the Israel Museum published *Illustrated Haggadoth of the Eighteenth Century* (Hebrew-English) by Haviva Peled-Carmeli. It contains comments on some pictures of our Haggadah.

הגדת קיצע משנת תקמ"ב

הגדת קיצע משנת תקמ"ב

הספיקה לפרנסתו, ועל כן, וגם מתוך נטייה לאמנות, היה כותב ומעטר סידורי-תפילה שונים. בדרך כלל צייר ציורים רק בשערי הספרים, ובפנים היה מקשט דיבורי-מתחיל בפרחים צבעוניים, אך יש גם יצירות משלו שבהן מצויים ציורים בפנים הספר. לפי מאמרו האחרון של שייבר היו ידועות אז 22 יצירות של הסופר, ביניהן 13 הגדות, והן נכתבו בין השנים תק"א ותקמ"ב.

"הגדת קיצע" אשר פקסימילה ממנה ניתן בזה, נתגלתה רק לפני שנתיים בערך ולא היתה ידועה לאלה אשר כתבו על הסופר מקיצע ויצירותיו, היא נכתבה על ידי ר' חיים ב"ר אשר אנשיל בשנת תקמ"ב.

בדומה לכמה יצירות אחרות של הסופר, כך גם בהגדה זו, לא נמצא רשום שמו של הסופר אך כל-כולה של ההגדה מעידה כי היא יציר כפיו של ר' חיים ב"ר אשר אנשיל. השער מקושט בציורים צבעוניים: שני נשרים, הדמויות של משה ואהרן ושני פרצופי אדם—ציורים כאלה מופיעים גם בשערי יצירות אחרות של הסופר.

במסגרת בשולי עמוד השער כתב הסופר שמה של אשה מקיצע שהיתה בעלת ההגדה. השם נמחק כעבור זמן, כנראה על ידי הבעלים החדשים של הספר.

הכתב הוא יפה ביותר.

הוראות הסדר הן ביהודית-אשכנזית. כן מצויים בהגדה הנוסחים היהודים-אשכנזים של השירים "אדיר הוא", "אחד מי יודע" וחד גדיא". הם כתובים באותות צו"ר (צאינה

מאור בשנים אחרי המצאת הדפוס באירופה היה עדיין נפוץ השימוש בספרים בכתב-יד. היו תמיד יחידים שהעדיפו בהזדמנויות שונות להשתמש בספר בכתב-יד, כתוב בידי סופר-אמן. ביחוד היה זה כך לגבי ההגדה של פסח, שהיא מן הספרים העברים המעטים שהיו מעטרים ומקשטים אותם בציורים.

מן המאה השמונה-עשרה נשתמר מספר ניכר של הגדות כתובות ומצויירות ביד, וידועים לנו מאותה תקופה שמותיהם של כמה סופרים-ציירים¹. סופר-צייר פורה היה ר' חיים ב"ר אשר אנשיל מקיצע. קיצע-קיטסה בגרמנית-היתה אחת מ"שבע הקהילות" של בורגנלנד באוסטריה. עד הדור האחרון-עד גירושן לאחר סיפוח אוסטריה לגרמניה במאוס 1938-היו "שבע הקהילות" ידיעות באדיקון היתרה בתורה ובמצוות.

כמה חוקרים פירסמו בספרים ובכתבי-עת תיאורים של הגדות שנכתבו על ידי הסופר מקיצע. הגדיל לעשות פרופ' אלכסנדר שייבר מבודפסט אשר פירסם על הסופר כחמשה מחקרים, הראשון עוד בשנת תשט"ו ב"ידע-ים" (כרך ג, חוברתא), והאחרון לפני כמה שנים ב"צייט-שריפט פיר די גשיכטה דר יודן" (VIII, 1971) היוצא בתל-אביב. עלה בידו של שייבר לגלות פרטים אחדים על חיי הסופר וכמה מיצירותיו שלא היו ידועות. ר' חיים ב"ר אשר אנשיל היה מורה בקיצע, אך כנראה שההוראה לבד לא

1 עיין מאמרו של ר' יצחק רביקינד ז"ל, "הגדות כתובות ומצויירות במאה הי"ח" ("הדואר", י"א בניסן, תשכ"ג).

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

ההגדה נכתבה על נייר, וגודלה הוא 32 על 22 סנטימטר. בדף חלק שלפני השער מצויות כתובות של הבעלים השונים של ההגדה. למדים אנו מהן כי לפני מאה שנה בערך ניתנה ההגדה מתנה להרב רק 'אייזיק טובס, רבה של ברלאד ברומניה.

"הגדת קיצע משנת תקמ"ב" היא ההגדה השלוש-עשרה המוצאת על ידי ה"קליניקה ליתומים חולים". ראויים לברכה מוסד זה ומנהלו הרב מוניש וינטרויב, על העמדתם לרשות הציבור העתקה של הגדה זו הכתובה ומצויירת בידי ספר אמן, ואשר כל הכנסותיה הן קודש לשיקום ולהגשת עזרה רפואית ליתומים חולים בישראל.

ט. פרשל
תשל"ה

וראינה), כנהוג בהגדות-דפוס של אותה התקופה.

הדף הראשון שאחרי השער חסר. במקומו נמצא דף שנכתב בידי סופר מאוחר. מלבד הציורים בשער, מצויים בהגדה עוד כמה ציורים בצבעים. המלה "לפיכך" ניתנת במסגרת ובה פרחים. המלה "שפוך" אף היא מוקפת במסגרת ונראים בתוכה צמחים ושני אריות מחזיקים בכתר. מסגרת ובה עטרה וצמחים לעטרת גם המלה "אדיר" בראש השיר "אדיר הוא יבנה ביתו וכו'". עלים ושושנים מצויירים בצבע מקשטים גם את "הלל". המלה "נשמת" מעוטרת בפרחים בשחור-לבן.

The Kittsee Haggadah of 1782

For centuries after the invention of printing in Europe, the use of handwritten books was still widespread. There were always individuals who preferred, particularly on festive occasions, to use a book written by a master scribe. This was particularly so with regard to the Haggadah, which is one of the few Hebrew religious books to be illuminated and illustrated.

Quite a number of handwritten and hand-illustrated Haggadot have come down to us from the eighteenth century. We also know the names of several scribe-illustrators who were active during that period. One of these was Hayyim b. Asher Anshel, who apparently was quite prolific. He lived in Kittsee, one of the "Seven Jewish Communities" of Burgenland in Austria, which were noted even until modern times for their piety. The "Sheva Kehilloth" were destroyed in the spring of 1938 when, following the "Anschluss," the Nazis expelled the Jews from Burgenland.

Several writers have published descriptions of Haggadot written by the scribe of Kittsee. Professor Alexander Scheiber of Budapest published five studies about our scribe. He was able to discover some facts about his life and several of his creations which had not been known before. Hayyim b. Asher Anshel was a teacher in Kittsee. His salary apparently was not sufficient to support him, and for this reason, but also because of his artistic inclination, he engaged in the writing and illustrating of prayer books. Generally he only illustrated the title page; on the inside pages he merely illuminated the beginnings of various chapters. In some of his works, however, there are illustrations also on the text. According to Scheiber's most recent

study, which appeared in 1971, twenty-two works of the scribe, including 13 Haggadot, were known. They were written between the years 1741 and 1782.

The Kittsee Haggadah, which is reproduced here, was discovered only two years ago. It was written by Hayyim b. Asher Anshel in 1782.

As with some of his other creations, Hayyim b. Asher Anshel did not sign his name on the Haggadah, but everything about this book indicates that this is his work.

The title page is adorned with colored pictures: Two eagles, the figures of Moses and Aaron, and two human faces. Similar illustrations appear also on the title pages of other works of our scribe.

In addition to the illustrations of the title page, there are smaller colored pictures adorning the beginnings of several sections. The script is extremely beautiful.

The Haggadah contains instructions in Judeo-German for the observance of the Seder as well as the Judeo-German versions of the hymns *Adir Hu*, *Ehad Mi Yode'a* and *Had Gadya*, as they appear in printed Ashkenazi Haggadot of that time.

The Haggadah is written on paper. The original sheet following the title page is missing. It was replaced by another, inscribed by a later hand.

This is the thirteenth Haggadah published by the Orphan Hospital Ward of Israel. Its director Rabbi Munish I. Weintraub deserves our thanks for reproducing this manuscript Haggadah to grace the Seder table of the supporters of this worthy institution.

Tovia Preschel

הגדת קארלסרוא משנת תקנ"ו

סדר
הגדה

של פסח

עם ברכותיה לפנייהם ולאחרייהם • ועם ציורים נאים וערבים
לקוראיהם • וכפרט לקטנים המסובין על שלחן אביהם • שלא
ישנו וישאלו על שנוייה' • והוספנו הברכות של ערב תבשילין
וערוביחצרים • ולקחנו אותיות חדשים ודיו שחרחורים • וביארנו
הטעות שנפלו בדפוס אחרים • ע"כ גושו וקנו והרבו לספר
ביציאת מצרים : ובשכר זה תוכו לעלות לירושלים • אמן &

נדפס בק"ק

קארלסרוא

שנת תקנ"ו לפ"ק

The Karlsruhe Haggadah, 1796

Jews settled in Karlsruhe, Germany, not long after its establishment in 1715 by Karl Wilhelm, the margrave of Baden-Durlach, who called upon people to come there irrespective of their religious affiliation, promising them a variety of privileges. In 1733, 282 Jews were living in Karlsruhe. By 1800, their number had risen to 551, forming 7.6% of the total population. In 1900 the city had almost 108,000 inhabitants, 2577 of whom were Jews. The respective figures for 1925 were approximately 146,000 and 3,400.

In the period between the two World Wars, there were three Jewish community organizations in Karlsruhe: the Orthodox *Adass Jeschurun*, whose founders had seceded from the main community in 1869, and the community of East-European Jews who had come to Karlsruhe in the beginning of the 20th century and after World War I.

Karlsruhe's Jews, most of whom were economically secure – some of them playing a prominent role in the public, commercial and cultural life of the city – boasted a variety of religious, cultural, educational, charitable, social and other institutions and societies.

After the Nazis' rise to power in 1933 many Jews emigrated. On October 28, 1938, all adult male Jews who were Polish nationals were deported to the Polish border. The wives and children of most of these men later on elected to join them.

During the Kristallnacht pogroms (November 9-10, 1938), Jews were arrested and maltreated. Many were sent to the concentration camp of Dachau. Jewish houses of worship were set on fire and Jewish homes and shops were broken into.

On October 22, 1940, 893 Jews from Karlsruhe and neighboring Durlach (which in 1938 was incorporated into Karlsruhe) were deported to and interned in Gurs in Vichy France.

In 1942-1945, about 390 Jews were deported to Auschwitz, Theresienstadt and other places. A number of Jews who were married to Aryans and were not deported, as well as some Jews who were hidden by Germans, survived the war in the city. In December 1945, the local survivors and Jewish returnees organized the Jewish community anew.¹

Prominent spiritual leaders of Karlsruhe's Jews included Rabbi Nethanel Weil, who studied with Rabbi Abraham Broda in Prague. He served the community from 1750 until his death in 1769, when he was succeeded by his son Rabbi Jedidiah (Tiah) Weil, who in turn was succeeded by Rabbi Asher Loew, a son of Rabbi Aryeh Leib Guenzberg, the author of response *Sha'agat Aryeh*.

Rabbi Nethanel Weil prevailed upon the Karlsruhe printer, L.J. Held, to open a Hebrew department in his print shop. The first Hebrew book the latter produced was Rabbi Weil's *Korban Netanel* (1755), a commentary on

¹ The brief account of the history of the community is based on the study about the Jews of Karlsruhe in *Pinkas HaKehillot*, published by Yad Vashem.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

the *Rosh* to the Orders of *Mo'ed* and *Nashim*. (*Korban Netanel* was eventually included in all Talmud editions which feature the *Rosh*.)

After the death of Held, Hebrew printing in Karlsruhe was continued by others. Over a period of 86 years (1755-1841) the Hebrew presses in Karlsruhe produced more than 90 publications in Hebrew and Judeo-German.² Included in these were several Haggadoth—all of which were printed within the short span of ten years—among them Haggadoth with a Judeo-German translation (around 1790), a Haggadah with a commentary (*Marbeh LeSaper*) by Rabbi Jedidiah (Tiah) Weil (1791), and the Haggadah of which a facsimile is presented here (1796).³

According to its title page, this Haggadah includes “beautiful and pleasant illustrations”—but they are not found there.

The Haggadah text is accompanied by instructions in Judeo-German for the observance of the Seder and by the Judeo-German versions of the hymns *Adir Hu///' Echad Mi Yode'a* and *Had Gadya*. The Judeo-German is printed in Ashkenazic mashait script.

The reader will notice that the word “Rabbi” is vocalized “Ribbi” (Ribbi Eliezer, Ribbi Akiva, etc.) This is not an error of vocalization. The reading “Ribbi” has a long tradition in Hebrew literature. Rabbi Simon ben Zemach Duran (14-15 cent.) remarks in his commentary on the *Ethics of the Fathers* (*Magen Avot*) that in olden times the reading had

been Ribbi. This reading, which is still in vogue in various non-Ashkenazi communities, occurs in some Ashkenazi books as late as the 19th century.

The original copy of the Karlsruhe Haggadah, of which this is a facsimile, has been in the possession of the Bamberger family for about 150 years. It has had a checkered journey since it was printed in Karlsruhe. The Haggadah was in the possession of Rabbi Seligman Baer Bamberger, “The Wuerzburger Rav” (1807-1878), a forceful and staunch defender of German Orthodox Judaism in the 19th century. His son and successor, Nathan Bamberger (1842-1919), rabbi of Wuerzburg left the Haggadah to his son, Moses Bamberger (1886-1962), who took it to Copenhagen, Denmark. During World War II while Denmark was occupied by the Germans, and the Jews had to flee to Sweden in 1943, where they lived for 18 months, the Haggadah remained in Copenhagen. It came to the United States in 1956.

The Diskin Orphan Home of Israel is pleased to present a facsimile of the Karlsruhe Haggadah, 1796, as a Passover gift to its friends and supporters. We are all indebted to Rabbi Munish Weintraub, director of the Diskin Orphan Home, for his great efforts to have this Haggadah reproduced.

Rabbi D. I. Nathan Bamberger
Tovia Preschel, 1997

2 See H.D. Ber Friedberg's chapter on the Hebrew printing in Karlsruhe in his *Toledot HaDefus Halvri* (Antwerp, 1937) and Y. Vinograd's *Otzar HaSefer Halvri*, part 2 pp. 648-650.

3 See *Ozar HaHaggadot* (edited by Y. Yudlov) to be published shortly by the Institute for Hebrew Bibliography, Jerusalem.

הגדת פרסבורג, תקע"ו

הגדת פרסבורג, תקע"ו

רבה היתה השפעתו בעולם היהודי. רבים, רבים מאד מתלמידיו, יוצאי ישיבתו הגדולה, שימשו בקודש. עזה היתה אהבתו לארץ ישראל וגדולה התמיכה בה תמך ביושבים בה. במשך מאה שנה לאחר מותו—עד חורבן הקהילה בתקופת הנאצים—ישבו על כסאו בפרסבורג כרב וראש ישיבה, זה אחר זה, בנו הגדול, נכדו ובנו של נכדו.

ה"חתם סופר" חיבר שו"ת, חידושים על הש"ס, דרשות, שירי קודש, ועוד. הוא היה נוהג להאריך בסדר של פסח, לרוב עד אחת או שתיים אחר חצות הלילה, כשהוא מתרגם ומפרש כל מלה בשביל הילדים.

רעיתו שרל השתמשה בודאי בהגדה הכתובה ביד שבעלה נתן לה במתנה. בהגדה תרגום אשכנזי, כנראה מעשה הכותב, ולא העתקה מהגדה אחרת. בשולי התרגום, הכתוב באותיות צו"ר, הערות מאלפות. בהגדה גם כמה ציורים.

בעמוד אחרי השער כתב הכותב במעגלים כי ההגדה שייכת לרבנית שרל, רעית רבי משה סופר, והוסיף לכך דברי שבח לשניהם. בהגדה זו—שפקסימילה ממנה נדפס בפעם הראשונה בשנת תרפ"ד בגרמניה—השתמשו בפרסבורג וכנראה גם נכתבה שם—מכאן השם: הגדת פרסבורג, תקע"ו.

הגדה זו הוצאה כעת מחדש על ידי בית היתומים דיסקין כשי לחג הפסח לידידיו ותומכיו הרבים. תודתנו נתונה לרב מוניש ויינטרויב, מנהל המוסד, שהשקיע מאמצים רבים בהדפסתה.

ט. פרשל

ההגדה המתפרסמת כאן בפקסימילה נכתבה וצוירה על ידי ר' משה ב"ר נתן הכהן, תלמיד רבי משה סופר זצ"ל, רבה הנודע של פרסבורג, הידוע גם בכנוי "חתם סופר". הכותב הקדיש אותה לרבו הנערץ, והלה נתנה במתנה לרעיתו שרל, כמן שנאמר בשער ההגדה.

כתיבת ההגדה נשלמה בי"ד מנחם אב תקע"ו.

ה"חתם סופר" נשא לאשה את שרל בשנת תקע"ג, לאחר שנתאלמן מאשתו הראשונה. היא היתה בתו של רבי עקיבא איגר, אז רב במארכיש-פרידלנד ולאחר מכן רבה של פוזנא. החתונה התקיימה באייזנשטאט, בורגנלנד, עיר הולדתו של רבי עקיבא איגר זצ"ל, שם גרו קרובים של הכלה. לבני הזוג נולדו בנים ובנות, אשר מהם נתפרסמו כגדולי ומנהיגי ישראל. הרבנית שרל נפטרה בשנת תקצ"ב. בעלה קשר עליה מספד, ובהספדו דרש את הפרק "אשת חיל" על הנפטרת, אף קרא את צואתה המלאה מוסר ויראת ה'.

ה"חתם סופר" (ר"ת "חודושי תורת משה סופר") נולד בפרנקפורט דמיין בשנת תקכ"ג. בעיר הולדתו למד אצל רבי נתן אדלר זצ"ל ובי פנחס הורוויץ (ה"הפלאה") זצ"ל. הוא היה גם תלמיד של רבי טבל שייאר ובנו רבי מיכל זצ"ל במגנצא.

אחרי ששימש בקורש בדרזניץ, מורביה, ובמטרסדורף, בורגנלנד, נבחר בשנת תקס"ז לרבה של פרסבורג, שם שרת עד מותו בשנת ת"ר.

שמו הלך לפניו כגאון וצדיק. היה פוסק הדור ועמד בראש הלוחמים נגד הרפורמים.

The Pressburg Haggadah, 1816

The Haggadah, which is reproduced here, was written and illustrated by Moshe ben Nathan HaKohen, a disciple of Rabbi Moshe Sofer, also known as Chatam Sofer, Pressburg's famous rabbi. He dedicated it to his master, who, in turn, presented it to his wife Sarl, as stated on the title page of the Haggadah.

The manuscript artist completed the Haggadah in the summer of 1816.

The Chatam Sofer married Sarl, who was a daughter of the celebrated Rabbi Akiva Eger—then rabbi of Maerkisch-Friedland and later rabbi of Posen—in 1812. It was the second marriage for both. He was widowed, she—a widow with two small daughters. The wedding took place in Eisenstadt, Burgenland, the birthplace of Rabbi Akiva Eger, where relatives of the bride resided. The couple had a large family. Sarl died in 1832.

The Chatam Sofer was born in Frankfort on the Main in 1762. He studied in his hometown under Rabbi Nathen Adler and Rabbi Pinhas Horowitz and was also a student of Rabbi Tevel Scheuer and his son Michel in Mayence.

After serving as rabbi of Dresnitz, Moravia, and Mattersdorf, Burgenland, he was chosen rabbi of Pressburg in 1806 and held this position until his death in 1839.

He was known throughout the Jewish world, both for his vast erudition and exceptional piety. Recognized as the greatest rabbinic authority of his time, Halachic enquiries were addressed to him from far and near. He led the struggle against those who sought to reform Judaism and left his imprint on large segments of Hungarian Jewry. His numerous disciples spread his teachings in the communities they served. Inspired by his love for the Land of Israel and his support for the Jews living there, a number of his disciples settled in the Holy Land.

During the one hundred years after his

death—until the destruction of the community in the Nazi era—his post of rabbi and Rosh Yeshiva of Pressburg was occupied first by his oldest son and subsequently by his grandson and great-grandson.

The Chatam Sofer's writings included responsa, novellae on the Talmud, sermons and sacred poetry.

It was his custom to conduct the Seder until late into the night, many times until one or two o'clock in the morning, translating and explaining the Haggadah word for word for the benefit of the children.

His wife had before her the beautiful Haggadah, written by Moshe ben Nathen HaKohen, with which her husband had presented her.

This Haggadah features in addition to the text, a German translation—in Hebrew mashait script—with explanatory notes. It is illustrated with several full-page pictures.

On the page following the title page, the scribe wrote in circles that the Haggadah belonged to Sarl, the wife of Rabbi Moshe Sofer, adding praises for both.

This Haggadah, a reproduction of which was first issued in Germany in 1924, was used in Pressburg and, probably, also written there—hence our title “The Pressburg Haggadah, 1816”.

The present facsimile edition was published by the Diskin Orphan Home of Israel for its friends and supporters in appreciation of their generosity. We are indebted to the Haggadah collector Mr. Maurice H. Orodener of Philadelphia and to his wife Edith for having made available a copy of the original facsimile edition to Rabbi Munish Weintraub, director of the Diskin Orphan Home, who made great efforts to have this Haggadah published.

Tovia Preschel

הגדת טריאסט תרכ"ד
דברי מבוא

הגדת טריאסט תרכ"ד

דברי מבוא

מפתיחתה של תעלת סואץ בשנת 1869. אחרי מלחמת העולם הראשונה צורפה טריאסט לאיטליה.

הקהילה היהודית הקטנה שהיתה קיימת בעיר ואשר ראשיתה עוד בתקופה שלפני שלטון האוסטרים, גדלה במאות הי"ח והי"ט. יהודים נמשכו אל העיר מפאת האפשרויות הכלכליות שהיו קיימות בה. היהודים לא סבלו מחוקי אפליה חמורים, ואף על פי שהם היו רק חלק קטן מאד מן האוכלוסיה הכללית, ניכר חלקם במסחר ותעשייה.

בשנת 1788 חיו 760 יהודים בעיר. בשנת 1811 היה מספר היהודים 2000. ערב מלחמת

העולם הראשונה היה מספרם כ-7000.

לאחר שהונהגו חוקי הגזע באיטליה הפשיסטית (1938) היה גורל 5000 יהודי טריאסט כגורל יתר יהודי איטליה. בשנת 1943 השתלטו הגרמנים על צפון ומרכז איטליה והחלו בגירושם של היהודים למחנות השמדה. בסוף המלחמה נמצאו בטריאסט כ-1500 יהודים. מספרם ירד לאחר מכן ל-1000.

הגדת טריאסט המצויירת מעלה זכרה של תקופת עליה בתולדות יהודי עיר זו. אסירי תודה אנו לרב מוניש ויינטרויב מנהל בית היתומים דיסקין על מאמציו הרבים להעמיד לרשות הצבור פקסימילה של הגדה נאה ומפורסמת זו.

הגדת טריאסט נדפסה בשתי מהדורות. האחת—הגוף העברי בלבד "הוגה בעיון נמרץ מאת אברהם חי מורפורגו" כפי שנאמר בשער. והאחרת—עם תרגום איטלקי מעשה ידי א.ח. מורפוגו הנ"ל.

ההגדה נדפסה בבית דפוסו של יונה כהן, מו"ל ומוכר ספרים בטריאסט אשר בבית דפוסו נדפסו ספרים הן באיטלקית והן בעברית. אברהם חי מורפורגו המגיה והמתרגם היה מיסדו ועורכו של הירחון היהודי-האיטלקי "קוריירה איזראליטיקו" שיצא בטריאסט ואשר אף הוא נדפס בבית דפוסו של כהן.

משפחת מורפורגו היתה משפחה יהודית צפון איטלקית ותיקה אשר הוציאה מקרבה אנשי שם רבים. בטריאסט עצמה חיו אחדים מבני משפחה זו שהצטיינו בשטחים שונים. בתוכם המשוררת רחל מורפורגו.

בשנת תרכ"ד, השנה בא יצאה ההגדה, היתה טריאסט תחת שלטון האוסטרים, אשר שלטו בעיר זו משנת 1382. בשנת 1719 הכריזו האוסטרים על טריאסט כנמל חופשי, ודבר זה היה גורם כביר להתפתחותה של העיר. האוסטרים אמנם בטלו זכות זו בשנת 1891, בתגובה על התעמולה הלאומית האיטלקית, אבל העיר הוסיפה לשגשג מאחר שהיתה לנמלה הראשי של הממלכה האוסטרית-הונגרית בעיקר כתוצאה

ט. פרשל

תשל"ט

Trieste Haggadah, 1864

In the summer of 1863 the Trieste Italian-Jewish monthly “Corriere Israelitico” began to carry announcements of the forthcoming publication of a splendid edition of a Haggadah with illustrations, a new Italian translation and some musical notes.

“In this edition which will certainly surpass in elegance all those that preceded it, nothing has been left undone to make it perfect,” the announcement said. “The lithographs inserted in the text, the newly-cast type and the clear print, all combine to create a work which, no doubt, will be enjoyed by the Israelite public.”

In the spring of 1864 an announcement in “Corriere Israelitico” informed its readers that two editions of the Haggadah had appeared, one with the Hebrew text only, the text having been carefully corrected by A. V. Morpurgo, and an edition with a new Italian translation by the aforementioned Morpurgo.

The Haggadah was printed by Colombo Coen, a bookseller and publisher in Trieste, who printed Italian as well as Hebrew books. Abraham Vita Morpurgo was the editor of “Corriere Israelitico,” which, too, was printed at Coen’s printing press.

The Morpurgos were an old north-Italian Jewish family many of whose members had attained prominence in various fields. In Trieste there were several outstanding Morpurgos, among them the Hebrew Poetess Rachel Morpurgo. Rachel, who was greatly learned

in Jewish tradition, was a Morpurgo by marriage and herself came from a famous Italian-Jewish family, the Luzzattos.

In his introduction to the Italian translation of the Haggadah, A.V. Morpurgo names the artist who illustrated the Haggadah: C. Kirchmayr. Kirchmayr’s signature can be noticed at the bottom of the decorative border of the title page; the Haggadah’s illustrations are signed with the initials C.K. Some encyclopedias of artists list a Cherubino Kirchmayr, born in Venice in 1848. If that year of birth is indeed correct, then this artist is probably not identical with our illustrator, as it is most unlikely that a fifteen year old would have been the creator of the Haggadah’s illustrations. However this possibility cannot be entirely excluded, because not all the illustrations are original. Quite a number of them are modeled on the pictures which appeared in the 1609 Venice Haggadah.

In 1864 when our Haggadah was published, Trieste was dominated by the Austrians under whose sovereignty it had come as early as 1382. In 1719 the Austrians declared Trieste a free port; this gave a great impetus to the city’s development. The Austrians withdrew this privilege in 1891 in reaction to the Italian irredentist agitation, but Trieste continued to prosper having become the principal port of the Austro-Hungarian Empire, largely as a result of the opening of the Suez Canal in 1869. After World War I the city was

קובץ מאמרי טוביה פרשל - סדר ב'

annexed by Italy.

The small Jewish community, whose origins go back to the time before the period of Austrian domination, grew in the 18th and 19th centuries, Jews coming from far and near to avail themselves of the commercial opportunities it offered. The Jews did not suffer from any major legal disabilities and though they formed only a very small part of the city's population they were prominent in commerce and trade.

In 1788 the number of Jews in the city was 760. In 1811, 2000 Jews lived there, and on the eve of World War I about 7000.

After the introduction of racial legisla-

tion in Fascist Italy (1938) the ca. 5000 Jews who were the living in Trieste shared the fate of all the other communities of Italian Jewry. In 1943 the Germans occupied northern and central Italy and began deporting the Jews. After the war about 1500 Jews were in Trieste. Their number later decreased to about one thousand.

The Trieste Haggadah is a momento of a period of growth and prosperity in the history of the city's Jewish community. We are indebted to Rabbi Munish Weintraub for having spared no effort to make available to the public a reproduction of the beautiful Haggadah.

Tovia Preschel, 1979

Jewish Press Profile

By Tovia Preschel

*Unique Exhibition Of Hebrew Manuscripts
And Printed Books At The N.Y. Public Library*

Books displayed in the second section, which is devoted to the Oral Tradition, include a volume of the first complete edition of the Babylonian Talmud, printed by Daniel Bomberg in Venice (1520-1523), the first edition of the **Turim** (piove di Sacco, Italy, 1475) and the first edition of the **Shulhan Arukh** (Venice, 1564-1565). Outstanding among the manuscripts in this section are three beautifully illuminated copies of Maimonides' **Mishne Torah**. One was executed in Germany towards the end of the 13th century, another in Lisbon in 1471-1472, and the third in Italy in the 15th century. The latter is not complete.

The next section – Prayer Books and *Haggadoth* – is dominated by manuscripts. Here you see – among other manuscript *Haggadoth* – a fragment of an illustrated *Haggadah* from about the year 1000 which was discovered in the Cairo Geniza, and several colorful and lavishly illuminated *Haggadoth*, including the **Golden Haggadah**, the Ryland's **Spanish Haggadah** and the **Kaufmann Haggadah** (all written and illustrated in Spain in the 14th century) as well as the Bird's Head *Haggadah*, executed in Germany about the year 1300. The **Bird's Head Haggadah** has thus been called because most of the figures

in its illustrations have no head, but bird-like features. The illustrator, apparently for religious reasons, was unwilling to draw a complete figure.

There is also the **Farissol Haggadah**, written by Abraham Mordecai Farissol in Ferrara in 1515. Farissol was a Bible commentator and geographer. His **Iggeret Orhot Olam** (Venice, 1586) – displayed else where in the exhibition – was the first Hebrew book to contain a description of the New World.

The **Prague Haggadah** (1526), the first illustrated *Haggadah* of which complete copies have been preserved, the famous **Amsterdam Haggadah** of 1695 and the **Arthur Szyk-Cecil Roth Haggadah**, are among the printed *Haggadoth* on display.

Illuminated *Mahzorim* on view include the **Catalan Mahzor** (14th century), which features drawings of Sanctuary vessels and the sumptuous **Tripartite Mahzor**, written and illustrated in southern Germany about 1320. The *Mahzor's* three parts are in the possession of three different collections (Library of the Hungarian Academy of Sciences, Budapest); The British Library, London' Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, West Berlin). They were brought together for the exhibit.

Of the two unadorned manuscript

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

Mahzorim shown in the section, one was written by Yehudah Machabeu in Amsterdam in 1659. In another section is displayed the scribe's **Sample Book**, from which his clients could choose the script they preferred. The other *Mahzor* – seemingly from the 17th century – hails from China. It opens like a fan and its Hebrew letters show the influence of the Chinese script.

Books and manuscript shown in the last two sections include an illustrated manuscript of Maimonides' **More Nevukhim**, executed in Barcelona in 1348' an illustrated manuscript of Josef Albo's **Sefer HaIkkarim** (central Italy, circa 1460-1470)' the first printed editions of Nathan ben Yehiel's **Arukh** (Rome, circa 1469-1472) and of Bahya ben Josef's **Hovot HaLevavot** (Naples, 1489); Abraham Bar Hiyya's **Tzurat HaAretz** on astronomy (Basle, 1546); **Toledot Ya'akov Yosef** by Rabbi Jacob Josef HaKohen of Polonnoye (Koretz, 1780), the first Hasidic book to appear in print; and **Jossipon**, published in Calcutta in 1841.

A companion volume to the exhibition, containing scholarly essays on various aspects of the Hebrew book, was published by the New York Public Library in cooperation with Oxford University Press. I will still come back to this important publication, but here

I should like to quote from "The Hebrew Manuscript as Source for the Study of History and Literature," which my good friend D. Menahem Schmelzer, renowned authority on Hebrew manuscripts, has contributed to the volume. His concluding words describe accurately the growing interest in Hebrew manuscripts:

"Since the Holocaust, the appreciation of Hebrew manuscripts as testimony to the spiritual and historical greatness of destroyed Jewish life has assumed new dimensions. The overwhelming loss of Jewish treasures during the Third Reich has made the survivor generation much more conscious of the need for the preservation of what remains. The dramatic upsurge in Jewish studies, in Israel and in the United States, has led many scholars to the study and publication of Hebrew manuscripts. Through the ready availability of modern technology, microfilming, computerization, and the industry, scholars have had already been achieved. Progress will undoubtedly continue, and still-hidden treasures preserved among the leaves of Hebrew manuscripts will come to light: to enrich, to instruct, and to add to our understanding of the Jewish heritage."

The Jewish Press, 11-28-1988

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

על שני נוסחים של השיר "אחד מי יודע"

מאת טוביה פרשל

מובא בספר גם תרגום לטיני של השיר. המחבר מציין כי דברים אלה הם ראשית לימודים של התלמידים בבית הכנסת. הוא מביא בלטינית נוסח שהיו שרים תלמידים נוצרים, שורות א', ב', ג', שורה ה' ושורות י' וי"א שוות הן בשני הנוסחים. בשורות ד', ו'-יט' באים בשיר הנוצרי, במקום העניינים שבנוסח היהודי, עניינים הלקוחים מן המסורת הנוצרית.

הנוסח העברי, מלבד שהוא מונה רק עשרה עניינים, שונה מעט מ"אחד מי יודע", במקום שמונה ימי מילה—יש שם שמונה ימי חופה (?!)³, ובמקום תשעה ירחי לידה—תשעה גלגלים.⁴

מחבר הספר חי בדרום-צרפת ולמד אצל מורים יהודיים בני קרפנטרס וצפון איטליה. דבריו משקפים בודאי מנהג שהיה קיים באחד המקומות של רבותיו.

נוסח אחר של אחד מי יודע נמצא בתיקי האינקוויזיציה של האי מיורקה, ספרד, מסוף המאה השבע-עשרה וראשית המאה השמינה-עשרה. מסופר בתיקים על תפילה, שאין לה קשר לסדר הפסח, שהאנוסים היו אומרים אותה בלשון הספרדית. וזו לשונה:

El uno: el Gran Dios de Israel.

Los dos: Moysen y Aaron,

Los tres: Abram, Isach y Jacob,

Los quartos maridos de Israel,

Los cinco libros de lay ley,

כמה חוקרים העירו על המקבילות בין שיר-הסדר "אחד מי יודע" ובין שירים דומים אצל עמים אחרים: הצביעו ביחוד על שיר-העם הגרמני "גוטר פרוינד איך פראגה דך..."¹

גם העירו כי השיר "אחד מי יודע" הושר באביניון בסעודות יום טוב, ובקוצ'ין, דרום-הודו, היו שרים אותו בחתונות.²

מבקש אני להעיר על שני נוסחים שונים של שיר זה. שניהם הם לכאורה מן המאה הי"ז, אך יתכן שהם עתיקים יותר. הם באים ממקומות שונים והצד השווה שבהם הוא שחסרות אצלן לשונות השאלות: אחד מי יודע? שנים וכו'.

Jean Plantavit de la Pause מביא בספרו Florilegium Rabbincum (לודובה 1645) עמ' 7-8 נוסח זה:

אחד הוא אלוקים

שנים לוחות הברית

שלושה האבות

ארבע האמהות

חמשת חמשי תורה

שיתא סדרי משנה

שבעת ימי השבוע

שמונת ימי חופה

תשעה גלגלים

עשרת הדברים

אחד אלוקים שבשמים.

1 עיין הדעות שמביא ק' קוהלר במאמרו על "אחד מי יודע" ב"גיוש אנסייקלופידיא", כרך א, עמ' 73.
2 עיין צונץ "אלגמיינה צייטונג דס יודנטומס", שנה ג, 1839, מע' 469 הרב שם טוב גאגין "חיי היהודים בקוטשין", תשי"ג עמ' 65-66. הרב מציין השניים בנוסח שהושר בקצ'ין, גם מעיר על התרגומים בלדינו ובערבית של השיר ועל השניים המצויים בתרגום הערבי.

3 השווה התרגום הערבי של "אחד מי יודע" המובא על ידי הרב גאגין (עיין הערה 2)

4 עיין רמב"ם הל' יסודי התורה פ"ג

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

אלוקים הכל יכול אמר למשה...אמן, אמן.
תפילה זו של האנוסים מובאת בספרו של
ברוך ברוינשטיין The Chuetas of Majorca ניו
יורק,⁵ 1936 עמ' 199, ועיין שם גם עמ' 104
הערה 27, ושם עמ' 112.

השנויים הם: שנים: משה ואהרן⁶, במקום
שני לוחות הברית. אינני יודע למה הכוונה
בשורה הרביעית: ארבעה הבעלים של
ישראל. המלה הספרדית marido, פירושה
בעל, איש נשוי לאשה. ברוינשטיין מתרגם
Patriarchs אבות. מי הם ארבעת האבות?
"אין קורין אבות אלא לשלושה" (ברכות טז,
ב). ששת הימים שלפני השבת (ששת ימי
המעשה) במקות ששה סדרי משנה. השינוי
מובן. רוב האנוסים בודאי לא היו יודעים
מהו המשנה.

מנין באה לאנוסים תפילה זו? ברוינשטיין
מספר בספרו הנ"ל כי האנוסים במיורקה עמדו
בקשר עם יהודים בארצות אחרות ומהם גם
קיבלו ספרים. קרוב להניח שגם השיר "אחד
מי יודע" הגיע אליהם מחוץ למדינה, והם
עשו אותו תפילה בלשון הספרדית.

Los seis dias del Sabado,
Los siete dias de la semana,
Los ocho dias de la circuncision,
Los nueve meses de la prenada,
Los diez mandamientos de Dios,
Las once estrellas del cielo,
Los doze tribus de Israel,
Los treze palabras que dijo Dios
Omnipotente a Moyses...Amen. Amen

תרגום:

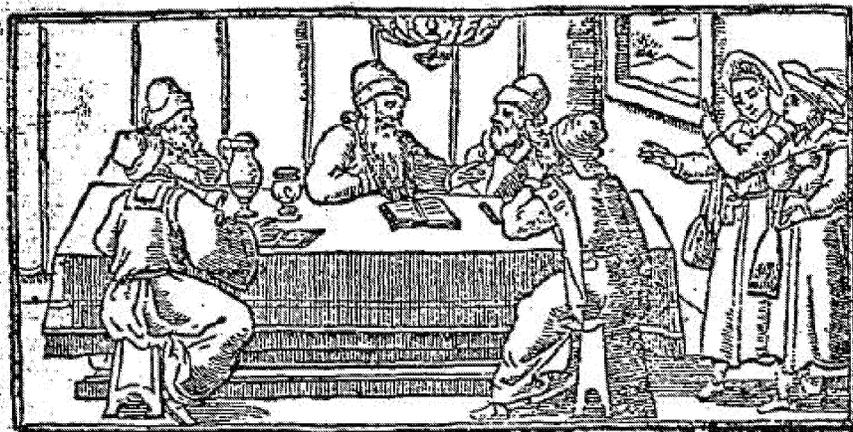
אחד: הקל הגדול של ישראל
שנים: משה ואהרן
שלושה: אברהם, יצחק ויעקב
ארבעה: הבעלים של ישראל
חמשה חומשי תורה
ששת הימים שלפני שבת
שבעת ימי השבוע
שמונה ימי מילה
תשעה ירחי לידה
עשרת הדברות
אחד עשר הכוכבים בשמים
שנים עשר השבטים
שלושה עשר הדברים אשר

5 המחבר מציין כי התפילה נמצאת בתיק של משפט משנת 1710. אך מדבריו ניכר כי היא נמצאת גם בתיקים אחרים.

6 "משה ואהרן" נמצא גם בתרגום הערבי של "אחד מי יודע", עיין בספר הנ"ל של הרב גאגין.

ההגדה של פסח ועלילת-הדם ההכמים בבני ברק (הגדה של וינציה שס"ט)

טוכיה פרשל

גם מקום לכתבות ומכתבים מטעם אנשים שנתנו אמץ בעלילה.

עדותו של מומר

כך נדפסה, למשל, בגליונו מן ה-25 ליוני, כתבה מאת מומר, אשר טען כי היהודים משתמשים באמת בדם של גוצרים בקיום מצוותיהם. היהודים הפשוטים אינם יודעים אמנם שום דבר על כך, כי הוא סוד כמוס הנשמר בקפדנות על ידי הרבנים. היתה זאת כנראה התגובה על עלילה זו, שהרב הראשי שלמה הירשל ורב העדה הפורטוגזית בלונדון הרב דוד מלדולה, מסרו לסיר משה מונטפיורי, ערב הפלגתו למצרים, כדי לפעול למען יהודי דמשק, שני מכתבים נפרדים, בהם הם מצהירים כי הנם רבנים צאצאי משפחות רבנים— ומעולם לא שמעו ולא ידעו דבר על שמושם של יהודים בדם בקיום מצוות פולחנם. שני המכתבים האלה פורסמו ב"טיימס" בשני ליולי.

בשני ליולי פרסם ה"טיימס" קטע גדול מאגרתו הנודעת של מנשה בן ישראל לאוליבר קרומבל, בו הוא מפרוץ ומבטל כל ההאשמות והעלילות שהוטחו ביהודים במשך דורות.

בטיימס הלונדוני בשנת 1840 אוספים עשירים וגדולים של הגדות בעולם — מהם ברשות ספריות ידועות, ומהם ברשות יחידים חובבי-ספרים. אך דומה שאותה "הגדה", עליה ניחד כאן את הדיבור, לא ידועה כל כך וגם לא מצויה באוספי-ההגדות. הרי הוא תרגום ההגדה בשפה האנגלית שהופיע ב"טיימס" של לונדון בשנת 1840.

הימים ימי עלילת הדם של דמשק.. בראשית השנה נעלמו בדמשק אב פרנציסקני ביחד עם משרתו. הקונסול הצרפתי והשלטונות המוסלמיים המקומיים חשדו ביהודים שהם רצחוהו כדי להשתמש בדמו, ונכבדי יהודי העיר נעצרו ועונו באופן אכזרי ביותר עד "שהודו" באשמה.

העלילה הרעישה חלקים גדולים של אוכלוסית אירופה, ומדינאים ושליטים רבים תמכו במאמצי יהדות העולם לבטל את העלילה ולהביא לידי שחרור העצורים. בין העתונים שנקטו עמדה לטובת היהודים והבליטו וחזרו והבליטו את העובדה כי הנאשמים הודו באשמתם רק בלחץ הענויים — היה גם ה"טיימס" הלונדוני. במשך כל ימי הפרשה הופיעו בעתון זה מאמרים, כתבות ומכתבים רבים על אודותיה ובקשר אליה. אמנם בתור בטאון "דמוקרטי" נתן העתון

למסכתות ענ"י

אברמסון מעיד, כי שמע גם פתרון: עירובין, נזיר, יבמות, אך לפי שעה לא מצא אותו בשום ספר. והנה נזדמן לידי ספר "מסכת נזיר עם פירוש הרא"ש ועם פירוש האביב" לר' אליעזר ב"ר בן ציון סופר (ביקמאן), ירושלים תרצ"ז. והרי מדברי ההקדמה של בעל פירוש האביב: "אמר אליעזר, לפי שראיתי שמסכת נזיר היא חמורה מאד על שהעידו עליה שהיא אחת מן המסכתות שראשי תיבות שלהן הם אותיות ענ"י שהם עירובין נזיר יבמות או עירובין, נדה יבמות..."

טוביה פרשל

מתוך "סיני" ס"ב עמוד מס 93

הודפס ע"י אוצר החכמה

ב"סיני" (כרך נ"ב (בשכ"ג), עמ' קמד-קמה) דן פרופ' ש' אברמסון בסימן ענ"י למסכתות קשות בתלמוד, כשרגיל מפרשים אותו: עירובין, נדה, יבמות.

אולי מן העניין לציין כאן גם שימושו של בעל "פני יהושע" בסימן זה. בתוך הקדמתו לחידושו הוא כותב:

"לכן סעיפי ישיבוני ובעבור חושי כי למהר ולהחיש מעשי להביא כעת לבית הדפוס החידושים של שלשה מסכתות הנ"ל [כתובות, גיטין, קידושין]¹ לדוגמא בעלמא ועוד חזון למועד להוציא לאור בקרב הימים אי"ה על סדר מועד ונזיקין. ומס' יבמות בדעתי להביא באחרונה מנחת ענ"י על מסכת עירובין נדה יבמות אם יגזור ה' עלי בחיים".

1 החידושים על שלוש מסכתות אלו הדפיס בראשונה (אמסטרדם תצ"ט).

תרגום הש"ס במחתרת בימי החורבן

לצווי-ההתייצבות. הגרמנים מתחילים לחפש את קרבנותיהם. הם עורכים חיפושים וסריקות. כעת הם עוצרים לא רק צעירים וגברים, הם מגרשים משפחות שלמות אל מחנות-המוות.

בין אלה שנטשו את דירותיהם וירדו למחתרת, היה גם הרב שמואל היבנר ורעייתו. הוא יליד גליציה, בארץ מולדתו שקד על ש"ס ופוסקים. אח"כ למד באוניברסיטאות של וינה וברלין והשתקע בבירה הגרמנית. עם עליית הנאצים לשלטון עבר לאוסטריה. רק שנים מעטות ישב בשלווה בווינה. בשנת 1938 סופחה אוסטריה לגרמניה, וגל של פרעות ורדיפות ניתך על יהודי מדינה זו. היבנר מהגר לבלגיה וקובע מושבו בבריסל. בסתו של שנת 1943 הוא מוסר את בנו יחידו, בן הארבא בהשתדלות ובעזרת "הצלב האדום" הבלגי שעשה רבות להצלת היהיושים—לידי משפחה נוצרית. הוא עצמו ואשתו מוצאים מקלט בביתו של ספר בלגי. כל יום קללתו מרובה מחברו. בחוץ עורכים חיפושים אחרי יהודים.

היגיעו הגרמנים גם לבית מקלטו? ואף אם לא יגיעו—עד מתי תעמוד הרוח באותו ספר תלגי והוא יוסיף להחביא בביתו אותו ואת אשתו?

באותם ימים כשהיאוש גובר על היבנר, נודע לו כי נתנאל לבקוביץ רוצה להיפגש אתו.

מי הוא נתנאל לבקוביץ? הוא היה אחד העשירים מבין יהודי בלגיה.

לאחר פלישת הגרמנים למדינה, הצליח לבקוביץ להציל חלק ניכר מרכושו. הוא

הדברים נשמעים כמו אגדה: בשנת 1943, בעצם ימי השואה, כשהנאצים היו מובילים לטבח את האוכלוסיה היהודית בכל ארצות כיבושיהם: כשאדמת אירופה היתה אדומה מדם אחינו ההרוגים ושמייה שחורים מעשן משרפות מחנות-המוות, נפגשו בבריסל שני יהודים בסתר ותיכננו את תרגום הש"ס לידיש. כדי להקל על השרידים את לימודו. הם לא חלמו על העתיד, ולא היו נודרים על להבא, שאם ישארו בחיים יעשו את הדבר – הם ניגשו מיד לביצוע המפעל, כשסביבם מגור ואימת מוות.

אין זו אגדה, אלא סיפור מופלא על עקשנות יהודית. אמונה יהודית, ואהבה עזה ורבה לתורה, שנחלי דם לא יכבוה.

במאי 1940 פולשים הגרמנים לבלגיה. מיד אחרי השתלטותם על המדינה, הם מתחילים לרדוף את האוכלוסיה היהודית. היהודים מוצאים אל מחוץ לתחום המשפט והצדק. הם נעשים הפקר לפרעות, עלילות והתעללויות. הם מנושלים מכל עמדה ורכושם נשדד. באביב של שנת 1942 מתחיל "הפתרון הסופי" לתת אותותיו במדינה. הגרמנים מעלימים מזימותיהם מקרבנותיהם. בתחילה נקראים צעירים וגברים להתייצב, "כדי להישלח לעבודה". יהודים נשמעים לצוו ומתייצבים. אך לא לאורך ימים מצליחים הגרמנים להוליך שולל את קרבנותיהם. באמצע הקיץ 1942, מתבררת ליהודי בריסל האמת המרה, כי לא לעבודה הם נשלחים אלא למחנות-השמדה. הם עוקרים מדירותיהם ומחפשים מקומות-מחבוא. הם אינם נענים מעתה

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

מהם כל יהודי שנשאר לפליטה-נפגשים השניים, כדי לתכנן בסתר את תכנית תרגום הש"ס ליידיש.

לבקוביץ מציע: הוא יכלכל את היבנר ואת אשתו, וגם יצייד אותם בניירות, היבנר מקבל עליו לשקוד על עבודת התרגום.

שבוע אחרי הפגישה הראשונה, הם נועדים שוב. היבנר מראה ללבקוביץ דוגמאות מן התרגום. לבקוביץ מרוצה. השניים מחליטים לתרגם תחילה את מסכת ברכות, היא המסכת הראשונה בש"ס. והיא גם המסכת היחידה שיש להיבנר במקום-מחבואו.

על-אף המחסור בספרי-עזר מתמסד היבנר לתרגום, לניקוד ולפיסוק של הגמרא, בכל שבוע הוא מכין בערך ארבעה דפים של התלמוד.

בכל יום א' בשבוע, הוא היום בו שותים הנאצים לשכרה והפחד מפני החיפושים אינו גדול כל כך- נפגש היבנר עם לבקוביץ, כדי למסור לו דו"ח על התקדמות העבודה. הפגישות מתקיימות במקומות שונים. פעם במקום סתר ופעם בדירתו של יהודי שהיה מועסק בתעשיית המלחמה של הגרמנים וגזירת הגירוש לא חלה עליו. לדיונים על התרגום מצטרף יהודי שלישי, החי גם הוא במחבוא: הרב מאיר פאיירווערקער. כשנגמר התרגום של מסכת ברכות, דנים בהמשכו. מן הדין היה להתחיל בתרגום מסכת שבת, שהיא הראשונה לסדר מועד. אך פייארווערקער מציע לתרגם את מסכת בבא מציעא, ונימוקו עמו. הרי התרגום נועד בראש-וראשונה לתלמידים בבתי תלמודי-תורה. מסכת שבת אינה מן המסכתות הנלמדות על ידי תלמידים. יש לתרגם תחילה את מסכת בבא מציעא.

תמך בנצרכים ועזר לרבים מאחיו. לאחר שנתגלו תכניות ההשמדה של הגרמנים הכין בשיתוף-פעולה עם המחותרת הבלגית, תעודות-זהות מזוייפות, שהצילו יהודים רבים מגירוש למחנות-ההשמדה.

לבקוביץ הוא אמנם סוחר ואיש-עסקים גדול, אך גם ניין ונכד לגאונים, וישבי על מדין בקהילות ישראל, הוא מתייחס על המהר"ל מפראג (השם לבקוביץ נגזר מליווא-לייב) עליו גאוותו. אהבה עזה לתלמוד. עליו עשו אבותינו לילות כימים מחלחלת בדמו. זה שנים שבמוחו מתרקמת תכנית לתרגם את הש"ס ליידיש, גם כעת בימי הגירושים, בימי ההשמדה הנוראים, בהיותו עסוק בעבודת-הצלה, אין תכנית זו משה ממוחו, והוא מחליט לגשת לביצועה.

הוא מחפש איש שעליו יוכל להטיל את המשימה, להתחיל בתרגום הש"ס ליידיש. הגרמנים מחפשים ברחובות בריסל יהודים, כדי לשלחם למחנות ההשמדה, ואילו לבקוביץ מחפש בין השרידים-המתחבאים, איש שיודע לתרגם את התלמוד.

והנה שומע לבפוביטש שמע על אודות היבנר. "תלמיד-חכם גדול האיש, לא רק תלמיד-חכם אלא גם מלומד במדעים שונים: מדבר וכותב עברית מצויינת, והנו גם בעל דקדוק. הוא האיש המתאים לעסוק בתרגום." כך אומרים לו ללבקוביץ.

אבל איפה הוא היבנר? איפה יש לחפש? כיצד אפשר לחפש ולמצוא אותו בעליות ובמרתפים, שבהם מתחבאים שרידי יהודי בלגיה?

לבקוביץ מחפש. בדרך-לא-דרך מגיעה השמועה אל היבנר במקום מחבואו. בראשית הקיץ של שנת 1943, בזמן שקלגסי הנאצים בולשים ברחובות ובבתים של בריסל, לבער

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

מסוף המלחמה עד שנת תש"ח, שבה היגר לארה"ב, מסיים היבנר את התרגום של מסכת בבא קמא ומברגם שתי מסכתות נוספות: שבת ובבא בתרא.

בינתיים עשה לבקוביץ' צעדים מעשיים, כדי להביא את התרגום לדפוס. אין זה דבר קל. באירופה של שנות אחרי המלחנה אין בתי-דפוס, שביכולתם לבצע עבודה זו. אחרי מאמצים רבים והשקעות גדולות עולה המשימה בידו. בשנת 1952 מופיעה בפאריס מסכת בבא קמא, מנוקדת, מפוסקת, ומתורגמת ליידיש. מפאת סיבות טכניות חלה הפסקה בהדפסתן של המסכתות האחרות. ורק בשנת 1961 הופיע בבריטל התרגום למסכת בבא מציעא. כרך זה, שזכה בפרס מטעם הממשלה הבלגית בשל ההדפסה המהודרת, יצא במהדורה שניה בשנת 1965 כעבור שנתיים הופיע התרגום של מסכת ברכות. כעבור שנתיים הופיע התרגום של מסכת ברכות.

לפני שנה נפטר נתנאל לבקוביץ' בתל-אביב. אלמנתו רות—ידה נטויה להמשיך במפעל בעלה, וכפי ששמעתי מהרב היבנר, עומדת היא למסור לדפוס בישראל את התרגום של מסכת בבא בתרא.

טוביה פרשל

מתוך זכור באגודת זכור בישראל

תולדות עם ישראל, (1) (2) עמ' מס' 47

הודפס ע"י אוצר החכמה

בשעה שהנאצים מובילים מכל קצות אירופה תינוקות של בית רבן למשרפות ולתאי-הגזים, יושבים יהודים, שחרב הגרמנים מונחת על צווארם, ומכינים ספרי לימוד לנערים ב"חדרים" ובבתי תלמוד תורה השוממים! הצעת פייארווערקער תמקבלת. משיגים מסכת בבא מציעא, והיבנר מתחיל בתרגומה. הוא ממשיך במרץ בעבודה. לבקוביץ' ממלא בנאמנות ובמסירות את התחייבותו. הוא תומך בהיבנר ובאשתו ביד רחבה.

הרי הם בבחינת זבולון ויששכר. אך אין זה זבולון שמח בצאתו ויששכר עליז באוהלו – אלא זבולון ויששכר בדווי ובעצב, במחבוא ובמחותרת.

בספטמבר 1944 שוחררה בלגיה על ידי צבאות הברית, היבנר יוצא ממחבואו ובידו התרגומים על המסכתות ברכות, ובבא מציעא, וחלק של בבא קמא.

לבקוביץ' חזר לעסקיו לעמוד בראש עסקיו המסועפים. הוא נוטל חלק פעיל בהקמתה מחדש של הקהילה, ועומד בראש האיגודים הציוניים במדינה—ועם זה אינו מסיח דעתו ממפעל התרגום.

הוא מאיץ בהיבנר להמשיך בעבודתו.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

„קונטרס דקדוקי סופרים“

על רבי רפאל נתן נטע ראבינאוויטץ כחבו א"מ הברמן במהדורת מוסד הרב קוק של מאמר על הדפסת התלמוד (ירושלים תשי"ב) ואברהם שישא ב„ארשת“, כרך ג, תשכ"א. שישא ייחד את הדיבור על „עלים למבחן“ אשר בו דוגמאות משנויי גירסאות וחילופי נוסחאות המצויים בכ"י מינכן של הש"ס. ראבינאוויטץ הוציא קונטרס זה בקיץ שנת תרכ"ד, כשנה לאחר בואו למינכן וכשלוש שנים לפני שהופיע הכרך הראשון של „דקדוקי סופרים“. ברצוני להעיר כאן, כי שנה לאחר הופעת הקונטרס „עלים למבחן“ פירסם ראבינאוויטץ קונטרס אחר, יותר מפורט, של דוגמאות. הקונטרס, ששמו „קונטרס דקדוקי סופרים“, נדפס בהמשכים ב„המגיד“ (שנה ט, גליונות לו—מג, ער"ה תרכ"ו — יט מרחשון תרכ"ו). לו הקדמה ארוכה, בה מספר ראבינאוויטץ על בואו למינכן ועל השיבותו של כ"י הש"ס. בעוד שבקונטרס „עלים למבחן“ ניתן מספר גדול של דוגמאות שנויי גירסאות לפי סדר הש"ס בלא הבדלה והבחנה בין טיבי השנויים — מסודרים שנויי הגירסאות ב„קונטרס דקדוקי סופרים“ בשבע קבוצות, שכל אחת מהן בת שש דוגמאות.

והרי כותרותיהן של שלוש מן הקבוצות :

„מצינו בכמה מקומות שמביא הגמ' פסוק לדרשה או לראיה ובהכ"י הוא נדרש מפסוק אחר. מה שנ"ל שהוא נוסח מדוייק ועיקר. והנני מעריך אחרים מכאלה לדוגמא.“
„מצינו כמה פעמים בגמ' שהביאו דבריהם מברייתא והיא משנה מפורשת או משנה ואינה אלא ברייתא או ברייתא והיא מימרא או מימרא והיא ברייתא. ובהכ"י הגירסא כהוגן. ואני מציע אחרים מהם לדוגמא.“

„מצינו הרבה פעמים בש"ס דשקלי וטרי בהדדי חנאי או אמוראי וכשאתה מחשב סדר זמנם אי אפשר לומר כן, שלא חיו בזמן אחד או שנמצא הרב אומר בשם תלמידו ובהכ"י הנוסחא כהוגן. והנני מציב אחרים מהם לדוגמא.“

הקונטרס נושא את התאריך : טז אלול תרכ"ה.

לקונטרס זה התכוון ראבינאוויטץ במכתבו לח"י גורלאנד מן ט ניסן תרכ"ו (המכתב פורסם על ידי יצחק רפאל, „ארשת“ ג, עמ' 392-393)¹.

ראבינאוויטץ כותב שם : „מאשר אדוני מקוראי עלי המ"ע המגיד כבר ידע שבתי ובואי הנה מקונטרסי אשר הדפסתי בשנה שעברה בשם קונ' דוקדוקי סופרים...“.

ב

היה זה בעצתו של ד"ר א' ילינק כי ראבינאוויטץ נסע למינכן. ילינק הוא שעורר

1. מלבד יצחק רפאל פירסמו מכתבים מראבינאוויטץ : ישראל דאוידזאן (ב, יד ושם לזכר אברהם זלמן פריידוס, ניו-יורק תר"ץ, עמ' 3-7) ומשה שור (ב, מחקרים לזכרון ר' עמרהם קאהוט ז"ל, ניו-יורק תרצ"ו, עמ' 538-541). אחד המכתבים שפורסם על ידי שור (שם עמ' 538), נדפס כבר ב„המגיד“ שנה כ', „הוספה להמגיד“ גליון 38, ט תשרי תרל"ו.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

שתי הערות

א

ברכה על קידוש השם

בקובץ „תורה שבעל־פה“, י"ד, כתבו הרב מרדכי פוגלמן ופרופ' שרגא אברמסון על הברכה על קידוש השם. ב„הדואר“ (כד אלול תש"ל) כתבתי על נושא זה והבאתי כמה מקורות לברכה זו. מאז גודמנו לי שני מקורות נוספים, והואיל והם לא נזכרים בספרות הדנה בעניין, מרשה אני לעצמי לציין אותם פה.

בסידור ספרדי קטן שנדפס בויגציה בשנת תנ"ט מחבא בסוף „ברכות ההודאה“ (שם דף ר עמ' ב) : „הנהרג על קדוש השם מברך בשמחה בא"י אמ"ה אקב"ו לקדש שמו ברבים“¹. בשנת תר"ל נדפס בקרוטושין הספר „תואר פני שלמה“ לר' שלמה זלמן לאנדסברג, בו מרצה המחבר תולדות משפחתו. אחד מאבותיו היה הרב ר' אריה ליבוש, דיין ודרשן בפוון, אשר מת על קידוש השם בכסלו תצ"ו כאשר הגויים העלילו על יהודי פוון שהם הרגו תינוק נוצרי. פרטי עלילת הדם מסופרים בהקדמת המחבר לספר „עמודי עולם“ (ברלין תק"א) לר' שמואל ב"ר עוריאל מלנצבורג. בידי המשפחה של הקדוש נשתמרו פרטים נוספים והם מובאים בספר „תואר פני שלמה“.

מסופר שם בין היתר (שם עמ' 43-44) : „בער"ה תצ"ו לפ"ק כאשר הוליכו את הרב הדרשן לבית המשפט, והיתה צעקה גדולה ויללה כרחובות, היה מהפך את פניו נגד היהודים ואמר ברוח נכון : מה תצעקו ? הלא היום באשמורת הבוקר (בסליחות זכור ברית) התפללתם והזכרתם בלב גשבר את הצדיקים הקדושים עשרה הרוגי מלכות², ועתה מתירא אנכי, אולי בעת יציאת נפשי, לא יהיו אצלי עשרה אנשים מישראל לקדש שם שמים — על כן אעשה זאת לעת עתה, ואודיע בזה כי הנני מוכן ומזומן לקדש ש"ש, והיה מברך בקול רם הברכה מקדש שמו ברבים“.

דומה עלי כי הסיפור הזה, הוא היחידי — מלבד המסופר על ר' שלמה יחייא מקדושי אנקונה — בו נזכרת אמירת ברכה על קידוש השם בפועל.

ב

„קונטרס דקדוקי סופרים“ ב'

ב„סיני“ (כרך סט, עמ' ק—קב) הערתי כי רבי רפאל נתן נטע ראבינאוויטץ, בהיותו עוד בראשית עבודתו על „דקדוקי סופרים“ הדפיס ב„המגיד“ בהמשכים „קונטרס דקדוקי סופרים“

1. העירני על כך ההב ראובן אליצור בעקבות מאמרי הנ"ל. נוסח זה של הברכה מופיע כבר בשל"ה. מאחר יותר הוא מובא בספר „בירת מגדל עוז“ לרבי יעקב עמדון. ועי' במאמרי הנ"ל.
2. באשכנז היו אומרים הסליחה על עשרת הרוגי המלכות „אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה“ בסליחות ערב ראש השנה.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

171

רשימה ביבליוגרפית של הדרנים

- (14) חקרי לב : חלק ב, ספר הדרנים כולל : א) הדרנים וסיומים על כל מסכת ומסכת מכל הש"ס, אחת מהן לא נעדרה. מאת ראובן לעוויןבוק, פיעטרוקוב תרע"ג.
- (15) יערות דבש : דרשות מאת הרב יהונתן אייבשיץ, ווין תקע"ה, חלק ב, דרוש לסיום שיתא סדרי משנה, עמ' יח — כב
- (16) כלי מחזיק ברכה : הדרן על ששה סדרי משנה ועל מסכת נזיר, מאת שאול בן יהושע מאירזאהן, ווילנא תרמ"ו.
- (17) לפלגות ראובן : הפותח וחותר על מסכתות הש"ס בחלוקא דרבנן ומחבר סוף כל מסכת לראשיתה בפלפול של הלכה ואגדה, מאת הרב זעליג ראובן בענגיס. חלק ב, על כל סדר נשים, בילגורייא תר"ע (הוצאה שניה עם הוספות ותיקונים, ירושלים תש"ו).
- (18) מאורות בן יצחק : הדרן על כל ש"ס ועל כל מסכת ומסכת מהש"ס בבלי מאת אלטר יעקב מאיר מביחאו — חדש, פיעטרוקוב תרע"ג.
- (19) סיומי המסכתות : ספר הדרנים מאת הרב ש. ק. מירסקי, ירושלים-ניו-יורק, תשכ"ב.
- (20) עלי חלדי : (חבורת לומדי דף יומי של בית הכנסת ישראל-הצעיר דבארא פארק, ניו-יורק). הדרן למסכת קידושין וסדר נשים מאת הרב ש. ק. מירסקי (תש"ב).
- (21) פירושי איברא : חדושי הלכה ואגדה מאת הרב יוסף אליהו הענקין, ניו-יורק, הדרן על שיתא סדרי משנה, עמ' 118 — 131
- (22) רב ייבי : לרי יעקב-יוסף מאוסטרהא. סיום על מס' גיטין בסוף הספר (סלויטא תקנ"ב).
- (23) שובע שמחות : לקשר ולהתברר כל מסכתות הש"ס עם התחלתן עפ"י חקירות יקרות מאת הרב ~~חיהאל~~ מיכל תמר בורנשטיין אב"ד טרעסטינא, ירושלים תרע"ג.
- (24) שלמי יוסף : מאת שלמה יוסף לוין, בילגורייא, תרפ"ו, הדרן למסכת קידושין עמ' 208 — 217
- (25) תורה אור : באורים לתורה לרי יעקב משה קליינברג (פיעטרוקוב תרפ"ה), ובסופו : "הדרן למסכת קידושין והוא דרוש נחמד להתזקת התורה".
- (26) תורה אור : באורים וחדושים על מסכת קדושין לברר דברי המהרש"א והדרן המסכת מאת אייזיק רוזנברג (פיעטרוקוב תרפ"ח).
- (27) שאלות ותשובות הרמ"א, סדילקוב תקצ"ד. בסוף דף מ"ד, דרוש נאה לסיום המסכת על הזכרת רב פפא ובניו בתפילת ההדרן.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

Letter to the Editor

Author(s): Tovia Preschel

Source: *The Torah U-Madda Journal*, Vol. 6 (1995-1996), pp. 205-206

Published by: Rabbi Isaac Elchanan Theological Seminary, an affiliate of Yeshiva University

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/40914602>

Accessed: 04/03/2014 17:56

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Rabbi Isaac Elchanan Theological Seminary, an affiliate of Yeshiva University is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *The Torah U-Madda Journal*.

<http://www.jstor.org>

Letters to the Editor

TO THE EDITOR:

I read with great interest Rabbi Adam Mintz' "Words, Meaning and Spirit: The Talmud in Translation", *The Torah u-Madda Journal* 5 (1994).

Rabbi Mintz deals largely with the attitude of leading rabbis to the translation of the Talmud and it is, probably, for this reason that he did not mention a Hebrew translation of three tractates of the Babylonian Talmud which was published in Israel between 1952 and 1960. This translation did not elicit any public comment by rabbinic authorities.

The Razal Company was founded in the 1940's for the purpose of publishing the Babylonian Talmud with a Hebrew translation, accompanied by a new commentary, variant readings and source references. The late Prof. Jacob Nachum Epstein, Professor of Talmud at the Hebrew University, was named general editor. In all, three tractates were published: *Baba Kamma*, translated and explained by Dr. Ezra Zion Melamed (1952); *Baba Batra*, translated and explained by Prof. Shraga Abramson (1958); and *Baba Mezi'a*, translated and explained by Dr. Moses Nahum Zobel and Prof. Hayyim Zalman Dimitrovsky, and edited by Dr. E. Z. Melamed (1960). The volumes, in which the text of the Talmud and the Hebrew translation appear side by side, were published by the Dvir and Massada publishing houses. Prof. Epstein, who died in 1952, edited *Baba*

Kamma and examined the first four chapters of the *Baba Batra* edition.

The late Prof. Mordecai Margaliot, author and editor, authority on Midrashic and early rabbinic literature, told me that he had been among the first to be approached by Prof. Epstein to collaborate on this project and was asked to prepare a sample translation. During a visit to the Hazon Ish זצ"ל—Prof. Margaliot's father was on very friendly terms with him—the latter asked him about his work and studies. When told of the project to translate the Talmud into Hebrew, the Hazon Ish expressed his opposition to the project. He said, "Zol'n zei nisht meinen as men ken lernen Gemore un a rebben" (let them—people—not believe that one can study the Talmud without a teacher). Following his conversation with the Hazon Ish זצ"ל, Prof. Margaliot withdrew from the project.

The scope of Rabbi Mintz' fine study did not call for a listing of all the various translations of the Talmud. May I, therefore, be permitted to mention that besides Rabbi Steinsaltz's edition, another Hebrew translation of the Talmud has been published in Israel: *Talmud Bavli 'im Targum 'Ivri Meforash* by Shimon Ben-Shemen. In this edition, the talmudic text is provided with punctuation marks and is accompanied by an elucidated Hebrew translation. Other features designed to help the student include translations of Aramaic words and biographical notes

about Tannaim and Amoraim.

Only a few tractates of this edition have appeared thus far. I have seen the following: *Ta'anit* (1966), *Mo'ed Katan* (1967), *Megillah* (1967), *Hagigah* (1968), *Baba Kamma* (1971), *Baba Mezla* (1978) and *Baba Batra* (2 vols., 1979-1981).

In addition, several other Hebrew translations have appeared. Rabbi Nissim Benjamin Ohana (1882-1962) was a native of Algeria, served as a rabbi in various countries, and for the last 15 years of his life was Sefardi Chief Rabbi of Haifa. He translated into Hebrew the tractates *Ketubot*, *Kiddushin*, *Baba Kamma*, *Baba Mezla* and *Baba Batra* of the Babylonian Talmud. It seems, however, that only *Kiddushin* (1968), *Ketubot* (1969) and *Baba Mezla* (1972) were printed. These editions feature only the translated text together with explanatory notes (I have seen only the translations of *Ketubot* and *Kiddushin*).

In 1968, the "Organization for Talmud-Illustration and Oral-Tora Exploration" (this is the official English title of that body) of Tel Aviv published a Hebrew translation of tractate *Bezah* (*Yom Tov*) of the Babylonian Talmud. This edition features reproductions of the original Talmud pages (with the talmudic text fully vocalized) and, on opposite pages, the Hebrew translation of the text, accompanied by a commentary and illustrations. The translation and commentary were prepared by Abraham Arazi. The volume also contains special features, some in English, to help the student. Six years later, the organization published a translation of the tractate *Rosh Hashanah* in the same format. The translation and commentary were prepared by Shmuel Dov Gevanyahu-Gottesmann with E. Rubin as editor. The special features in Hebrew include an essay on the Hebrew calendar. Rabbi Y. Y.

Baruch Rabinowitz (Grand Rabbi of Munkacz), Chief Rabbi of Holon, served as chairman of the editorial board of both volumes. Prominent rabbis who were associated with the project included the late Rabbi I. Y. Unterman, Chief Rabbi of Israel, and the late Rabbi Dr. Kalman Kahana, Poalei Agudat Israel leader.

In 5733 (1972-73), Mordecai Levanon published Tractate *Berakhot* of the Babylonian Talmud with a Hebrew translation, notes and explanations in Jerusalem. The talmudic text (with Rashi and Tosafot) and the Hebrew translation with notes and explanations were printed on opposite pages. The author mentions in his introduction that, in 1938-1939, a Hebrew translation of tractate *Berakhot* by Rabbi Jozef Fromowicz was printed in Warsaw. (A copy of that edition is found in the New York Public Library.) The original text (in smaller type) and the Hebrew translation (in larger type) are printed side by side. The Hebrew translation is accompanied by a commentary. Some additional features to help the student are printed at the end of the volume.

I have listed here only Hebrew translations of entire talmudic tractates.

Sincerely,
TOVIA PRESCHEL
Brooklyn, New York

TO THE EDITOR:

In his informative essay, "Words, Meaning and Spirit: The Talmud in Translation," Rabbi Adam Mintz demonstrates a fine intuitive sense in concluding that even some of the rabbinic authorities who issued *baskamot* for the Schottenstein Talmud did so with ambivalence.

For at least one noted rabbi, however, ambivalence ultimately turned into active opposition. In 1991, Rabbi Menashe Klein prepared

Jewish Press Profile

By Tovia Preschel

The Talmudic Encyclopedia's New Volume

A short time ago the 19th volume of the Talmudic Encyclopedia was published. The appearance of each new volume of this monumental work is a *Yoma Tava LeRabbanan*, a day of joy for rabbis and scholars – for the Talmudic Encyclopedia is the rabbinic literary work *par excellence* of our generation.

This is the fourth volume of the encyclopedia to appear since the death in 1978 of its architect and editor-in-chief, Rabbi Shlomo Yosef Zevin, at the venerable age of over ninety.

During most of his more than 35 years of service as editor-in-chief of the encyclopedia, Rabbi S.Y. Zevin decided which subjects were to appear as separate entries and established the structure, scope and definition of each article. In addition to writing articles of his own, he checked all the submitted entries and rewrote them in his brilliant, original neo-rabbinic style.

In the final years of his life, members of the encyclopedia's staff actually acquired Rabbi Zevin's style; as a result the encyclopedia's unique style has been preserved.

I remember, about 13 years ago, visiting Rabbi Yehoshua Hutner, the director general of the encyclopedia, at *Yad HaRav Herzog*, the encyclopedia's headquarters. Pointing to a great Talmudic scholar, the author of several books, Rabbi Hutner exclaimed: "This man

has mastered Rabbi Zevin's style!"

After the death of Rabbi Meir Bar-Ilan (Berlin), the founder of the Talmudic Encyclopedia, Rabbi Zevin eulogized him in an emotion-laden article in the beginning of the second volume of the encyclopedia.

The 16th volume of the encyclopedia, the first to appear after the death of Rabbi Zevin, opens with a brilliant essay by Rabbi Yehoshua Hutner depicting Rabbi Zevin as the inaugurator of a new era in *Halakhic* literature. Wrote Rabbi Hutner: "Rabbi Zevin was not only the creator of a new Halakhic style ... but also opened a new era, the era of the Talmudic Encyclopedia, whose task and aim it is to bring about a renaissance of Torah study, thought and literature ... for the sake of the truth and the greatness of the Torah."

The new volume of the encyclopedia, like the other three which appeared after the death of Rabbi Zevin, is in no way different from those which had been personally prepared by the unforgettable, late editor-in-chief. The entries are well structured and succinctly defined. The material, culled from a wide variety of sources, is presented in precise and clear language. The writers and editors of the encyclopedia have conscientiously and faithfully followed the paths mapped out for them by Rabbi Zevin!

Many entries in the new volume deal with

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

the difficult and little-studied laws of *Tohora* and *Tum'ah*, some of them spreading over tens of pages (included are also a list of the degrees of uncleanness and a diagram showing the ways in which *Tum'ah* can be communicated). Among other entries are: *Tovat Hana'ah*, *Tumtum*, *To'eh BiDvar Mitzva* and *To'en VeNit'an*. Two entries *Toveh* (spinning) and *Tohen* (grinding) deal with work forbidden on *Shabbat*. The article *Tehol*, which discusses the spleen of animals in connection with the dietary laws, is accompanied by sketches of that organ. All entries are divided into subheadings, each of which is devoted to a different aspect of the topic. *Tal* (dew) is divided into two subheadings which speak of *Tal* as it occurs in the liturgy and about *Tal* as a moisture rendering produce susceptible to uncleanness, respectively. *Tovei HaIr* (representatives of the town) contains material

on their authority, function, election and appointment and more.

The handsome volume—of more than 350 pages of double columns—like the preceding volumes of the Talmudic Encyclopedia, will be a welcome addition to the library of every Yeshiva, Shul and Torah scholar. Two years ago, Rabbi Yehoshua Hutner, during a visit to this country, suggested to the leadership of the Rabbinical Council of America that they sponsor a volume of the encyclopedia in honor of Rabbi Joseph Ber Soloveichik. The suggestion was gratefully accepted and the new volume carries a dedication—in reverence and in esteem—to Rabbi J. B. Soloveichik by his students and disciples.

Blessed be those who worked on that great Torah volume as well as those who contributed towards its publication!

VOLUME 26

Sumatra to Trampoline

THE ENCYCLOPEDIA
AMERICANA
INTERNATIONAL EDITION

COMPLETE IN THIRTY VOLUMES
FIRST PUBLISHED IN 1829

GROLIER INCORPORATED

International Headquarters: Danbury, Connecticut 06816

TALMUD, tál'mōōd, the most important work of religious law in post-Biblical Judaism. The basic text of the Talmud is the Mishnah (Mishna), a codification of oral law. The other part of the Talmud is called the Gemara, which contains discussions of the Mishnah. The Gemara exists in two major forms, the Babylonian and the Palestinian, but the Mishnah is the same for both.

Role of the Talmud in Judaism. The laws of the Talmud were binding on every Jew. Post-Talmudic rabbis could interpret these laws and hand down rulings on new problems on their basis, but they were not authorized to abolish any.

Until the 18th century, when many Jews discarded certain religious beliefs and practices, the Talmud regulated every aspect of Jewish life, private or public. Until then, individuals or groups who did not recognize the authority of the Talmud found themselves excluded from the Jewish community. In modern times a significant segment of the Jewish people still adheres strictly to the laws of the Talmud. Others observe them to a lesser degree or not at all.

The Talmud was studied by laymen as well as rabbis. The constant study of the Law, which primarily meant the Talmud, was a religious commandment incumbent upon all. No male Jew, whatever his age or status, was free from that obligation. Every young Jew received instruction in the Talmud in the Jewish primary school, and many continued their studies in yeshivot, higher institutions of Talmudic learning.

Over the centuries a large rabbinic literature has been composed on the Talmud. It may be divided into two groups. The first contains works on the practical application of the Talmudic laws, including post-Talmudic regulations and customs, in addition to codes, commentaries on codes, and rabbinic responses. The second is concerned primarily with theoretical study and includes commentaries, supercommentaries, and novelle. The Babylonian Talmud was studied much more than the Palestinian Talmud. Consequently, a much larger literature has grown up around it. See also JEWISH HISTORY AND SOCIETY—*World of the Talmud*.

Until modern times the attitude of the Christian church to the Talmud was determined by a hostile attitude toward the Jewish religion. The Talmud was attacked, defamed, and censored.

The Mishnah. Judaism distinguishes between two chief sources of Jewish law. The first is the Written Law—the Torah, or Pentateuch. The second is the Oral Law, or ancient traditions, which contains additions to and explanations of the Written Law, transmitted over generations by word of mouth. Both Written and Oral laws are held to be of divine origin and of equal binding force.

The Mishnah (Hebrew for "repetition") was the first systematic codification of the Oral Law. Its origins go back to the period of the Second Jewish Commonwealth (538 B. C. to 70 A. D.). In time the original Mishnah came to include new customs and legal institutions as well as the individual views of teachers on disputed matters. From the 1st century A. D., a number of teachers evolved different versions of the Mishnah reflecting their particular points of view. About 200 A. D., Rabbi Judah ha-Nasi, called *the Prince*, the spiritual leader of Palestinian Jewry, made a final edition of the Mishnah, incorporating in it parts of earlier versions. Those parts that were

not incorporated into Judah's edition became known as *Baraitot* (Baraita), Aramaic for "external." Some of these parts were later collected into a separate work called *Tosephta* (Tosefta), Aramaic for "addition."

The language of the Mishnah is Hebrew. It is simpler than that of the Bible and different in vocabulary and syntax. The laws are set forth in the form of general rules and of concrete examples. Occasionally, actual cases are cited. Generally, no reference is made to the Biblical texts on which the laws are based.

The Mishnah is divided into six orders: (1) *Zeraim* ("seeds"), laws on agricultural work and on the share of the priests, Levites, and poor in the agricultural harvest; (2) *Moed* ("appointed seasons"), laws regarding the observance of the Sabbath, the festivals, and fast days; (3) *Nashim* ("women"), laws for marriage and divorce; (4) *Nezikin* ("damages"), civil and criminal law; (5) *Kodashim* ("holy things"), laws relating to the Temple and the sacrificial service; and (6) *Tohorot* ("purities"), regulations on ritual purity of persons and objects. Each order is divided into treatises, which are subdivided into chapters.

With the destruction of the Second Temple (70 A. D.), a considerable part of the laws lost their practical value. They were retained in the Mishnah in the hope that the Temple would be rebuilt in the not too distant future.

Rabbis of the 1st and 2d centuries whose views are cited in the earlier or final versions of the Mishnah are referred to as *Tannaim*, Aramaic for "teachers." They begin with the disciples of Hillel and Shammai, the founders of two schools of rabbinic interpretation. Among the important Tannaim were the rabbis Gamaliel, Gamaliel II, Eliezer ben Hyrcanus, Johanan ben Zakkai, Eleazar ben Azariah, Joshua, Ishmael, Tarphon, Akiva, Meir, Simeon ben Gamaliel II, Jose ben Halaphta, and Judah ben Ilai.

Judah ha-Nasi and his contemporaries were the last generation of Tannaim. Subsequent teachers became known as *Amoraim*, Aramaic for "interpreters." The Amoraim were not permitted to dispute the opinions of the Tannaim, merely to interpret them.

The Tannaim were also the authors of halakic Midrashim, expositions of Scripture in the light of the Oral Law. The origins of the halakic Midrashim antedate the beginnings of the Mishnah. The rabbis explained the laws of the Pentateuch in conformity with traditional practice, even if it did not agree with the straightforward meaning of the text.

Extant works of halakic Midrashim are chiefly the products of the schools of Rabbi Ishmael and Rabbi Akiva, who were exponents of different rules of Biblical interpretation.

The Gemara. The word "Gemara" is Aramaic for "learning." Rabbi Judah's edition of the Mishnah became established as the authoritative code of the Oral Law, and, like its predecessors, was taught and studied orally. It became the main subject of study and discussion in the academies of Palestine and Babylonia.

The Amoraim devoted themselves to expounding the Mishnah—clarifying its meaning, reconciling seeming contradictions, tracing the sources of the law and its underlying principles—and finding solutions to new problems, actual or theoretical. In the pursuit of these objectives they made use of the Baraitot and halakic Midrashim. They also established principles for inter-

interpreting the language of the Mishnah and evolved new legal concepts.

The main academies in Palestine in the era of the Amoraim were those of Tiberias, Sephoris, and Caesarea; in Babylonia, Nehardea, Sura, and Pumbeditha. There was a steady exchange of scholars between the countries.

The discussions of the academies of Palestine and Babylonia were collected separately. Hence, there are two versions of the Talmud—the Palestinian and the Babylonian. The older of the two is the Palestinian Talmud. A minor part of it was compiled about the middle of the 4th century A.D. in Caesarea. The major part was compiled two generations later in Tiberias.

The compilation of the discussions of the Babylonian academies also was begun in the 4th century, but their redaction took a much longer time. It was completed only in the 5th century by Rav Ashi, longtime head of the academy of Sura, in cooperation with members of his academy, and by Rabina II, the last of the Amoraim. Subsequently, in the 6th century, the Babylonian Talmud underwent final editing by the *Saboraim*, Aramaic for "expounders," the successors of the Babylonian Amoraim.

The deliberations of the Amoraim concentrated on all the treatises of the Mishnah, regardless of whether the laws they contained were operative at that time. However, discussions have not been compiled for every treatise.

In addition to the discussions on the laws of the Mishnah, the Talmud also contains homiletic comments on Scriptural texts, ethical maxims, narratives, theological and cosmological views, popular medicine and beliefs, folklore, and a variety of other nonlegal matter. The nonlegal contents of the Talmud form only a small part of the Babylonian Talmud and a still smaller part of the Palestinian. It is called *Haggadah* ("narrative"), a term originally applied only to homiletic exposition of Scripture. The strictly legal matter is known as *Halakha* (Halaka; "rule").

The non-Hebrew parts of the Palestinian and Babylonian Talmud are in Western Aramaic and Eastern Aramaic respectively. The former was current in Palestine; the latter, in Babylonia. The two versions of the Talmud differ also in methods employed to interpret the Mishnah and in legal concepts.

Because the Babylonian Talmud was completed later than the Palestinian Talmud, and Babylonian Jewry emerged as the major center of world Jewry, superseding that of Palestine, the Babylonian Talmud came to be recognized as the more authoritative of the two.

Editions and Translations. Handwritten fragments of the Talmud dating from the 8th and 9th centuries are extant. The oldest complete manuscript of the Palestinian Talmud dates from the 13th century, and that of the Babylonian Talmud from the 14th century. The first complete printed editions of the Babylonian (1520–1522) and Palestinian Talmud (1523) were published in Venice. The entire Babylonian Talmud has been translated into German and English, and the Palestinian Talmud into French.

TOVIA PRESCHEL

TALON, ta'lôn, **Jean** (1626–1694), French administrator and first intendant of New France. He was born in Châlons-sur-Marne, France, where he was baptized on Jan. 8, 1626. With administrative experience gained in the French army and in 10 years as intendant of Hainault, he arrived in Quebec for his first term, 1665–1668, a symbol of royal interest in building up the weak, disorganized colony of New France. He encouraged immigration and settlement, and during his administration, the population more than doubled to about 7,500 people. Attempting to shift the colony away from sole reliance on the fur trade, he encouraged grain and vegetable cultivation, also hemp, flax, hops, and the raising of livestock. Talon labored to develop industry, introducing looms, a tannery, and hat factory, and also obtained subsidies for fisheries and promoted forestry.

During his second term, 1670–1672, Talon became more wary of the English and more aware of the need for the French to control the western American continent. He advocated French expansion, sending expeditions to Hudson Bay, Acadia, the Great Lakes, and the upper Mississippi. His motto was "the appetite is great," but New France lost direction without his encouragement. Talon died in Paris on Nov. 24, 1694.

JAMES S. PRITCHARD

Queen's University, Kingston Ontario

TALUS, tā'las, in geology, a large sloping pile or cone of rocks at the foot of a steep mountain-side or cliff. Talus slopes, the accumulation of fallen rocks, are always about 35° to the horizontal. Breccia is formed when such piles consolidate into a rock.

TAMALE, tā-mäl'é, a Mexican dish consisting of highly spiced minced meat and other ingredients inside a layer of cornmeal dough that is, in turn, wrapped in corn husks. It is then either baked or steamed in a kettle. The exact origin of tamales is not known, but they were eaten by the Aztecs long before the arrival of the Spanish conquistadores.

BETTY WASON

Author of "The Art of Spanish Cooking"

TAMANDUA, ta-man-da-wä', a small, tree-dwelling anteater (*Tamandua tetradactyla*), also called the collared anteater, found in forested areas from southern Mexico to southern Brazil and Bolivia. Tamanduas grow to 23 inches (58 cm) in length, plus a 22-inch (56-cm) tail. The short, coarse, dense hair is usually colored cream, tan, or bay, with a "vest" of black extending from between the hind and front legs to around the neck. All-white and all-black animals are common.

Tamanduas are solitary animals and are usually active at any hour of the day. They spend much of their time in trees, using their prehensile tails as aids in climbing. The middle finger of the hand is armed with a large powerful claw, requiring the animals to walk on the outside of their hands. The claws are used to rip open the nests of termites and bees. The tamandua's

VOLUME 12

MIN-O

ENCYCLOPAEDIA
JUDAICA

ENCYCLOPAEDIA JUDAICA JERUSALEM
THE MACMILLAN COMPANY

Nahmanides As Biblical Commentator

Nahmanides wrote his commentary on the Torah in his old age. He composed the main part in Spain, but added to it after his arrival in Erez Israel. In the introduction he states the purpose of his commentary: "To appease the minds of the students, weary through exile and trouble, when they read the portion on Sabbaths and festivals." It is an extensive commentary, both on the narrative and legislative part of the Bible. Unlike his most noted predecessors, *Rashi and Abraham *Ibn Ezra, who devoted themselves chiefly to the elucidation of individual words and verses, Nahmanides, though he followed strict philological procedure when he deemed it necessary to establish the exact meaning of a word, concerns himself mainly with the sequence of the biblical passages and with the deeper meaning of the Bible's laws and narrative. He makes frequent use of the aggadic and halakhic interpretations of the talmudic and midrashic sages, but whereas Rashi quotes these without expressing his own opinions, Nahmanides dwells on them at length, analyzes them critically, develops their ideas, and probes their compatibility with the biblical text.

The commentary of Nahmanides is more than a mere commentary. It reflects his views on God, the Torah, Israel, and the world. The Torah is the word of God and is the source of all knowledge. The narratives of the Bible are not simple records of the past, but are portents of the future. The account of the six days of creation contains prophecies regarding the most important events of the succeeding 6,000 years, while the Sabbath foreshadows the seventh millennium which will be the Day of the Lord, and the accounts told about the patriarchs foreshadow the history of the Jewish people as a whole. Nahmanides does not hesitate to criticize the patriarchs when their actions seem to him unjustifiable. According to him (Gen. 12:11), Abraham "unintentionally committed a great sin," when, on coming to Egypt, he said out of fear for his life that his wife Sarah was his sister, for in this way he exposed her to moral corruption; rather, he should have had faith that God would save both him and his wife. Nahmanides demonstrates great psychological insight when describing the behavior of biblical personalities. In the story of Joseph the Bible relates that "he fell on his neck and wept on his neck for a while" (Gen. 46:29). The question arises: Who wept? Jacob or Joseph? It is obvious who is more likely to weep at such a time, Nahmanides says, the old father who finds his son alive after he had mourned for him as lost, not the son who has risen to become a king. Nahmanides explains the laws in the light of halakhic tradition. He maintains that there is a reason for every commandment. The commandments are all for the good of man, either to keep from him something that is hurtful, to remove from him evil beliefs and habits, to teach him mercy and goodness, or to make him remember the miracles of the Lord and to know him. He explains some of the dietary laws in terms of health regulations; others he interprets as seeking to keep us from eating foods that dull the mind and harden the heart.

Nahmanides very often quotes Rashi and Abraham ibn Ezra. Despite his great reverence for Rashi, he polemicalizes with him. At times he praises Ibn Ezra, but attacks him sharply for those of his views which run counter to tradition. He holds Maimonides in high esteem, but rejects some of the reasons given in the Guide of the Perplexed for the commandments. He regards (Gen. 18:1) Maimonides' view that the visit of the angels to Abraham was a mere vision to contradict the Bible. Nahmanides was the first commentator to introduce Kabbalah into his commentary.

The commentary, written in a lucid style, contains many a word of encouragement and solace to the Jewish people. At the end of the Song of Ha'azinu (Deut. 32), Nahmanides writes: "And behold there is nothing conditional in this song. It is a charter testifying that we shall have to suffer heavily for our sins, but that, nevertheless, God will not destroy us, being reconciled to us (though we shall have no merits) and forgiving our sins for His name's sake alone.... And so our rabbis said: 'Great is the song, embracing as it does the present, the past (of Israel) and the future, this world and the world to come....' And if this song were the composition of a mere astrologer we should be constrained to believe in it, considering that all its words were fulfilled. How much more

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

have we to hope with all our hearts and to trust to the word of God, through the mouth of his prophet Moses, the faithful in all his house, like unto whom there was none, whether before him or after him." Naḥmanides' commentary became very popular and has been widely drawn upon by later commentators. Supercommentaries have been written upon it and kabbalistic treatises have been composed on its kabbalistic allusions (see below). Bahya b. Asher and Jacob b. Asher incorporated large parts of it into their commentaries. The commentary was printed for the first time in Rome prior to 1480. A scholarly edition based on manuscripts and early printings, prepared by Ch. D. Chavel, was published in Jerusalem in 1959–60.

The commentary on Job, too, was probably written by Naḥmanides in his old age. Naḥmanides regards Job as a historical figure. He intimates that the answer to the problem of the suffering of the righteous and the prosperity of the wicked – the central theme of the book – is to be found in the belief in the transmigration of souls. The righteous are punished and the wicked rewarded for their deeds in an earlier life. Comments on other books of the Bible are found dispersed throughout Naḥmanides' writings. His Book of Redemption (Sefer ha-Ge'ullah) contains comments on various passages of the Book of Daniel. He also wrote a commentary on Isaiah 52:13–53:12.

[Tovia Preschel]

+

תוכחת רבינו יעקב בעל הטורים לבניו

דוקס פירסם קטע ממנו, ובו האימרה הנ"ל, ב"ליטרטורבלאט דם אוריינטס", (1849).

צורה אחרת של אימרה זו, בה מופיעה המלה תכלית במקום המלה פרי מובאת בספר "נהר פישון" (קושטא, רצ"ח) לרבי יצחק אבוהב, "הגאון האחרון של קסטיליה". נאמר שם כי היא ממסכת יומא, אך בגמרות שלנו איננה. רבי אברהם ב"ר שבתי הלוי, אבי בעל השל"ה, מקדיש בספרו "ברית אברהם" פרק לאימרה זו. לפי דבריו היא מדרש. מספרו מותאים הדברים ב"שבט מוסר" פרק מ"ב. הרי לשון האימרה: "תכלית הימים הלילות, תכלית הלילות שבתות, תכלית שבת ראש חודש, תכלית ראש חודש המועדים, תכלית המועדים ראש השנה, תכלית ראש השנה יום כיפור, תכלית יום כיפור תשובה, תכלית תשובה עולם הבא".

ועיין בחידושי הלכות של המהר"ם שיק על בבא קמא (בדברי הסיום על המסכת), שם האימרה קצת שונה. ועיין ב"מטה משה", סימן ת"ג: "וכמו שתכלית ימי השבוע, הוא יום השביעי, והוא השבת...".

משימושו של הגר"ח קנייבסקי שליט"א שהוא מגדולי הבקאים שבדור, במלה תכלית בביאורו את דברי בעל הטורים, ניכר כי לנגד עיני-רוחו רחפו המקורות הנ"ל, אך הוא לא צינןם כי לשון בעל הטורים איננה ממש כלשונם.

הרב טובי' פרשל, ירושלים
מתוך "מוריה"-קכו (שנה כג א-ב)
עמוד מס' 134
הודפס ע"י אוצר החכמה

בגליון אלול תשנ"ט של "מוריה" פירסם הרב יעקב קאפל רייניץ מחדש מכ"י, עם הערות מאלפות, את תוכחת רבינו יעקב בעל הטורים לבניו.

כתוב שם, סמוך לסוף הדברים: "ופרי מעשה כל היום עת בתפילה, ופרי מעשה כל השבוע יום השבת".

בהערות מובא בשם הגר"ח קנייבסקי שליט"א: ר"ל תכלית כל היום היא התפילה, ותכלית כל השבוע הוא השבת.

מבקש אני להעיר כי הדברים הנ"ל הם חלק מאימרה, המציינת ערכיו ודרך חייו של אדם מישראל, המובאת בשתי צורות, בכמה ספרים.

ראה בכוזרי, מאמר שלישי, ה: "ותהיה העת ההיא (של התפילה) לב בזמנו ופריו (ר"ל עיקרו-קול יהודה), ויהיו שאר עתותיו כדרכים המגיעים אל העת ההיא, יתאוה קרבנו שבו מתדמה ברוחניים ויתרחק מהבהמיים, ויהיה פרי יומו ולילו השלוש עתות של תפילה. ופרי השבוע יום השבת, מפני שהוא מעמד להדבק בענין האלוקי ועבודתו בשמחה ולא בכניעה.

האמירה במלואה: "פרי היום-הלילה, ופרי השבוע-שבת. ופרי השבת-חודש, ופרי חדשים-מועדים. ופרי המועדים-שנה. ופרי השנה "יום הכפורים" מובאת ב"חיבור התשובה" לר' מנחם המאירי מאמר ב', פרק ט' (האימרה מצוייה שם פעמיים) ובפירוש לכוזרי של ר' נתנאל נחמי' בספרי. נראה שכך היתה הגירסא לפנייהם בכוזרי (פירוש זה לכוזרי לא נדפס ונמצא בכ"י. י. ל.

על ה"מגיד משרים" לר' יוסף קארו

ומעין דברים אלה מובאים אמנם בספר "מגיד משרים" (פרשת וארא, מהדורה קמא, דפוס אמסטרדם תמ"ח, דף כב, א):

"...ותו מאי כי לקתה מיד ה' כפלים וכו' דהא אולפנא דמדה טובה מרובה ממדת פורענות וידוע הוא דאי הוה קודשא בריך הוא מגבי מחובי ברייתא אחד מני אלף לא הוה יכלין לאתקיימא אפילו רגעא חדא ואיך קאמר קרא כי לקתה מיד ה' כפלים וכו'...כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה כלומר ועל כן יהב לה קודשא בריך הוא כפלים מכל מה דאיתגרע מניה דחטאתיה היינו גרעוניה, כמה דאת אמר והייתי אני ובני שלמה חטאים..."¹

הננו למדים מזה שתיים: א. הדברים המובאים ב"מדרש שמואל" הם עדות נוספת על ה"מגיד" של ר' יוסף קארו. והיא העדות הראשונה שנתפרסמה בדפוס. הספר נדפס בראשונה בשנת של"ט, ארבע שנים אחרי פטירתו של ר' יוסף קארו. ב. העובדה שהדברים המובאים בשם ה"מגיד" ב"מדרש שמואל", מצויים בספר "מגיד משרים" יש בה לתת חיזוק לדעה, כי ספר זה מכיל אמנם דברי ה"מגיד" ושהוא יצא מתחת ידי ר' יוסף קארו.²

טוביה פרשל

מתוך "סיני" – נ"ד, מס' 280

הודפס ע"י אוצר החכמה

באחרונה הביא דוד תמר סיוע למחזיקים בדעה כי הספר "מגיד משרים" נתחבר אמנם על ידי ר' יוסף קארו. במחקר מפורט ("ארשת" א, עמ' 473–478), בו סיכם כל הדעות בענין, הצביע תמר על דברים מן ה"מגיד משרים" המובאים כפירושו של ר' אברהם גלאנטי על מגילת איכה, שנדפס בספר "קול בוכים" בשנת שמ"ט, עשרות שנים לפני שהופיע ה"מגיד משרים" בדפוס.

יורשה לי להפנות תשומת הלב לדברים בשם ה"מגיד" שנתפרסמו בספר שנדפס עשר שנים לפני הופעת פירושו של ר' אברהם גלאנטי, ואשר עדיין לא עמדו עליהם החוקרים והדנים בספר "מגיד משרים".

והרי מדברי ר' שמואל די אחיזה בספרו "מדרש שמואל" על פרקי אבות על המשנה "רבי טרפון אומר היום קצר והמלאכה מרובה וכו'":

"...ועל דרך מה שאמר הכתוב כי לקחה מיד ה' כפלים בכל חטאתיה" וראוי לשאול השופט כל הארץ לא יעשה משפט ולמה לקתה בכפלים ושמעתי בשם המגיד של מהר"ר יוסף קארו זצ"ל, כי חטאתיה הוא מלשון אני ובני שלמה חטאים והוא לשון חסרון. והכוונה כי לעתיד לבא יתן הקב"ה לישראל כל כך מהטוב כפלים מהחסרונות שחסר להם על ידי הצרות וזהו בכל חטאתיה... (דפוס רשאון, ונציה של"ט, דף פה, כ).

1 גם במקום אחר מפרש ה"מגיד" "חטא" כחסרון על סמך הפסוק "והייתי אני ובני שלמה חטאים". עיין "מגיד משרים", פרשת מקץ. מהדורה כתרא (דפוס אמסטרדם תס"ח, דף יז, א-ב).
2 וגבי מובאה זו אי-אפשר לטעון כי "המזויף" של ה"מגיד משרים" אסף אותה מספר "מדרש שמואל", כי הדברים בשני הספרים שווים רק כותכן ולא כמלים. ועיין דברי דוד תמר במחקרו הנזכר עמ' 477, הערה 22.

מכתב לא ידוע של רש"ר הירש זצ"ל

פראנקפורט דמיין".

במכתבו אל מחבר הספר כותב הרב הירש בין היתר: "ועל דבר אשר הרביתני ענותו לשלוח אלי ספרו היקר, אשר חיבר בחכמבו ותבונתו כי רבה, להורות אחב"י איזה דרך שיכיל אור האמת, לבל ינגפו רגליהם על הרי הנשף במהלכי דורינו היתום הזה, וביקש מעב"ה ממני לשום עין ביקורת על מעשה ידיו הלה אשר טיפח וריבה לתועלת כוללנו, אכן מאוד ידאב לבבי על אשר לא אוכל למלאות בזה אחרי מכ"ת נ"י, כי מוכרח אני למעט גם עיני גם כתבי, אשר שניהם קשים עלי ונתחילת המכתב כותב הרב הירש כי הוא נמצא במקום המרפא נוייהיים "למצוא בעמ"י תרופה לחולשת בריאותי כי מטה"י, ולא יכולתי לקרוא בספרו היקר כי אם איזה דלתות בהעברה בעלמא. אמנם ראיתי אשר כוונתו רצויה לדבר על לב בני דורנו להשיב דעתם ודרכם אל אבינו שבשמים ולתורה הקדושה, ומי יתן וישיגו דבריו תכליתם לזרוע זרע האמת והאמונה בקרב אחינו בני"י"...

טוביה פרשל

מתוך "המעין" תמוז תשס"ג [מג, ד]

הודפס ע"י אוצר החכמה

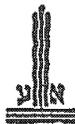
במאמרו "כתביו בתרגום עברי" בספר "הרב שמשון רפאל הירש, משנתו ושיטתו" (ירושלים תשכ"ב), הזכיר הרב קלמן כהנא ז"ל ספרים אחדים בהם מובאות הסכמות בלשון הקודש מאת רש"ר הירש ז"ל. ב"המעין" טבת תשמ"ה (כה, ב: עמ' 67) ציינתי כמה ספרים נוספים בהם נמצאים מכתבים מאת רש"ר הירש.

באחרונה נודמן לידי ספר נוסף בו מכתב מאת הרב ש"ר הירש, אשר כנראה לא היה ידוע לכותבים עליו. מדובר על הספר "פי שנים" מאת הרב קלונימוס ווייס אב"ד קארלסבורג שבטרנסילבניה. הספר מורכב משני חלקים, החלק הראשון נקרא "זכרון יהודא" והוא "מלא חקירות ובחינות מוסריות, אגדות נעימות ונחמדות משובצות בביאורי מקראי קודש ומאמרי חז"ל" וכו', והחלק השני נקרא "עטרת זקנים", והוא "פלפולים נחמדים וחקירות נאותות בעומק ההלכה, על אדני סברות מיושרות מיוסדות". החלק הראשון של הספר נדפס בפרשבורג תרמ"א, והשני נדפס שם בתרמ"ב. מכתבו של רש"ר הירש נדפס בראש החלק הראשון, וכותרת נאמר "דברי הרב הגאון המפורסם חכם הכולל וכו' מו"ה שמשון הירש נ"י אבדק"ק

האנציקלופדיה העברית

בללית, יהודית וארצישראלית

כרך שלושים
קצת-ריזיה

הנדה להוצאת אנציקלופדיות בע"מ
ירושלים תשל"ח תל-אביב

ריו „בצל הכסף“, „חטאת הצבור“ ו„בת העשיר“, שהצטיינו ברגי- שות סוציאליזם והיו ראשונים מסוגם בספרות העברית. אהדתו ליסוד העממי ולסוציאליזם לוותה יזקה עמוקה למסורת היהודית ולערכיה. ר' היה סופר פורה ביותר, ותחומי יצירתו כוללים — מלבד ספרות יפה — פובליציסטיקה, תרגומים, ספרים לימוד ועריכה ספרותית. תרגומיו החשובים הם לספריו של ב. ז. בכר (ע"ע): „אגדות התנאים“ (תרפ"ג—תרפ"ג), „אגדת אמוראי א"י“, תרפ"ה—תרצ"ח, וספריו בתולדות הדקדוק העברי. מספרות העולם תרגם: „הבחולה מאורליאן“ לשילר, „זכרונות“ של ג. גרשוני (ע"ע, תרע"ט), ועוד. כן ערך את קובץ „יפת“ לדברי תרגום (תרע"א—תרע"ג). ר' עסק גם בעריכת ספרי-מדע פופולריים — בעיקר במדעי היהדות. כן חיבר מונוגרפיות שונות, ביניהן על ז'ן ז'ק רוסו (תרנ"ט), ברנר (תרפ"ב) ו„כתר תורה“ — על הרב קוק (תרע"א). בין עריכותיו הספרותיות נודעת חשיבות לקובץ „זכור“ (תרע"ב), ש"ל לזכר פועלים שנהרגו בא"י.

ז. פישמאן, א. ז. ר' (ס' זכרון ליובל השבעים של או"ר), תרפ"ה. צ. ק.

רְבִּינוּבִּיץ, יְהוּדָה לֵיב (לֵאָוֶן) (1862, קְסֶטוּבִיץ פֿלך גרודנא) — (1938, לנינגרד), סופר עברי; כינויו הספרותי: „איש יהודי“. ר' היה בן למשכחה מיוחסת בליטא וחניך ישיבותיה. הוא למד פסיקה ורפואה באוניברסיטות קניגסברג ופריס. מ 1887 כתב מאמרים פופולריים במדעי-הטבע ב„המליץ“, „כנסת ישראל“ ועוד. ב 1888 שימש חדישים אחדים עורך „המגיד“, וב 1889 הזמינו ציר- באום (ע"ע) לסייעו בעריכת „המליץ“ (ע"ע עתונות יהודית, עמ' 273/4). ב 1893 היה לעורך „המליץ“, וכתב בו מאמרים רבים, שחלקם נאספו בקובץ „הירושה והחינוך“ (פטרבורג, תרס"ג). ר' לא הצליח לסגל את „המליץ“ לרוח הזמן, וב 1904 נסגר העתון. ב 1903 הור"ל עתון יידי ושמו „בלעטער פון א טאָגבוך“ (דפיי-יומן). זמן קצר הור"ל עתון יומי ביידית, „דער טאָג“ (היום), ואח"כ השתתף בעתון „פריינד“ במאמרי-מדע פופולריים. בסוף ימיו חי בלנינגרד, בעוני, והשתתף בעתונות היהודית באמריקה. פרקי זכרונותיו פורסמו ב„הדאר“, תרפ"ד (גל' 1, 3). יאפו, חולדות החכם י. ל. ר' (אוצר הספרות, ג'), תרמ"ט/ו.

רְבִּינוּבִּיץ, יִצְחָק יַעֲקֹב (שָׁרֹב [מחוז גרודנא], 1854 — פּוֹנוֹבִיץ, 1919), רב וראש-ישיבה בליטא. בילדותו מיאן אביו, שהיה סוחר למדון ואמיד, לשלחו לישיבה, בטענה שעיי לימוד פרטי בבית ישמור הילד על עצמאות בחשיבה. בהיותו כבן 13 היה ר' לבן-ביתו ולתלמידו של ר' ירוחם פֿרלמן, שהתפרסם לימים כגדול ממנסק". לאחר חתונתו (1871) נתמך בידי חותנו. שנתיים למד עם ר' חיים סולוביצ'יק (ע"ע), ואח"כ שב ללמוד לבדו. ב 1889 עזב את ביאליסטוק עירו והחל להנחות ביישיבת סלובודקה (ע"ע), שהיתה אז מרכזת של תנועת המוסר (ע"ע) ומשכה אליה צעירים מכל ליטא. שיעוריו עשו רושם רב על התלמידים, אך הוא נחלק עם ראש הישיבה, ר' ג. צ. פינקל (ע"ע), בשאלת מקומו של לימוד המוסר ביישיבה. הצלחתו למשוך תלמידים ללימוד התלמוד ע"ח לימוד המוסר הגדילה את המתח ביניהם, עד שב 1894 פרש ר' מהישיבה והיה לרבה של עיירה קטנה. ב 1895 עבר לפונובויז' (ע"ע פּוֹנוֹבִיץ), וב 1909 פתח שם „קבוץ למצויני הישיבות“ במימון בתו של ויסוצקי (ע"ע). לפי התכנית המקורית אמורים היו ללמוד ב„קבוץ“ 20 בחורים בלבד — 8 גשואים ויתרם רווקים — על בסיס מלגה גדולה, אולם במהרה נתקבצו לשם תלמידים רבים, שנחמכו בידי משפחותיהם או קהילותיהם, והישיבה נעשתה לאחת החשובות בליטא. באותה עת היה ר' פעיל בייסוד אגדת ישראל (ע"ע), אע"פ שנטה לפני-כן „לחבת ציון“ (ע"ע). במלח"ע I ברח ר', עם ישיבתו, מפני הגרמנים המתקדמים — תחילה ללוצין ואח"כ למריופֿל. ב 1917

היה ר' פעיל בקונגרס היהודי הכללי ברוסיה (ר' להלן), ולאחר המלחמה חזר לפונובויז', שבו ומדוכא מהאיסור שהטיל המשטר הבולשוויקי על פתיחת הישיבה מחדש.

ר', יידי-נעורים לר' חיים סולוביצ'יק, היה שותף עמו ביצירת המהלך החדש בסגנון לימוד הגמרא, שעמד על ניתוח מעמיק והבחנות דקות. ר' בלט בין רבני דורו בידיעותיו בתחומים כלליים, ושלא כרובם ידע רוסית ואף התמצא בספרות העברית החדשה. בעיקר התייחד באהדתו לתנועות הפועלים ולתנועות לתיקון חברתי, וע"כ היה מקובל על תוגי הפונד ואף על היבסקציה (ע"ע), שנמנעה מלפעול נגדו. ב 1917 ניסה ר', לשווא, לשכנע את חבריו הרבנים לתמוך ברעיון הפקעת קרקעות האצולה וחלוקתן בין האיכרים, ולצאת בהכרזה אזהרת להתיישבות היהודית בא"י. ר' נודע גם כפוסק חשוב, ובמיוחד לאחר פטירת ר' יצחק אלחנן ספקטור (ע"ע). בתש"ט י"ל ספר יחיד שנתרם לפליטה מעובונו — „זכר יצחק“, קובץ פירושים לש"ס ושר"ת. רשימות משיעוריו בסלובודקה, „מחידושי הגריי"ר על מסכתות קיד" וב"מ“, פרסם תלמידו דניאל וקש בתש"ז.

י. ריבקינד, דער פאנעוועזשער קיבוץ (בתוך: ליטע, 1), 1951; מ. ש. שאפיר, ר' איצעלע פאנעוועזשער (שם); י. מארק, במחיצתם של גדולי הדור, תשי"ח; ש. ביאלובלוזקי, ר' איצחלה מפוניבאוו (בתוך: יהדות ליטא, 1), תש"ד; ש. קול, אחד בדורו, 202—219, 253—263, תשל"ל.

שא. ש.

רְבִּינוּבִּיץ, רְפָאֵל נְתָן נְטַע (1835, נובו-ז'אגורי [פלך קובנו]) — (1888, קייב), ת"ח, ביבליוגרף וחוקר. ר' שקד על התורה בכמה מקומות בארץ מולדתו. בגיל 16 חיבר קונטרס ביבליוגרפי, „שפתי ישנים ג'", ומסרו לא. בני-יעקב (ע"ע), שנטתייע גם בו בעת שחיבר את „אוצר הספרים“, ר' ישב זמן מסוים בלבוב; שם הוציא, מתוך כ"י, מהדורה של שו"ת ר' מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג (ע"ע; 1860), וכן ההדיר את „גאון יעקב“ (1863), חידושים למסכת עירובין לר' יעקב כהנא מווילנה. בפֿרָטבורג הדפיס את הקונטרס „עיקרי העבודה“ (1863) לרבו, ר' יוסף פאדוא מווילקומיר (מקודם כבר הדפיס קונטרס לרבו זה בסוף „גאון יעקב“ הג'ל).

אותה שנה יצא ר' למינכן לבדוק את כה"י השלם של התלמוד (ע"ע; מן המאה ה 14) הנמצא שם, ובעידודו של ר' י. ש. נתנון (ע"ע) התמסר להערכת שינויי הנוסחאות. בשנים 1864—1866 פרסם סדרות דוגמות של שינויי הנוסחאות בקונטרס נפרד, ובהם כרכים של „המגיד“ ו„הכרמל“. בשנים 1867—1886 הור"ל 15 כרכים של „דקדוקי סופרים“, נוסחאות כה"י, לסדרים זרעים, מועד וזיקין, ולמסכתות זבחים ומנחות. במפעל ראשוני-מסוג זה קנה לו ר' שם-עולם במחקר התלמוד. את הנוסחאות ליווה בהערותיו, שהעמיד בהן על נוסחים נוספים, מתוך כ"י אחרים ודפוסים עתיקים של התלמוד, ומתוך ספרות הראשונים. בפתיחת ספרו תיאר את תולדות הדפסת התלמוד, ורשם בפרוטרוט את כל הדפוסים העתיקים שנודעו לו מתוך חקירותיו המדוקדקות. מאוחר-יותר הרחיב את מחקריו זה, וב 1877 הדפיסו בכרך ח' של „דקדוקי סופרים“. בשנת תשי"ב י"ל מהדורה מתוקנת ומעודכנת של ספר זה בידי א. מ. הפרמן.

לצורך מחקריו הרבה ר' בניסעות, וביקר בספריות הגדולות באירופה. להגשמת מפעלו הגדול נסתייע ר' סיוע כספי רב מידי הבנקאי אברהם מרצבכר, איש מינכן, שאֿפשר לו לרכוש את כל הספרים העתיקים ואת כה"י שנראו לו נחוצים להצלחת עבודתו. לאחר מות מרצבכר, ערך ר', לבקשת בנו של הנפטר, קטלוג מפורט („אהל אברהם“, תרמ"ח) של כל רכישותיו — 156 כ"י ו 43 דפוסים-עריכה (incunabula). למרות הסיוע שקיבל נאלץ ר' לעסוק, למחייתו, גם בסחר ספרים וכ"י; הוא מת באחת מנסיעותיו העסקיות; סמוך לפטירתו עסק ר' בהכנת „דקדוקי סופרים“ למסכת חולין;

בעולם. כן נתפרסמו כמה פרקים מספרו „דברי ימי ישראל בדורות האחרונים“, שנועד להשלים את ההיסטוריה של גרץ. א. דרויאנוב (עורך), כתבים להולדות חבת ציון, א—ג (מפתחות), תרע"ט—תרצ"ב; י. מיזל, רבי ש. פ. ר', 1943. י. ס.

רְבִּינוּבִּיץ'—תְּאוֹמִים, אֶלְיָהוּ-דָּוִד (א ד ר' ת; 1843, וילקומיר [ליטא] — 1905, ירושלים), רב גודע, אביו, ר' בנימין, היה רב העיר וילקומיר. אדר"ת היה רב בערי ליטא, פוניוויז' (למן 1874) ומיר (למן 1893). חיבר ספרים רבים, אך רק מיעוטם נדפס: „זכר למקדש“ — על עשיית זכר למצוות „הקהל“ בזמן-הזה (תרמ"ט); הערות והגהות על הרמב"ם (תר"ס); „זהב שבא“ — הערות לתוספות הר"ש משאנץ על מסכת פסחים (תשט"ז); „תשובה מיראה“ — על ההלכות שהרמב"ם מקדים להן „יראה ליי“ (תרס"ו); מהד' ב': תש"ז). ועוד. כן פרסם דברי-חורה רבים בכ"ע שונים. ב 1899 ביקש שמואל סלנט (ע"ע) הישיש, רבה של ירושלים, למנות לעצמו ממלא-מקום. לפי הצעת ר' ח. ע. גרודזנסקי (ע"ע) נבחר האדר"ת; הוא הגיע לירושלים ב 1901. בתקופת רבנותו עסק גם בענייני ציבור; עלה בידו להשיג איחוד בין „כוללים“ שונים (ע"ע חלקה), אף-כי רשמית היה רבה של עדת „האשכנזים-הפרושים“ בלבד. ב„לוח“ עם מנהגי-השנה לר' י. מ. טוקצ'ינסקי (ע"ע) נכללו רבות מתקנותיו. בהשפעתו נתמנה חתנו, ר' א. י. קוק (ע"ע), לרבה של יפו.

הרב א. י. קוק, אדר היקר, תרס"ו.

רְבִּינוּבִּיץ'—תְּאוֹמִים, בְּנִימִין צְבִי יְהוֹדָה (1901, רגולה [ליטא] — 1974, ירושלים), רב, פוסק וסופר תורני. ר' למד בישיבות סלובודקה ו„מרכז הרב“ בירושלים, ובאוניברסיטת המבורג (פילוסופיה ומשפטים). ב 1929 השתקע בירושלים. הוא השתתף בכתיבת „הלכה ברורה“ על מסכתות הש"ס — מפעלו של דודו. הראייה קוק (ע"ע) — וכן פרסם בכמהות שונות דברי תורה, ספרות, הגות ושירה. עם קום המדינה הזמינו הריאה הרצוג (ע"ע) לעמוד בראש „ביהמ"ד למשפט התורה“ שליד „מכון הרי פישל לדרישת התלמוד“, ובמסגרת עבודתו זו חיבר את ספרו „תוקת משפט“ (א), „הלכות מכירה“, תשי"ז; ב', „הלכות ירושה ועובדן“, (תשל"ו). המהווה גיבוש שיטתי של הלכות אלו לצרכי המשפט במדינת-ישראל. ר' היה מייסדי האנציקלופדיה התלמודית וחבר מערכתה. שירתו (שנתפרסמה בכינוי-העט „אביעד“) מצטיינת באהבה עזה לא"י ולבונה.

רְבִּיעוֹן (Quaternary), תקופה שהגדיר הגאולוג הצרפתי ז'. דְּבִנְיָה (1829) כמכלול התצורות הגאולוגיות הצעירות, המונחות מעל תצורות שלישוניות. הגאולוג האנגלי ליאל (ע"ע) הבחין (1839) בין סדרות מגיל פְּלִיסְטוֹצֵן (Pleistocene), שהפאונה הַרְצָנְסִית בהם מרכיבה לפחות 70% מן המאסף, לבין סדרות מגיל הוֹלוקֵן (ע"ע) — סלעים שהורבדו לאחר חום תקופת הקרח האחרונה (ע"ע קרח, תקופת ה-).

גינֵז' (1955) הגדיר את הר' ע"י הופעת האדם (ע"ע אנתרופולוגיה פיסית; פרהיסטוריה) והתפתחות קרחונים (ע"ע קרחון) שכיסו שטח-חים ניכרים של אירופה ואמריקה הצפונית, גילוי שרידי הוֹמִנְאוֹיִדִים קדומים בדרום אפריקה ובמזרח (ע"ע אנתרופולוגיה פיסית, כרך מילואים, עמ' 296/9; קופים, עמ' 461/3), ולפחות של שתי תקופות-קרח קדומות ל 4 תקופות-הקרח הידועות מן האלפים (ע"ע; וע"ע אירופה, עמ' 104/5), גרמן. לאחרונה לנטיה להוריד את גבולו התחתון של הר'.

וסט (1968) הציע לחלק את הר' לשתי תקופות-משנה: הפליס-טוקן הטרומ-קרחוני (Preglacial P.) — לפני 4 תקופות-הקרח

הכרך הושלם בידי ר' ח. אהרנטרוי (ע"ע, תרנ"ז). ר' פרסם גם „מורה המורה“ (1871) — השגות על „מורה דרך“ מאת ד. ב. צאמבר — וההזיר חלק קטן של „יחסי תנאים ואמוראים“ לר' יהודה בן קלונימוס (ע"ע, 1874). ב„המגיד“ פרסם בין-היתר הערות על „עיר הצדק“ לר. מ. צונץ.

י. דאוידזאן, לקט מכתבים מחכמי ישראל לשו"ח (בתוך: יד ושם לא. ז. פרידס), תר"ץ, א. מ. הברמן, תולדות רבי ר. ג. ר' (בתוך: מאמר על הדפסת התלמוד), תשי"ב; א. שישא הלוי, עלים למבחן מספר „דקדוקי-סופרים“ (ארשת, ג'), תשכ"א; י. רפאל, שתי איגרות של ר' רנ"ב ר' לח"י גורלאנד (שם); ט. פרשל, „קונטרס דקדוקי סופרים“ (סיג, ס"ט), תשל"א; הנ"ל, „קונטרס דקדוקי סופרים ב'“ (שם, ע"ב), תשל"ג; Aus einem Briefwechsel betreffend M. Schorr, Benjacob's Thesaurus, אוצר הספרים (בתוך: מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט), תרצ"ו.

ט. פרי.

רְבִּינוּבִּיץ', שְׂאוֹל פִּינְהָס ([שפ"ר]; 1845, טאורוג [ליטא] — 1910, פ"פ דמיון), סופר וחוקר, מראשוני חבת ציון (ע"ע).

כבן למשפחת רבנים קיבל ר' היגון תורני, אך הוא נתפס גם להשפלה. ר' ישראל סלנטר (ע"ע) הסמיכו לרבנות. ר' עסק בהוראה פרטית בוילנה ובערים אחרות, ולמן 1875 — בוורשה. הוא כתב „השקפות מדיניות“ ומאמרים ראשיים ב„הצפירה“ וב„המליץ“ (בשם „הליכות עולם“); באותה התקופה נטה לקוסמופוליטיות ולסוציאליזם והיה קשור עם א. ש. ליברמן (ע"ע). מפנה בדעותיו חל לאחר פרעות 1881. ק' היה בין מארי-גני משלוח הידיעות למערב-אירופה על המתרחש ברוסיה, ואח"כ יצא עם ר' ש. מוהליבר (ע"ע) לברודי להגיש עזרה לנמלטים. במאמריו בעתונות היהודית-רוסית קרא תחילה להכוונת ההגירה לאמריקה, משום שקיונה שתקום מדינה יהודית בתחומיה, אך במהרה הצטרף ל„חובבי-ציון“ והיה בין מייסדי אגודתם בוורשה — שהיתה שניה בחשיבותה לסניף שבאודסה — ושימש לה מוכיר (עד

שאוֹל פִּינְהָס רְבִּינוּבִּיץ' (אוסף שווררו, הספרייה הלאומית, ירושלים)

1886). ר' היה מראשי מארגני ועידת „חובבי ציון“ בקאטוביץ (1884), ובשנים תרמ"ז/ח הו"ל את שלושת כרכי „כנסת-ישראל“, שנשא את רעיון „חובבי ציון“, ושם פרסם תעודות להולדות יהודי פולניה ורוסיה. ב 1890 היה ר' בין מייסדי הלשכה הורשאית של „בני משה“ (ע"ע). לתנועה הציונית הצטרף תוך הסתייגויות — שהביען בחבורת „על ציון ועל מקראיה“ (תרנ"ח) — אך השתתף בכל הקונגרסים הציונים, עד מותו. ב 1907 עזב את רוסיה והתיישב בפרנקפורט ע"פ מייץ.

מפעל-חיויו של ר' הוא התרגום לעברית של „דברי ימי ישראל“ לצ. גרץ (ע"ע). הלה סמך ידיו על תרגומו, והסכים שירחוב ויקצר בנוסח העברי וישמיט מה שעלול לפגוע בקוראים דתיים ומה שהצנזורה הרוסית לא היתה מרשה לפרסם. בכרכים האחרונים הרבה ר' להוסיף משלו — ביחוד לתולדות יהודי פולניה ורוסיה. את הכרך ה"א נמנע מלתרגם, הואיל וסבר, שתולדות יהודי מזרח-אירופה בעת החדשה נכתבו בידי גרץ מתוך חוסר הערכה מספיקה. הספר, שנתפנה „דברי ימי ישראל“; גרץ—שפ"ר, י"ל בשנים תרנ"א—תר"ס, והתל בדרך ג' נוספו לו גם מילואים מאת א. א. הרקבי (ע"ע) ואחרים.

ר' פרסם מונוגרפיות היסטוריות על י. ל. צונץ (תרנ"ז), ז. פרנקל (תרנ"ח) ור' יוסף איש רוסהיים (תרס"ב), וכן „מוצאי גולה“ (תרנ"ד) — לתולדות מגורשי ספרד בארצות-המזרח. בראשית ימי „השלח“ כתב בו דרך-קבע „השקפה כללית“ על החיים המדיניים

הגאון ר' יחזקאל אברמסקי זצ"ל

(אחרי מימתו)

מאת טוביה פרשל

א.

הרעיון לעסוק בתוספתא עורר בו הרידב"י. כתב לו הרידב"י לרב אברמסקי, אחרי שהלה לקח לאשה אחת מנכדותיו, כי חידושי-תורתו טובים ויפים אך למה לו לעסוק בפירושים למקומות בודדים בש"ס ובראשונים, יש צורך בפירוש לתוספתא. מאז שקד על התוספתא בכל מקומות מגוריו — באיהומן, שם שימש בקודש חותנו הרב ישראל יהונתן ירשלימסקי, ובמקומות כהר נתו הוא: סמולין, סמולביטש, בה מילא מקומו של ר' אברהם דובר שפירא כהנא שעבר לקובנה, וטלוצק, בה נתקבל בשנת תרפ"ג במקומו של רבי איסר זלמן מלצר שיצא אז את רוסיה. עדיין לא מלאו לו ארבעים שנה ובידו הפירוש לשני סדרים, כתב-היד הוצא מברית-המועצות ובשנת תרפ"ה הופיע בוויילנא "חזון יחזקאל" לתוספתא של סדר זרעים, הכרך נתקבל בהוקרה ובברכה על-ידי רבנים ולומדים. מפולין וליטא היהודית, מעבר לגבול שהלך וגסר, הגיעו אל המחבר דברי עידוד להמשיך בפעלו.

ד.

בין המברכים אותו היה גם ה. ג. ביאליק שכתב לו בשנת תרפ"ח מתל-אביב: "יחזקאל אלוקים את ידיך וכלית בשלום ובהצלחה את אשר החזות".

ברם באותן השנים לא ידע הרב שלום ברבנותו, מתוך אהלה של תורה נקרא להתנייב בשער ולהגן על קדשי האומה — לעמוד בפרץ בפני המסע האנטי-יהודי הקומוניסטי שהשתולל ברחוב היהודי, וכאלה היו מעשי של הרב באותם הימים: והיה בשומעו כי צעיר וצעירה מישראל עומדים לבוא בברית הנשואין, היה בא אצלם ומשדלם להרשות לו לסדר להם חופה וקידו-שין כדת משה וישראל.

מפרטותיו הדלות היה מפרש לאיש שיסובב בכל יום ששי לפני החשכה ברחובות ובסימטאות של העיר וילחש באזני יהודיה: שבת מלכתא באת, סגרו הנויות ובתי מלאכה.

בהרובבה הסמוכה לסלוצק היה יושב יהודי, אשר גם הוא היה מקבל מהרב חלק ממשכורתו הדלה. מהל היה איש, והיה בהיוולד בן למשפחה יהודית בסביבה, היה בא הרב בסודי-סודות אל התורים והיה מבקש ומתחנן שיכניסו את הילד בבריתו של אברהם אבינו ולא ינתקו את שלשלת הדורות. בתדרי חדרים היו מלים את התינוק.

בשנת תרפ"ח, בשנה האחת-עשרה להפכת אוקטובר, הוציא הרב, ביחד עם הרב שלמה יוסף זווין, רבה של גובוויבוקוב, קובץ תורני בשם "יגדיל תורה". היה בכך משום הנפת דגל התורה בממלכה האדומה. הקובץ נאסר אחרי שיצאו שני גליונות.

באותה תקופה היה הרב חבר בוועדה של ארבעה רבנים אליה העביר האדמו"ר מליובאביטש המנוח, לאחר שיצא את רוסיה, כסף מחוץ לארץ — לשם תמיכה ברבנים ולשם מימון פעולות לחינוך הדת.

ה.

באביב של שנת 1930 נאסר הרב, הוא הושלך ל"לוביאנקא" ומשם ל"בוטיירקה", בתי הסוהר של מוסקבה. הוא נחקר על-ידי ה. ג. פ. או. החוקרים תולים מבטים לגלגניים בזקנו השחור היורד על מידותיו, הידעו החוקרים מה יקר זקן זה לרב? הידעו כי הוא מסר נפשו עליו, ודווקא בימי מלחמת הקונטר-רובלוצ'י יזורים במשטר הסובייטי.

הדבר היה אחרי גמר מלחמת העולם הראשונה, חיל פולין ה"לבנים" נלחמו נגד הצבא האדום וכלל מקומות בואם פרעו ביהודים ורדפו אותם. באיזור מושבו של הרב ערכו ציד על יהודים וגזרו את זקניהם. גם לביתו של הרב הגיעו. הלה התנגד לגזיות זקנו. "הנני רב — ואין רב בלי זקן", הצהיר. מעשהו הנוער הפתיע את הפורעים, והם

4 "אגרות חיים וחמן ביאליק" כרך רביעי, עמ' קב.

מספרים על הרונגאצ'ובי, שכאשר מתה אשתו הראשונה בווארשה וגדולו העיר באו לנחם-אבל, היה הוא מרצה לפניהם שעות רצופות בתורה. מהמנחמים לא העיז איש להעירו על אבלותו, אבל דודו העירו על כך והוא השיבו: "רדאי עכירה היא זו, וכשאקבל עונש על שאר עונותי יענישוני אף על עון זה. אבל אני מקבל באהבה וברצון את העונש על הטא זה, וכדאית היא התורה להלקות עליה".

תורשו לי, רבתי, לספר מעשה שהיה שיש בו מעניין אותו סיפור, לפני כשתים-עשרה שנה ישב הרב יחזקאל אברמסקי שבעה על אחות, באו רבנים ותלמידי חכמים לנחמו. פתחו בשיחת חולין ועברו לדבר דברי תורה. לפתע נעצר הרב קמעה בדיבורו, הירחר שעה קלה, וכאילו ביקש להשקיט את הספק שבלבו ולהוציא את החשד מלב אחרים, נענה ואמר: "בירושלמי, מועד קטן פרק ג', נאמר כי אבל אסור להלוט אחר התורה מותר לו ללמוד, והסביר ר' חיים: אבל אסור בשמחה — על כן אסור הוא בלימוד כי שמחה הוא לו, אך אבל אינו מחוייב להצטרף, על כן הלוט אחר התורה, כלומר שההמנעות מתלמוד תורה צער היא לו, מותר לו ללמוד".

הרב יחזקאל אברמסקי, שהלך מאתנו במוצאי השבת שלפני ראש השנה ויהא בשנת ה"צ"א לחיי, מוכתר היה במידות נעלות, ובראשן להיטות אחר התורה.

רצנים אתם לדעת עד היכן הגיעה אצלו מידה זו, קראו את אשר מספר עליו ידידו הרב ש. י. זווין: "הרב אברמסקי נאסר, התענה בציון הג. פ. או. של מוסקבה והוגלה, מעבר להרי חושף, לכפר נידה ושומם, לעבוד עבודת פרך, והתוספתא, עד כמה שאפשר, לא זה גם אז מפיו, יום החג הגדול ביותר בימי עניו ומרודו היה לו אותו היום, שהשלוטנות הירשו לאשתו להביא לו לחדר האסירים המוס" קבאי... את התוספתא של צוקרמאנדל, ואם הצליח לשלוח מארץ הגזירה, מכפר-גלותו, מכתב לאחד מידידיו הרבנים, מכתב מועזע עד חביון הנפש, לא מצא לו עניין אחר לענות בו באותו המכתב, אלא תירוץ על קשיא אותו התנגע לתוספתא, שהיה הרב באותם הימים...".

ב.

הרב אברמסקי למד בישיבות של טלה, מיר וסלובודקה וכן בווייל-נא. מקורב מאוד היה לר' חיים מבריסק, וכל ימיו ראה בו את רבו המובהק, הן בענייני פסק, הן בדרך הלימוד והן בהנהגה אישית. בשנת תש"ב הוציא בלונדון ספר זכרון לרבי חיים עוזר גרודינר-סקי זצ"ל ואחד ממאמריו באותו ספר הוא: "דוגמאות מקונטרס ערוך של הערות הארות אל הספר, הראשון במעלה ואחרון בזמן, הידושי רבנו חיים" הלוי על, היד החזקה".

בשנים האחרונות היה עסוק בכתיבת ספר חידושים על מסכת פסחים, כאשר ביקרתי אצלו באותם הימים אמרתי לו: תרשה לי להגיד לפניך דבר במסכת פסחים משמו של רבי חיים ששמעתי ממך לפני שנים רבות. בתום הרצאתי את הדברים אמר: "ר' חיים, ר' חיים, הרי כל מה שאמר חזק הוא כברול", ופניו שהיו גפולות מחמת זקנה, נזקפו לרגע קט מתוך שמחה.

ג.

איש צעיר היה כשהתחיל למשוך בעט סופרים, השתתף ב"המור" דינע" של ר' אליהו עקיבא רבינוביץ מפולטובה, ב"העברי" של רבי מאיר ברלין, ובכתבי-העת התורניים — "יגדיל תורה" שיצא בסלוצק ו"שערי תורה" הווארשאי, אך בעיקר התמסר לכתיבת פירוש לתוספתא.

1) הרב ש. י. זווין (בשם הרב ז. א. רבינר) "אישים ושיטות", בפרק על הרונגאצ'ובי.

2) עיני רש"י, סוכה כה, א, ד"ה טירדא ורשות.

3) "סופרים וספרים", פסקים, פירושים, חידושים, עמ' 113.

„בנק לאומי“ בניו יורק מזנק קדימה

מאת כתב מיוחד

אין צורך להרהיב את הדיבור על מקומו המרכזי ופעולותיו של בנק לאומי לישראל — בישראל. הוא ממלא תפקיד חיוני בחיי הכלכלה והכספים של המדינה. אבל „בנק לאומי לישראל“ ממלא תפקיד חיוני לישראל לא רק במדינה אלא גם מחוצה לה — במסגרת בינלאומית, והוא כיום מבחינת גודלו, הבנק ה-88 בין הבנקים של העולם כולו, לפי עדותו של בטאון הבנקים „אמריקן באנקר“. ב-30 ביוני הודיע „בנק לאומי לישראל“ על שווי נכסיו בשיעור כולל של 8 ביליוני דולרים! לזיכרון נוסד הבנק בשנת 1902 כ„אנגלו-פלסטין בנק“ וסניפו הראשון נפתח בשעתו ביפו. כיום יש ל„בנק לאומי לישראל“ 307 סניפים בישראל ו-35 סניפים ונציגויות בחמש יבשות שמעבר-לים.

בשיחה עם ג'ראלד ניומן, שהוא סגן-נשיא אקזקטיבי של בנק לאומי ועוזרו של מר אליעזר לרנר מנהל „בנק לאומי“ בניו-יורק, נמסר לכתב „הדואר“ על מאורע חשוב בגידולו של „בנק לאומי“ בניו-יורק שאירע לפני זמן קצר. ב-15 בספטמבר סגר המפקח על F.D.I.C של מדינת ניו-יורק את הבנק „אמריקן בנק אנד טראסט קומפאני“ תוך כדי פנייתו לשלושה בנקים להביא הצעות בדבר רכישה נכסי בנק זה ופקדונותיו. בין השלושה היה „בנק לאומי לישראל“, וזה מעיד על החשיבות שמייחס אותו מוסד ל„בנק לאומי“ ולפעולותיו. „בנק לאומי“ הגיש הצעה יחד עם שני הבנקים האחרים והצעתו נזקקת. „בנק לאומי טראסט קומפאני“ המסוגף באמריקה ל„בנק לאומי לישראל“ רכש, איפוא, חלק מהנכסים והפקדונות של הבנק הנ"ל מאת F.D.I.C. בסכום של שנים עשר מיליונים ושש מאות אלף דולרים (הסכום הכולל של נכסי הבנק שנסגר היה 230 מיליון דולר). לא היתה הפסקה בפועל לות הבנקאיות עם סגירת „אמריקן בנק אנד טראסט קומפאני“ (ב-15 בספטמבר) כי למחרת היום נפתחו סניפי הבנק כ„בנק לאומי טראסט

שבו אחור. לא הירפה מהם הרב עד שמפקדם רשם ואישר לו בכתב כי אסור לגזוז את זקנו.

מעשה נועז זה מפורסם היה בערים ובעיירות ישראל בכל הסביבה. חוקרי ה.ג.פ. או. אולי לא ידעו על כך, אבל הם ידעו על מעשי חיווך הדת של הרב, ידעו רבות על מעשיו ה„קונטר-דבולוציונריים“, הוא נידון לחמש שנים של עבודת פרך ונשלח לסיביר. (מאמר שני יבוא)

קומפני“ המפקידים ובעלי החסכונות של הבנק הראשון נעשו באורח אבטומטי מפקידים ובעלי חסכונות של „בנק לאומי טראסט קומפני“, מבחינת גידולו של „בנק לאומי“ חשוב ביותר לציין, כי לפני רכישת הבנק האמור היו לבנק לאומי בניו-יורק רק שלושה סניפים — המשרד המרכזי במאנהאטן, סניף בפורט-הילס וב- Hewlet לונג איילנד. מעתה — מצייני מר ג'ראלד ניומן — גוספו לבנק לאומי סניפי הבנק שנרכש — במנהטן, בברונקס ובברוקלין.

מר אליעזר לרנר, מנהל „בנק לאומי“ בניו-יורק, הכריז ב-16 בספטמבר, כי הרכישה של „אמריקן בנק אנד טראסט קומפני“ מאפ-שרת לבנק לאומי טראסט קומפאני“ — חברת-בת של „בנק לאומי לישראל“ — לתת שירותים בנקאיים ללקוחות ולבעלי העסקים והחברות שקיבלו שירותים מהבנק האמור. מר לרנר הדגיש את העובדה שבדרך זו רכשה לה „בנק לאומי טראסט קומפאני“ שלושה סניפים חדשים החשובים להרחבת עסקיה הבנקאיים, כאמור. הרכישה נעשתה, איפוא, ברוח המדיניות הכלכלית להרחיב את פעולותיו הכספיות הבינלאומיות כשם שהוא מרחיב את פעולותיו בארץ באופן תומכי. „בנק לאומי“ בניו-יורק עושה כל הזמן צעדים לרכוש לקוחות ולהרחיב את פעולותיו. לשם כך הנהיג כמה שירותים ושיכלולים. בין לקוחותיו של „בנק לאומי“ — יהודים ולא-יהודים. מותר לקבוע, כי גידולו של „בנק לאומי“ במדינת ניו-יורק היה גיי-דול מהיר ומרשים, ויש סיכויים טובים שיהיה כך גם להבא. למען ההיסטוריה נוסף כאן, כי „בנק לאומי“ פתח בניו-יורק את סניפו תחילה כסניף-חיוך של „בנק לאומי לישראל“. רק בשנת 1968 קיבל צ'ארטר כאחד הבנקים של מדינת ניו-יורק בכפיפות F.D.I.C. ובהשגחתה. מהוך כך נתיים לקוחותיו — מלקוחות כל הבנקים בעלי הצ'ארטר של מדינת ניו-יורק — מן הערובה לפקדונות הגיתנות לבעלי פקדונות ופנקסי חסכון בבנקים אלה — עד 40 אלף דולרים. בסוף שנת 1975 מסר „בנק לאומי טראסט קומפני“ על שווי כולל של נכסיו בשיעור 782,699,409 דולרים. וכך נהיה בנק זה (שהוא, כאמור, חברת-בת של „בנק לאומי לישראל“) לבנק ה-144 בגודלו בארה"ב.

„בנק לאומי לישראל“, הוותיק והגדול שבבנקים במדינה — מרכזו בת"א וסניפיהם לו ב-9 ארצות בערים אלה: לונדון, ציריך, זנבה, פאריס, בריסל, מילאן, פראנקפורט ע"ז מיין, יוהאנסבורג, הונג-קונג. על גידולו המהיר של „בנק לאומי לישראל“ בתוך המדינה תעיד העובדה שבשנת 1975 פתח 17 סניפים חדשים בארץ, 6 מהם — ביישובים ערבים ודרוזים, וכן רכש הבנק 3 משרדים של קופת החסכון „המזרח“ (בינואר, 1976). „יוניון בנק“ העוסק בלקוחות מענף סחר היהלומים, הוא חברת-בת של „בנק לאומי לישראל“.

כדאי לציין ששלושת הבנקים הגדולים ביותר במדינה — בנק לאומי, בנק דיסקונט לישראל ובנק הפועלים, מיוצגים בניו-יורק ע"י סניפיהם עם שירות בנקאי מלא.

פרס ניומן למשורר אברהם רגלמן
פרס ישראל ובלחה ניומן, הניתן שנה שנה לסופר עברי מטעם ניו-יורק אוניברסיטה, ניתן השנה למשורר הידוע אברהם רגלמן, שעלה לארץ מארה"ב לפני 30 שנה. מר רגלמן יבוא לניו-יורק לקבל את הפרס שיימסר לו בטכס מיוחד באמצע דצמבר ש.ז. בקמפוס של האוניברסיטה (התאריך המדויק של הטכס יפורסם ב„הדואר“). מר ניומן הוא הנשיא הנבחרת העברית באמריקה ואחד התומכים העיקריים של „הדואר“ והתנועה העברית ופטרון הספרות העברית.

הציירות הפיוטיות של מר רגלמן קנו להן שם בארץ ובגולה והוא גם מצטיין כמתרגם ומשתתף לעתים קרובות במאמרים ובמסות בעתונות הארץ.

פיי שנק, אמר המומעד הדמוקרטי גימי קארטר, בין השאר: „אני משבח את תפקיד ארגונכם שאתם ממלאים אותו ע"י קונסולידציה של מאמצי התנועה הציונית בין חברה ובעדה (היהודית) בכללותה. בשנה הבאה תחוגג התנועה הציונית את יובלה ה-80 בארה"ב, מונח ייסודה. אני חושב על האידיאלים שהציננות מקדישה להם את מרצה. לארץ ישראל יהיה המיד משמעות רבה בשבילי. כנער צעיר קראתי את התנ"ך ואת דברי הנביאים, וכמו כולכם קיבלתי השראה מהרוח האופטימית, מאומץ הלב ומי העמל הקשה, שראיתי במו עיני בישראל. מטרה האיתנה היא: שלומה ובטחונה של מדינה אמיצה זו. אני חוזר ומאשר התנדויותי למכירת טילים לסער דיה הערבית, כשאבחר לנשיא אבקש תחיקה לאסור את החרם הערבי הכלתי ליגלי והטעון עונשין. אני שותף לכם בהתחייבות למיין בשלמות ובקיום של ישראל כמדינת היהודים ולהשגת שלום צדק ובר-קיום לכל האנושות. מיטב האיתולים להצלחת ה"ועידה".
את תוכן המברק של המומעד הדמוקרטי לנשיא

ברכת שני המומעדים לנשיאות ליועירי הפדרציה הציונית

בועידה הדישנתית של הפדרציה הציונית ה"אמריקנית נתקבלו ברוח רבות ובכללן — גם משני המומעדים לנשיאות, הנשיא פורד והמושל קארטר, שנקראו ע"י הרב ישראל מילר — יו"ר ועידת הפדרציה.

הנשיא פורד אמר במברקו: „בשנת המאתיים הזאת יכולים האמריקנים להתגאות בתפקיד המיוחד שמילאה אמריקה בקידום עניין השלום, בכבוד ובצדק לכל העמים. במיוחד נכון הדבר לגבי המורח התיכון, שם נעשו מאמצים מצדו להשיג התקדמות ניכרת לקראת שלום יציב ובר-קיימא. בימי נשיאותי תמשיך האומניטיסטיציה שלי להיות תקיפה בהתחייבותה לקיים שקט פוליטי וכלכלי ותמיכה צבאית (מצד ארה"ב) להתבטח בתחנה ושלמותה של ישראל. אני שמח לאשר מחדש התחייבותי זו ומברך את ועידתכם בהצלחה.“
במברק המכוון אל הנשיאה של הפדרציה, מרת

הגאון ר' יחזקאל אברמסקי זצ"ל*

(אחרי מימתו)

מאת טוביה פרשל

1.

השהדלות יהדות העולם והתערבות דיפלומטית הביאו לשיחורו של הרב ממאסר וגירושו מברית-המועצות בסתיו של שנת 1931. כעבור זמן הוא נתקבל לרב בקהילת "מחזיקי הדת" בלונדון. בקהילה זו שימש במלחמת העולם הראשונה הגרא"ה קוק, ומאז שובו לארץ היה כסא רבנותה פנוי.

בשנת 1935 נתמנה הרב אברמסקי לבית הדין בלונדון. היה זה בית הדין המרכזי של מה שהיה עד לפני זמן לא כלי"ך רב הממי" לכה הבריטית. תל תלפיות הוא לקהילות רבות. מרובה בו העבודה ושעות רבות בשבוע עושה הרב בין כתליו.

כיום אין הרב מסתפק בשיבת בבית דין. הוא מרביץ תורה ברבים. מגיד בקהל שיעורים בתלמוד. עשרות, מאות באים לשמוע אותו. אמן ההסברה הוא. מרחיב הוא את הדיבור הן בענייני הלכה והן בענייני אגדה. דברי מוינים את המוח וגם את הלב.

ועוסק הוא בצרכי ציבור. נרתם לעזרת אוהלי התורה: ישיבות פולין וליטא בעידן על תילן, בתו אולפנא לתלמוד בארץ הקודש.

מעשה בימים שלפני המלחמה. הרב קיבל מברק מרבי חיים עזר גרודזנסקי כי ועד הישיבות זקוק באופן דחוף לסכום כסף מסוים. הלך הרב לאחד הגבירים, והאיש מיוצאי מזרח-אירופה, ושטח לפניו את בקשתו. אמר לו הלה: "רבי, מוכן אני לתת לך את כל הסכום בתנאי שתפרש לי מאמר התלמוד, גדול המעשה יותר מן העושה" (בבא בתרא ט. א). למה יהיה שכר גדול משלי? הרי אני הוא הנותן את הכסף? השיב לו הרב: "בבואי לשער ביתך ובדפקי בדלתך, נתרעד לבי בקרבי, רעדה זו אין אתה מתנסה בה. כולה שלי היא — ועליה אני נשכר".

הרב ידע את ערכו. היה תקיף בדעתו. לא נשא פנים לגבירים ולנגידי דים — אך בשל אוהלי התורה שבמוצקה היה מכתת רגליו לבתיהם של אלה ורעדה בלבן.

הוא איש חסד. ביתו פתוח לרווחה לקשי יום ולמרי נפש הנצי רכים לעצה ולסעד.

רבו הגדול לא היה רק גאון בתורה, אלא גם חכם בעשיית חסד. מה רבים הסיפורים המסופרים על ר' חיים מבריסק, על חריפותו ומחירותו להבין לצרת הזולת, להביא לו עזר מבלי לביישו.

כהרב כן התלמיד. מעשה שבאה אל הרב אברמסקי אשה ענייה לשאול שאלה על עוף הסתלב בתוך עוף וראה שהוא טרף. הוציא מכיסו חצי פונט ואמר לאשה: "העוף הוא טרף, והרי לך חצי פונט". סירבה האשה לקבל את הכסף. כשלא הועילו גם הפצרותיו, נתן עליה הרב בקולו: "אני רב. אני שפסקתי שהעוף טרף ואת קיבלת את הפסק. אני גם הפוסק שעליך לקבל את הכסף".⁵

ובכל אותן השנים אינו מניח את הקולמוס מידו. מוציא מטעם בית הדין כמה קונטרסים בהם מבוררות שאלות שבאו לפניו, חיבר החבורות "דיני ממונות" ו"ארץ ישראל נחלת עם ישראל", תרם לקב" צים תורניים. גם השתתף בגליון הרמב"ם של "העולם" שיצא בערב פסח תרצ"ה.

הוא עובד על פירושו לתוספתא. הוציא כמה כרכים של "חזון יחזקאל", הפירוש מחולק לשניים: "באורים" — בהם מבוארים דברי התוספתא בסגנון צח וקצר, ו"חידושים", הכוללים בירורן של הלכות ולשונות התוספתא ביחס לאותן הלכות עצמן המובאות במשנה ותלמודים, וכן הסברים לדברי הראשונים, וביחוד של הרמב"ם, הקשורים להן.

* סוף מן הגליון הקודם.

5) שמעתי מידי נערי צבי ירון (ויגור) מחבר "משנתו של הרב קוק", שהיה באותו עומד.

2.

כאשר גליתי מעל שולחן הדין ז"ל בווינה והייתי פליט בלונדון, קרבני הרב עד מאוד. במשך שנים עשיתי בשבתות בביתו. הייתי בא אליו בערב שבת ושב ביום א'.

מה נהדר היה מראה הרב בעת לימודו במעלי שבתא אחרי הצות היום!

החור טובל באווירה של יחול לשבת. הרב יושב אל השולחן. פניו ונהרות, זקנו מסודר. הכתונת מבוזקת בלבונה. טלית'קטנו הרחבה יורדת מעל שכמיו. כיפה גבוהה, שחורה, לראשו. ספר הגמרא פתוח לפניו. לימינו ספרים. כרך על גבי כרך. לשמאלו כוס תה מהביל. טרדות ימות החול נטולות מעליו, והוא כליכולו רגוע. שפתיו נעות, קולו כמעט שלא נשמע. כך הוא לומד... לפתע מרצינות זוסנים, המצה הגבוה מתקמט. הרב מתכופף על הדין. הדברים נראים מוקשים, הוא מדפדף בגמרא. מהפש בספרים. הוא מודקף. ידו הימנית אוחזת בזקנו. הוא שוקע בהרהורים... הא! הויד מוננץ מתוך עיניו. חויד'שמה של חתרת ספי קות. העניינים הולכים ומתבהרים...

"רייזל", הוא קורא לעבר המטבח, "שישפילט ויי א פידל וי" דבריו רצופים נחת רוח.

"הרי עמלת על כך", עונה לעומתו הרבנית, שאותה שעה עסקה היא בהכנות האחרונות לשבת. בקולה העדין מהדהדת נחת רוחו של הרב. שמתה היא בשמחת בעלה.

כרכי "חזון יחזקאל" שהופיעו בימי שבתו של הרב בלונדון גדפסו על חשבונו. מצרכי ביתו — מותרות מעולם לא ידע — קימץ להוציא את פירושו.

זה האיש שגייס סכומים גדולים לצרכי אחרים, הוא אשר ממש כורתו הקבועה היה מפריש בעין יפה לצדקה, היא אשר ה"גבירי" קרטייה" באנגליה ובתוכה בני משפחת רוטשילד, היתה בין מוקיריו — ידע לתבוע בשביל אחרים, בשביל עצמו לא ביקש.

"זה שנים שלא קניתי לי שמלה, דרוש היה הכסף להדפסת ספרי הרב", אמרה לי פעם הרבנית. היא אמרה הדברים בגאווה. גאה היתה על חלקה בפעלו של בעלה.

3.

בשנת 1951 יצא הרב לגימלאות והתיישב בירושלים. פרש מבית הדין, אך לא פרש מהרבצת תורה. הוא מתבקש על ידי ישיבת סלובודקה בבני ברק להגיד שיעור פעם אחת בשבוע — והוא נענה לבקשה. שכניו בבית וגן גם הם מבקשים ממנו שיאמר לפניהם שיעור, והוא נאות להם.

הוא מעורב בענייני חינוך וחיוק שמירת הדת: נשיא "החניוך העצמאי", חבר ההנהלה של ועד הישיבות ולאחר מכן נשיא, מורה ומדריך הוא לחבר "הפעילים".

אך רוב הזמן נתן לתוספתא. כרכים נוספים רבים של "חזון יחזקאל" הוציא מתחת ידו.

בשנת השט"ז הוענק לו פרס ישראל לספרות רבנית. הוא היה המקבל הראשון של פרס זה. כעבור שנים הוא זוכה, זו הפעם השנייה, בפרס הרב קוק של עיריית תל-אביב.

כאשר הדפיסו "אל המקורות" — פרס לישראל" בשנות תשי"ט — תשכ"ג הוצאה חדשה של הש"ס עם הוספות רבות, כללו בתוכן מחי דושי של הרב.

בשנת תשכ"ה מתה עליו רעייתו. ביקרתי אצלה בבית החולים כמה חודשים לפני מותה. "יותר ממה שאני מצטערת על חוליי, מצ" טערת אני שאינני יכולה לשמש את הרב", אמרה. "אך די לי שהרב זכה לשלושה דברים גדולים: חזון יחזקאל, הוא נשיא, חינוך עצ" מאי" הנכנס לש"ס".

גם בריאותו של הרב הלכה ונתרופפה, אך הוא המשיך בהגדת שיעורים, בעסקנות ציבורית ובכתיבת פירושו לתוספתא.

באחד מביקוריו אצלו באותן השנים, התאונן על מצב בריאותו.

ברברה מוכמן על ספרה החדש, ועל ישראל וירושלים

ההיסטוריונית ברברה מוכמן, מהברת "תותחי אוגוסט" ומיברק צימרמן, ביקרה עתה בישראל ורואינה ע"י נורית ברצקי מ"מעריב": ספרה החדש, שבכתבתו היא נתונה זה שש שנים — היא מקווה לסיימו בשנה הבאה — עוסק במחצית השנייה של המאה ה-14. אני מנסה לגלות בו איך השפיעה, המגפה השחורה, שהמיתה תוך שלוש שנים כשליש מאוכלוסית אירופה, על החברה. היו ערים שמחצית תושביהן מתו. תארי לך שבעירך מת הקצב, הירקן, השופט, הרקדן — כמעט כל מי שאת מכירה. איך זה משפיע עליך, על חייך, השקפותיך, על הכלכלה, וכדומה?

הייתי סקרנית לדעת איך אדם פועל תחת לחצים כאלה, איך הוא מתנהג. איך הוא מגיב. לתקופת המחצית השנייה של המאה ה-14 יש הקבלות רבות לזמננו. זו היתה תקופה מעונה מפוררת.

ברברה מוכמן אומרת כי, שלוש אלמנטים אלימים ומאיימים שולטים בחיינו — התפוצצות האוכלוסין, האנרגיה האטומית וזיהום האוויר. "גדמה שכבר מומן איבדנו את המושכות, ומי שרכב על סוס יודע שזו הרגשה איומה. הדברים אינם בשליטתנו, ויש הרגשה של אימה ורפיון. היו תקופות שהגעו האנושי התייחס לעצמו ביתר כבוד. האדם ראה עצמו כבן האלוקים והיתה לו הרגשה שהוא מסוגל לכל — להפליג באוקיינוס, לבנות קתדרלה, להגיע לסיני, אנו חיים בתקופה שנותרת מעט מאוד גאווה בגזע האנושי. אנשים חיים בתחושת חוסר בטחון מתמיד."

את המסגרת לספרה החדש היא מוצאת בקורותיו של צרפתי שיצא למסע הצלב האחרון, השתתף במלחמה נגד התורכים. נישבה בבולגריה ונלקח לתורכים. בעקבותיו נלקח לצרפת, בולגריה התורכית, חיטטה בארכיונים, ביקרה בישוים שונים וגילתה מסמכים.

היא בת ששים ו"משה" וזכתה פעמיים ב"פרס פוליצר" על ספריה "אוגוסט 1914" ו"סטילוויל" — הנסיון האמריקני בסיני. היא אשה כסופת שיער, בעלת פנים מודקות, גוף שברירי וסגנון אנגלי, המקי

העירה רעיתי כי הוא נראה טוב. השיב: "עלי כאמר אין תוכו כבודי. בשנים האחרונות פירסם הידושים במסכתות שבת ופסחים. גם לאלה קרא "הזון יחוקאל". לכמה מספריו הקדים הקדמות ובחן דברי הגות על יסודות של היהדות. הדברים מצטיינים בתוכנם הנשגב ובסגנונם הנהדר. הנה שורות אחדות מפתחתו לחידושיו במסכת שבת:

"יום מנוחה אין קדושה לעמך נחת" — אם יש מנוחה יש קדושה. אם אין מנוחה אין קדושה. שכל מי שלא יצא בשביעי להפשי חופש מוחלט משעבוד של החיים הגשמיים שבימות החול, ובכניסת השבת עשתונותיו עודן מלאות ועוועים של טרדות ממה שיש לו ודאגות ממה שאין לו. נמועה ממנו השראת קדושתה. ומי שבכניסת השבת לא פרק מעליו עומס הבטיות, אשר יעמס עליו האדם בשביל צרכיו (שהם יותר מכדי צרכיו), כמעט שאי אפשר שיתקיים בו: "קמי אורי כי בא אורך".

"ויאמר משה אלוהיו היום, כי שבת היום לה' היום לא תמצאהו בשדה", "היום" — השבת לא תמצאהו בשדה. "מן אתם מוצאים בשדה" אבל לא את השבת. הוא אינו בא בהיסת העת. ששת ימים אתה צריך להושב חשבון של מעשיך, כדי שתוכל להיות, מקדש שביעי כראוי."

**

אמר לי ש. י. עגנון אחרי שהיתה לו שיחה עם הרב אברמסקי: הוא הרב האחרון בישראל.

ואתם היה הרב המנוח, שריד מתקופה של רבנים גדולים, גאונים מנהיגים, מורי הוראה מדיצי תורה, שלנו בבית המדרש ומצודתם הייתה פרומה הרחק מעבר לו.

רינה תחושה של כוח מאופק. "באתי לראות מה מתרחש פה", היא מצ' הירה ותוקפת אותי בשאלות על המצב הפוליטי, הכלכלי, הדתי, המוסרי, על היחסים עם הערבים, על קבוצות אידיאולוגיות, על עולים, יורדים, על האידיאלים של הצעירים בשנות ה-70 ואלה שהיו צעירים בשנות ה-60.

"אני יודעת שישאלים רבים רואים ביהודי הגולה צבועים, מפני שאינם עולים לישראל. האמת היא שאני מתעניינת בישראל — כיהודיה וכהיסטוריונית — ואוהבת לשהות בה, אבל אני מרגישה את עצמי אמריקנית. תמיד הרגשתי כך. גדלתי בתרבות אנגלי-אמריקני-גית יותר מאשר בתרבות יהודית. הונכתי במשפחה מתבוללת."

היא גדלה במשפחה נודעת. סבה, הנרי מורגנטאו, היה מדינאי ודיפלומט בהתחלת המאה (בין השאר כיהן כשגריר ארה"ב בתור" כיה בפרוץ מלחמת העולם הראשונה). דודה, הנרי מורגנטאו, היה שר האוצר בממשלת רוזולט במלחמת העולם השנייה. אביה מוריס וורטהיים היה בתחילה אגטי-ציוני (זמן מסויים היה יו"ר הוועד היהודי האמריקני), אלא שבעקבות משחקי שחמט עם בן-גוריון — שינה את השקפותיו והפך להיות תומך נלהב בתכנית בילטמור."

טלפון מניי-ירוק, מבקשים ממנה לבאום, בחודש הבא בכנס חשוב של המגבית היהודית. היא נאנחת, מהססת ולבסוף נעתרת. אין פלא שבמקשים ממנה לדבר. כשהיא מסבירה את החשיבות והיתרון ההיסטורי שבתקומת ישראל — קשה להישאר אדיש.

"יהודים אמריקנים תורמים לישראל לא מפני שהם רוצים ששם ייחרט על קיר ספריה ציבורית, אלא מפני שקיום מדינת ישראל שינה לגמרי את מצב היהודים בחברה הגוית. אם חלילה תיפול מדינת ישראל — שוב נהיה פגיעים מאוד. כיהודיה אני מרגישה תלות מסיימת בישראל, תלות שקשה להסבירה. קיום המדינה מעניק ליהודים משה נוסף במעמדם ובכבודם."

"ירושלים יפתה" — היא אומרת — בתשע השנים שלא ראיתיה, יש לה הרגשה שהעיר פתוחה מאוד, היא אוהבת את הגנים והבניינים החדשים. "הם תוכננו וניבנו בטעם טוב, במעשיות פונקציונליות. אני באה עכשיו מבולגריה ומתורכית, שם, הבניה החדשה איננה, מדכאת. כל הבניינים נראים כקופסאות כרסמים, ובין הקופסאות — אשפה. בניין אחד דומה לשני וכשאתה עובר לידם, יש לך הרגשה שהם זמניים מאוד. מה שניבנה בירושלים יפה, פונקציונלי וזוהן הרגשת קביעות. אני יודעת שיש ביקורת רבה על הבניה בירושלים. יהודים תמיד מבקרים. את עצמם ואת האחרים. זה הגיל, זה חלק בלתי נפרד מהתוויה היהודית."

קצת עצוב לה כשהיא נזכרת בימים שלאחר מלחמת ששת הימים, כשהישראלים הלכו כסורדים ברחובות העיר "וחלמו הלומות מתור" קים על שלום. אחר-כך החלו הקשיים. העולם לא היה מוכן לעכל נצחון יהודי כזה. הערבים גילו את השימוש בנפט כנשק פוליטי, וארצות המערב נכנעו בקלות רבה מדי; ממש בוששה כמה מעט אומץ מוסרי יש לאנשים היושבים למעלה."

נצחון לישראל בוועידת אונסק"ו

בוועידת אונסק"ו בניירובי זכתה ישראל בנצחון טכני במסגרת מאמציה להתקבל לגוש האירופי של אונסק"ו, למרות התנגדות הנמרצת של ברית-המו"צ צות. ועדה של ועידת אונסק"ו החליטה ברוב מכריע להפנות את בקשת ישראל לצרפת בגוש האירופי בלבד, ולא למליאת הוועידה המורכבת ממאת ארבעים ואחד נציגי מדינות, לפני שנתיים דחתה המליאה את פניית ישראל להצטרף לקבוצה האירופית. עכשיו אישרה המליאה את החלטת הוועדה.

עליה במספר הטסים לישראל

במחצית הראשונה של שנה זו היה מספר הטסים לישראל 817.000. מספר זה הוא ב-38% גדול יותר ממספר הטסים לישראל בששת החודשים הראשונים של שנת 1975.

התום והחתם את ידידיך ומכריךך על "הדואר".

השבועון העברי היחיד הי"ל מחוץ לישראל.

הגאון ר' שלמה יוסף זווין שליט"א

למלאות שבעים וחמש שנה ליציאתו התורנית והספרותית

מאת טוביה פרשל

ערב מלחמת העולם הראשונה נוסד בווארשה בתמיכתו של האד"מ מ"ר מגור, ר' אברהם מרדכי אלטר זצ"ל, עתון יומי חרדי בשפת יידיש בשם "הער יוד", והרב זווין התמך להחיות עורכו. שמעתי על כך מן הרב יצחק מאיר לוי, המנהיג האגודאי המנהיג, שהיה ממארגני העתון, זמן יבלח"א, הסופר ר' שמואל ריטשטיין, שעמד להשתתף בעתון (כעבור שנים היה ממייסדיו ועורכו של העמון החרדי "דאס יידישע טאגבלאט" שהופיע בווארשה בשנים 1929—1939) וגם מהרב יהושע הוטנר, מנהלה של האנציקלופדיה התלמודית. הרב זווין ביקר או בווארשה ונתקבל בכבוד וביקר עליידי עסקני הצניבור החרדי והאדמו"ר מגור ברכו בהצלחה. כבר נתקבל הרשיון להוצאת העתון, נשכר משרד, אורגן מנגנון הניגשו ליתר ההכנות, גם הוצא תשקיף על מגמת העתון, וגלינו הרא" שון עמד להופיע בראשית הסתיו של שנת 1914, אך בגלל המלחמה, שפרצה באוגוסט, נתבטלה כל התכנית.¹

ג.

אחרי מהפכת אוקטובר של שנת 1917 התעוררה יהדות רוסיה, שנשתחררה מסבלי משטר הצאר, לחיים חדשים. בתקופה הקצרה שבין המהפכה עד השתלטות הבולשביקים הוחל בארגון מחדש של הקה"י לנת ופתחה פעילות מדינית, סוציאלית ותרבותית עניפה. הרב זווין היה אז מעורב מאוד בחיים הציוניים היהודיים, ביחוד היה פעיל באוקראינה.

באותו זמן ניסו האוקראינים להקים רפובליקה עצמאית משלהם. ארגונים ומנהיגים יהודיים שיתפרפו עליה עם הלאומנים האוקראינים שהבטיחו ליהודים אבטנומיה לאומית. בסתיו תרע"ט התכנסה בקיוב "הכנסת הלאומית היהודית באוקראינה" בהשתתפות 125 צירים, נציגי מפלגות שונות שנבחרו בבחירות, ומתפקדה היה לארגן את האבטנומיה הלאומית היהודית. הרב זווין היה ציר מטעם ההסתדרות הדתית "אחדות", וזיה אחד מנציגיה בוועד הפועל המצומצם שנבחר בכנסת זו.² הוא היה גם עורכו של הקובץ "אחדות", בטאון ההסתדרות הזו (הופיעו רק שתי חוברות: אלול תרע"ח, שבט תרע"ט). באותה תקופה היה הרב זווין גם חבר האסיפה הלאומית האוקראינית.

הקצין הקץ על הרפובליקה האוקראינית העצמאית בשנת 1920 כאשר הצבא האדום השלים השתלטותו על ארץ זו. תחת השלטון הסובייטי היה הרב זווין אחד הפעילים הראשיים בתנועה המחתרתית שנוסדה על-ידי הרבי מליבאוויטש, האדמו"ר ר' יוסף יצחק זצ"ל, למען הצלת הדת, ואשר עשתה למען חיזוק קיום המצוות, הקימה "הדרים" והושיטה עזרה כספית לרבינים. בתשון תרפ"ו התכנס בקוריסטין, וואהלין, ברשות השלטון האז"ר, כינוס של רבנים. באופן רשמי היו רשאים להשתתף בצירים רק רבנים מן האיזור והסביבה, אך מגיעו כ"אורחים" רבנים ובאיכוח של קהילות רחוקות, והיתה זו למעשה ועידה של רבני רוסיה הסובייטית.

בוועידה דנו בארגון הקהילות, סמכויותיהן ושרותיהן. הרב זווין

תשובתו של הרב שקוף נדפסה שם סימנים מג. קמא. העירני הביבליוגרף הרב יהודה רובינשטיין שליט"א כי תשובה לרשימי זווין בשאלה זו מצויה בספר שו"ת "מחנה אברהם" (חלק א, סימן קמ"ב) לרבי אברהם מנחם שטיינברג, רבה של ברוד. 4) על הפרטים האחרונים ראה מאמרו של הרב י. מ. לוי, "ליבולו של המודיע" (תוספת מיוחדת לגליון האלף של "המודיע", ירושלים, חנוכה, תשי"ז) ושל רובשטיין במאמרו על ר' ברוך הלוי קאמינר "באלה אוכרה" כרך ה, גירדוק, תשכ"ה, עמ' 155, ובמאמרו "העמותה האורתודוקסית בפולין והאס יידישע טאג בלאט" קובץ "עלונות יהודית שהיתה" (ח'א"ב, תשל"ב) עמ' 133. 5) על "הכנסת הלאומית היהודית באוקראינה" עיי' א. ג. בן-ישי, "פרקי אוקראינה", בהעבר, ח'א"ב, ספר י"ה, אייר תשל"א, עמ' 166—175.

א.

הגני מעיין בגליונות של "המליץ" משנת תרס"ב. עיני נתקלות בהערות מחכימות אשר בשוליהן החתימה: "שלמה יוסף זעווין". אינני מסופק מיהו הכותב, ואילו היה לי ספק כלשהו — היה מוציא מלבי ציון המקום שליד השם: קזימירוב.¹

לא, אין ספק בדבר. מחברן של הערות אלה אינו אלא הרב שלמה יוסף זווין, אדריכלת ועורכה הגדול של האנציקלופדיה התלמודית. הערות אלה ב"המליץ" היו בוודאי ביכורי עטו של הרב שהיה אז עדיין צעיר מאוד. בשנת תשל"ז, הבאה עלינו לטובה, ימלאו שבעים וחמש שנה מאז פירסם את הדברים האלה. כמה סופרים יש, החיים עמו היום, שראשית יצירתם הספרותית נעוצה מלפני כלי"ך הרבה שנים י

ב.

הרב שלמה יוסף זווין נולד בקזימירוב, פלך מינסק, רוסיה הלבנה, שם שימש בקודש אביו הרב ר' אהרן מרדכי. הוא למד בישיבת מיר ושימש את הרב ר' אליהו ברוך קאמי, מבקיבוצו של האדמו"ר החב"י ר' שמריה נח שניאורסון בבוברויסק. זה האחרון הסמיכו להוראה. הוא הוסמך גם על-ידי ה"הוונצ'וב" — הרב ר' יוסף רוזין מדווינסק ועל-ידי הרב יחיאל מיכל אפשטיין, רבה של בבהרהיק, בעל "עורך השולחן".

בשנת תרס"ד נתמנה לרב בקזימירוב במקום אביו. לאחר שנים עבר לשמש במקומות אחרים, לקלימוב, למגלין, ולבסוף לגובבוויבוקוב, כולן באוקראינה.

בשנים שלפני מלחמת העולם הראשונה תרם מפרי עטו לבימות הפובליציסטיות "המודיע" של הרב אליהו עקיבא רבינוביץ שיצא בפולטבה וה"עברי" שהופיע בבדלין בעריכתו של הרב מאיר ברלין, והשתתף בכתיבתה התורנית "הגדיל תורה", שראה אור בסלוצק — ובו כתב גם מאמרים פובליציסטיים — והשערי תורה" הוארשאי, ככתבי-עת האחרון גם ניהל מדור בשם "שאלות ודעות תלמודיות".² הרבה כתב ב"המודיע": רשימות פובליציסטיות בהן דן בענייני של היהדות החרדית, הכן עליה מפני התקפות מבחן; דברי פולמוס — התפלמט גם עם נחום סוקולוב; פליטונים, אשר גם להם היתה מגמה פובליציסטית; הערות תורניות והערות ספרים. לא אתעמב כאן על מאמרים ורשימות אלה, אך איני יכול לא להעיר כי לפני יותר מששים וחמש שנה הציע הרב זווין במאמר הדן על בעיות החינוך של תבת הדתית ("פרובלימה בשכחה", "המודיע", שנה א, גליון 21, י"ח אלול תרע"ג) ליסד בתי-ספר חרדיים לבנות:

ואם היו מיסדים חרדיים — הוא כותב — בתי-ספר לבנות עם פרוג ראמה של השכלה כללית במה רחבה וביחד עם זה היו מחכים שם את התלמידות ברות הדת היהודית ובלמודים עבריים במה הדרושה — היו מגלים על ידי זה כמה וכמה נפשות מישראל מן הכליון הרוחני.³

הרב זווין בא בכתובים עם גדולי-תורה, שמו הולך לפניו בעולם הרבני; יושב לו רב צעיר בעיירה קטנה — אך מה גדול כוחו בתורה וקולמוס שגון בידו!

פעם ביקש הרב זווין רשות מאת הרב ר' שמעון יהודה שקוף לפרסם תשובה שהלה כתב אליו. רבי שמעון הירשה לו ההרב בתנאי שהרב זווין ישפר את סגנון הדברים.

אף על פי כן פירסמתי את תשובתו של ר' שמעון שקוף בשערי תורה" כמו שהיא. לא העזתי לשלוח יד בסגנונו; סיפר לי הרב זווין,⁴

1) הערותיו הופיעו בגליונות: א) בניסן, כ"ט בסיון, ו' בתמוז, י"א בתמוז. 2) אפשר שתפרסמו מדבריו גם ככתבי-עת אחרים, במאמרו "תשובה למשבי" ("המודיע", כ"ז בתמוז תרע"ג) הוא מזכיר מאמר משלו שהופיע בה"ה הזמן" של אותה שנה, גליון מס' 74. 3) שאלתו של הרב זווין ודיונו בה נדפסו ב"שערי תורה" חלק ה, סימן ג. 4)

שימש מזכיר והוא הופיע בהרצאה מפורטת על הקהילות ותפקידיהן. הוא היה גם מן הנואמים בנעילת הוועידה.

בנאום הנעילה עמד הרב זווין על חשיבותה של הוועידה והרגיש שממנה נשמע בנאות ובעוז קבל עם קול היהדות החרדית ברוסיה הסוב"י. ייסוד העומדת על בסיס תורת ישראל ושום רוחות שבעולם לא ייוונו אותה ממקומה. הוא התעקב על פעולות הוועידה והביע את כשחונו כי נשיאות הוועידה תדע לעמוד על בזהה הראוי ותמלא באמונה ובמסירות את תפקידיה וגם הממשלה תשים לב לרוישינותיהם הצודקות של אוכלוסי היהודים.

הרב זווין שלח כתבה על הוועידה לחוץ לארץ והיא נתפרסמה ב"הצפירה" כשהיא חתומה "י. פלאי".

בשנת תרפ"ח ניסו הרב יחזקאל אברמסקי, שהיה אז רבה של סלוצק, והרב זווין לחדש את הנפעת כתב-העת התורני "גידיל תורה". הוא נסגר על-ידי השלטונות לאחר שיצאו שני גליונות. היה זה הפירסום החורגי האחרון שראה אור בברית-המועצות.

באותה תקופה היה הרב זווין חבר בוועדה של ארבעה רבנים, אליהם העביר האדמו"ר מליובאוויטש זצ"ל אשר בשנת תרפ"ח יצא את רוטיה, כספים מחוץ לארץ לשם מימון פעולות המחתרת היהודית החדשה. שלושת האחרים היו: הרב יחזקאל אברמסקי שליט"א, הרב יעקב קלמס, רבה של מוסקבה, והרב מגחם מגדל גלוסקין ממינסק.

(6) מן "הצפירה" הועתקה הכתבה ב"העולם" (ה' טבת תרפ"ז) ובאחרונה נתפרסמה בספרו של א. א. גרשוני, "יהדות ברוסיה הסובייטית" (מוסד הרב קוק תשכ"א) עמ' קט-קכ.

לרבנים היו כינויים מחתרתיים: רבי שלמה יוסף זווין — כינויו היה רש"י, הרב יחזקאל אברמסקי — תוספתא (על שחיבר פירוש לתוספתא, "חזון יחזקאל", החלק הראשון של הפירוש, על סדר זרעים, הופיע בתרפ"ח בוילנא); הרב יעקב קלמס — רבנו חם (על שמו יעקב); הרב מגחם מגדל גלוסקין — סדר הדורות (רבי יחיאל הייל-פריץ בעל "סדר הדורות" היה איש מינסק, רבי מ. מ. גלוסקין שימש רב בעיר זו במקום חותנו הרב ר' אליעזר רבינוביץ).

פרטים מעניינים על פעולתו המחתרתית של הרב זווין שמעתי מפיו של ר' חיים ליברמן שליט"א, איש הספר החב"די שבמשך שנים רבות היה מזכירו של האדמו"ר מליובאוויטש המנוח.

"המכתבים ששלח הרב זווין לרבי זצ"ל לחוץ לארץ היו מעשי-אמנות של חסוואה", סיפר, "הדברים נראו כאילו היו חידושי תורה, כתובים היו כהאי לישנא; הרבנו חם הסתמך על רש"י... בתוספתא פרק ג' מובא... ומעיר על כך סדר הדורות בעמ' ק"ס... ובאמת היו גלומים בהם דינים וחשבונות על קבלת כספים וחלוקתם ועל פעולות המחתרת".

בשנת תרפ"ט—תר"ץ, כאשר האדמו"ר מליובאוויטש המנוח ביקר בארצה, נתקבל מכתב בידידי מן הרב זווין בלי חתימת שמו, ובו תיאור מפורט ומפורש על מצב הדת היהודית בברית-המועצות. המכתב נדפס אז באמצעות ר' חיים ליברמן, בעתון בשפת יידיש שהופיע בשיקאגו.

(מאמר שני יבוא)

השגות על המאמר „לתעודת הרבנות באמריקה”

מאת אליעזר זלמן ברנשטיין

כשאני שומע יידיש מצהיר, "הנני מוקיר רבנו", אני נעמד במקור מי ומטה אזני באפרכסת, אני בטוח שמיד אשמע „אבל", ואחרי זה — דברי ביקורת קטלנית על הרבנות בכלל או על רב פלוני-אלמוני.

כשקראתי את מאמרו של ידידי הטוב ר' נחום מייזנבוים בגליון כ"ז של "הדואר", "לתעודת הרבנות באמריקה" לא התאכזבתי. אמנם ר' נחום ידוע לי שנים רבות כעסקן פעיל וציני ועברי מסור, ביחוד בשנה האחרונה, שאנו עובדים שכם אחד בהנהלת "המרוזי". אבל לצערי נכשל לדעתי במאמרו, כי למד מן הפרט על הכלל. מובטחני שישמח אם נבדד את העובדות.

נצחיר תחילה שכמעט שאין רב המשמש בקודש אשר לא יסכים למסקנה הראשונה שלו, שרק מרא דאתרא יהיה ראוי לאותה איצטלא של רב. רבנים אשר הם אנשי מקצוע חופשי ואנשי מסחר מהווים בעיה מיוחדת למרא דאתרא, ולא כאן המקום להרחיב את היריעה בנושא זה. נבחה שנית, שכל רב היה מקבל בלי יוצא מן הכלל, היא תהצעה הכספית שלו. לו היה כל רב מקבל משכורת יסודית של 25,000 דולר ותוספת קבועה בכל מספר שנים ובעד כל ילד, היו בעלמות רוב הבעיות אשר ר' נחום קובל עליהן, איני רשאי לדבר על יתר הזרמים, אבל האמת המרה היא שרובם המכריע של הרבנים האורתודוכסים בניו יורק אינם משתכרים 25,000 דולר אפילו אחרי 25 שנים ברבנות.

ר' נחום מספר על רבנים שנפגש אתם מחוץ לעיר ומשווה את מעמדם ומצבם לאלה של רבני ניו יורק. יש הבדל רב בתנאי החיים של יהדות ניו יורק ושל יהדות ערי השדה. בניו יורק יש בתי כנסת בשכונות עוני ובשכונות יהודים לא אמידים. תפקידי הרבנות שונים, מאז שנשתחררתי מן הצבא אין לי שיה ושגיי עם אנשי הכמורה הנוצרית בענייני הקהילה. בתרבה ערי השדה זה כמעט חובה, אינני המפקח על הכשרות, הנוער שלי נמצא בין כותלי ישיבות כל היום והקשר בניינו הוא ממילא אחר מאשר בקהילה אשר החינוך הוא חינוך של תלמוד תורה. עבודת הרבנות בניו יורק מתחילה בדרך כלל בערבים כאשר אנשים חוזרים מעבודתם. בתנאי היום, גם הגושים יוצאות אנשיה. יש פער רחב בין משכורת של רב בערי-השדה ובין זו של עמיתו במטרופולין של ניו יורק, ואם תשאלו למה מעדיף רב

להישאר בניו יורק ולמה שואף כמעט כל רב לחזור לבניו יורק מערי-השדה? התשובה כרגיל היא: חינוך הילדים. הכותב מתלונן על מה שהוא קורא moonlighting, כלומר: שרבנים מתפרנסים מפרנסות צהריות מחוץ לקהילה. כמעט בכל המק"ר רים שכוחב הטורים מכיר, הרב בניו יורק המלמד ביישיבה או באור גיברסיטה עושה זה מתוך הסכם מפורש עם פרנסי קהילתו. ברוב המקרים, אין קהילה יכולה או רוצה לשלם משכורת תלומת ביחוד בתנאי החיים המאמירים של העשור האחרון, ולא כמו יידינו ר' נחום, יש קהילות ובעלי בתים שמתפארים שהרב הוא ראש ישיבה או מרצה באוניברסיטה בערי-השדה. מקובל הדבר וגם רצוי שהרב ירצה על יהדות או ילמד עברית באוניברסיטה המקומית. תמה אבי מאוד על ידידי ר' נחום שרואה במשרת מורה ביישיבה תפקיד שאיבו הולם רב.

תלונה אחרת היא על רבנים שלומדים משפטים, רפואה וכו' „לעיני השמש במשך שעות היום". הרבנות בארה"ב מיוסדת כיום על אנשים שלומדים תורה ומדע. הרבנות ותנאי החיים באמריקה דור"שים מהרב ידיעות בלימודי חול. היו להסתדרות הרבנים שלושה גשיאים במשך עשרים השנים האחרונות שלמדו משפטים וגם עברו בהצלחה את ה-BAR. עד כמה שידוע לי, הם אינם משתמשים בזה כמקצוע והם משרתים כמנהיגים רוחניים של הקהילות הגדולות בניו יורק, הרמב"ם, הרמב"ן, ויהודה הלוי היו רופאים והראשון היה נגיד של קהילה גדולה. דווקא בשעות הבוקר, בזמן שאנשי הקהילה רהוקים מפעילות דתית יכול הרב להתמסר ללימודים.

בעל המאמר דן ברותחים את הרבנים „הטסים לכל מיני מקומות בארה"ב ומרצים הרצאות על נושאים מנושאים שונים". התמונה הזאת היא „חלום באסמיה". ערכתי סקר קטן בין עמיתי הרבנים. אם יש אחד מעשרים רבנים הנוסעים להרצות פעמיים בחמש שנים — הרי זה אחוז גבוה. בוועידות הרבנים נשמעות בקשות בלתי פוסקות מרב"נים ומקהילות מערי-השדה לא להזניחם ולא לשכוח אותם.

אחד ולא בוש שאני, כנראה, בין ראשי הטסים בשנים האחרונות, קודם כנשיא הסתדרות הרבנים ועכשיו כנשיא „המרוזי". כלל גדול נקטתי — לא לדחות שום בקשה של ישיבה בית כנסת, או רב

הגדה של פסח

1234567

1234567

1234567

1234567

עם

ביאורים מתוך

האנציקלופדיה התלמודית

לענייני הלכה

מיסודו ויצירתו של הרב מאיר ברלין

בהגאון הנצי"ב ז"ל

בעריכת

הרב שלמה יוסף זיון

מנהל

הרב יהושע הוטנר

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

המשתתפים בכרך זה

בכתיבת ערכי ההגדה

הרב שלמה יוסף זיון, עורך

הרב יהושע הוטנר, מנהל

הרב אברהם פרבשטיין

הרב משה פרידמן

הרב אליהו פריסמן

הרב טוביה פרשל

הרב יונה צוייג

הרב יהודה קופרברג

הרב שמואל קרויזאר (חגי)

הרב בנימין רבינוביץ-תאומים

הרב זוסמן ריגר

הרב דוב מאיר אייזנשטיין

הרב מאיר דוד בן-שם

הרב יעקב משולם גינזבורג

הרב אלתר הילביץ

הרב דוד צבי הילמן

הרב מרדכי יהודה ליב זק"ש

הרב יוסף כהן

הרב דוב מועד

הרב יונה מרצבך

בעריכת ההגדה

הרב אליהו קרופניק

הרב עמנואל קוסובסקי

הרב אורי דסברג

הרב אהרו באט, סמנכ"ל

הדפסה ברולוציה מסך - להדפסה איכותית הדפס ישירות מן התוכנה

הגדה של פסח עם ביאורים מתוך האנציקלופדיה תלמודית: אנציקלופדיה תלמודית (1) {2} עמוד מס: 3 ה

encyclopedia TALMUDICA

A DIGEST OF HALACHIC LITERATURE AND JEWISH LAW
FROM THE TANNAITIC PERIOD TO THE PRESENT TIME
ALPHABETICALLY ARRANGED

Founder and Editor
THE LATE RABBI MEYER BERLIN (BAR-ILAN)

Editor
RABBI SHLOMO JOSEF ZEVIN

Director
RABBI JEHOShUA HUTNER

English Translation Edited by
RABBI DR. HARRY FREEDMAN (AUSTRALIA)

VOLUME II
אין גזרין — ארץ העמים

"YAD HARAV HERZOG" — RABBI HERZOG WORLD ACADEMY
TALMUDIC ENCYCLOPEDIA INSTITUTE
JERUSALEM

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

EDITORS AND COLLABORATORS
OF THE SECOND HEBREW VOLUME

RABBI MEYER BERLIN (BAR-ILAN)
RABBI SHLOMO JOSEPH ZEVIN

Rabbi B. Rabinowitz-Teomim	Rabbi Shimon Strelitz
Rabbi A. Hilevitz	
Rabbi Dr. Arye Karlin	Rabbi Z. Rieger
Rabbi Dr. Jonah Merzbach	Rabbi Mordechai L. Zaks
Rabbi G. Chein	Rabbi S. Israeli
Rabbi I. Epstein	Rabbi Dr. I. Z. Kahana
Rabbi S. Eliezri	Rabbi M. Kasher
Rabbi Z. Flaxer	Rabbi S. Kroizar
Rabbi Dr. O. Feuchtwanger	Rabbi J. Kuperberg
Rabbi J. Grazowsky	Rabbi D. Moed
Rabbi Ch. Z. Grossberg	Rabbi Dr. S. S. Shlesinger
Rabbi M. Grossberg	Rabbi E. Prisman
Rabbi J. Gutkowsky	Rabbi E. J. Waldenberg
Rabbi J. E. Heller	Rabbi J. Zweig

EDITORS AND COLLABORATORS
OF THE SECOND VOLUME IN ENGLISH TRANSLATION

Rabbi Dr. Harry Freedman (Australia)	
Rabbi David B. Klein (London-Jerusalem)	
Rev. Jacob Israelstam (London)	Rabbi Tuwya Preschel (New York)
Rabbi M. M. Lewittes (Jerusalem)	Rabbi Abraham Farbstein (Jerusalem)
Dr. I. M. Levinger (Bnei-Brak)	

DIRECTOR

Rabbi Jehoshua Hutner

Reb Elyah

by
Rabbi David J. Schlossberg

edited by
Sara Chava Mizrahi

*The Life and Acco.
Rabbi*

Published by
Mesorah Publications, Ltd

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

same time as another man who appears unkempt, wearing a dirty suit and looking like a *schnorrer* (beggar), whom would we approach first? Clearly we would tend to direct our attention to the well-dressed man, only afterwards approaching the other. Yet how do we know that the one whose appearance is more attractive possesses more Torah than the other one? In truth, there is no way for us to determine that. It is only his external aspects that attract us. Thus we are not greeting the *person* at all, but his apparel."

Reb Elyah taught through his deeds as well as through his words. As a youngster, the well-known newspaper columnist Tovia Preschel learned under Reb Elyah's tutelage in Yeshivas Eitz Chaim. Tovia's home was quite a distance from the yeshivah, so whenever he went home for a Shabbos or for any vacation, his return trip to the yeshivah, by train and subway or bus, took him over four hours. He was never able to arrive at the yeshivah very early in the morning.

When Tovia would come into the yeshivah after a trip home, Reb Elyah was often in the midst of delivering his daily *shiur*. Upon seeing Tovia, Reb Elyah would at once close his *Gemara* and tell his students to spend a few minutes reviewing what he had been teaching until he would return.

He would then take Tovia's suitcase and escort him upstairs to his own apartment, for Tovia boarded with the *Rosh Yeshivah* Reb Elyah himself. Reb Elyah told Tovia that he understood that if he were arriving at this hour, he must have left before *shacharis*, and he certainly could not have had anything to eat. While Tuvia *davened shacharis*, Reb Elyah would prepare his breakfast for him, and only then would he go downstairs to continue giving his *shiur*.

When he accepted boys into his yeshivah, Reb Elyah would tell their parents that he would be not only the *rebbe* of these *talmidim*, but that he would serve as their parents as well. "In fact," Tovia Preschel testified, "Reb Elyah saw to our spiritual and physical needs as no other *rebbe* could and, in many cases, he cared for us personally in ways that a great many parents could not."

Mr. George Jakobovits relates that in his younger years he could

ב.
„היכל יצחק“

שאלות ותשובות מאת הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג זצ"ל, חלק א : אבן העזר, ירושלים תש"ך.

ספר מיותם. שנים רבות נשא הרב הרצוג את נפשו לכנס מאות תשובותיו ופסקיו ולהוציאם במקובץ. סדרותיו הרבות לא נתנהו להתמסר כראוי לעבודה זו, וכאשר הספיק סוף סוף להביא כרך אחד לדפוס, לא זכה לראות בהופעתו.

הפרק הראשון מכיל תשובות הנוגעות ל„אבן העזר“. ספר תשובות ופסקים — אך הדברים המובאים בו אינם שמחים בנתינתם, מרובה בהם הדוי והדמע, רוב העניינים הנדונים בו הם הלכות גירושין ועגונות.

התשובות הן ארוכות, עדות הן לגודל אחריותו וזהירותו של הגאון המחבר, אשר שקד רבות על כל פסק והכרעה שהוציא מתחת ידו, מבנה מיוחד לתשובות, המתולקות לפרי קים, המחבר מפרק כל בעיה ושאלה ליסודותיה העקריים, נושא ונותן בכל יסוד לחוד, ולבסוף מצרף ומסכם תוצאות הדיונים לפסק דין המכריע.

בכל דיון הוא עורך ומונה כל דעות הראי שונים, מוסיף עליהן הערות האחרונים ומברר ומלבן כל סברה לפי כל צדדיה, הבקאות מפליאה, ונלוים לה יושר הגיון, ראייה בהירה וענות חן. אין כאן מעשי חדוד, אלא דיון מרווח מתוך הרחבת דעת של רוב ידיעות, סגנון וסדור הדברים הוא מופתי, ונקל למעיין ולומד לעקוב אחרי מהלך מחשבתו של הרב. הרי הן לרוב בעיות שהובאו להכרעת הגאון המשיב **כרבה הראשי של ארץ ישראל**, חלק מן השאלות אינן קשורות לארץ ישראל דווקא, אך יש מהן גם שהמציאות הארץ-ישראלית טבועה עליהן. הנה שתיים מהן:

סמכות וכוח לבתי מדין הרבניים בארץ ישראל לכפות על הבעל תשלום מזונות לאשתו המרוחקת ממנו, בית דין שהטילו על הבעל תשלום מזונות כדי להמריצו לגתיגת גט — האם יש בגט זה שום חשש של גט מעושה? הרבנות הראשית גזרה בחרם שאסור לישא אשה שהיא קטנה מגיל שש עשרה שנה ויום אחד, מה דינו של מי שעבר ונשא, והאשה תובעת גט, האם יש כוח ביד תבית דין

לכופו על ידי עונש מאסר לתת גט? חלק גדול של התשובות דן בבעיות הכאובות של עגונות, אשר להיתרן התמסר הגאון בכל לבו ונפשו.

כאן מרבה המחבר לדון בסברת „אבד זכרו“ הידועה גם בשם „אומדנא דר' אליעזר מזור“ דין“ (לו היה קיים היה בא“), הואיל ואומדנא זו, שהאחרונים צירפו אותה כסניף להיתרים, מובאת בראשונים לא בלשונה המקורית אלא בשנויים וקצורים, ראו המוציאים של הספר לשלב בו מכתב יד חליפת התשובות בין ר' אברהם בן ר' משה והראב"ה, הכוללת דברי רבי אליעזר מזורדין בשלמותם.

בין התשובות האחרות דיונים בעניני גיור, בדבר אסור הישיבה בארץ מצרים ובבעיית החיתון עם אנשי הכת „בני ישראל“ אשר בהודו.

בתשובה שהריץ לרומא הציע הרב הסדר שיתיר לבעלים, אשר נשיהם אבדו בשואה, להתחתן שנית.

המוציאים לאור של הספר, צירפו לו נאום של הרב הרצוג על ערכן של הישיבות בחיי עם ישראל, תולדות הגאון, כתובות בידי הרב יעקב גולדמן, איש אמונו של הרב המנוח, אשר שקד על הדפסת הספר, והספד שנישא עליו בתוך השלושים.

נביא כאן כמה דברים מתוך תאורו של הרב גולדמן את הדחילו והרחימו של הגאון בהוראה, באשר יש בדברים אלה גם משום איפיון של התשובות אשר כונסו בכרך זה.

„יראת ההוראה, הדחילו, ביחוד כשבא להורות בענין אשת איש — ורגש הרחמים והחמלה, הרחימו, היו כרוכים זה בזה וצמודים בנפשו, וכשבא מרן לעיין בדינה של בת ישראל אומללה, השתדל לחזור על כל הצדדים כדי למצוא היתר“.

„כשהיה עוסק בשאלות מעין אלו היה יגע הרבה למצוא את ההיתר המרווח לפי מדת הרחמים שבלבו, אבל מפני מדת היראה שקד על כך שההיתר יהיה מבוסס מכל צדדיו ובנוי על אדני ההוראה החזקים ביותר“.

הכרך הראשון יצא בתוך שנה מפטירת הרב, מי יתן והמוציאים לאור יזכו לפרסם כל הכתבים שהגאון המנוח הניח אחריו.

ט. פרשל

קרים קטנים יותר, אחד מהם דן בנושא: "מי הוא דניאל הנזכר בספר יחזקאל". לפי דעת המחבר הטונה לבן של דוד המלך בשם זה, אשר לפי אגדת חז"ל היה מפורסם כצדיק וכחכם יוצא מן הכלל.

כל המחקרים שבספר שופעים אסוציאציות מפתיעות ופירושים מקוריים שהם פרי הבנה חודרת לפשוטו של מקרא. לא נוכל מבלי להגיש כאן בקצרה הקנה לפחות אי-אלה מהם. בהצביעו על ההקבלה בין הפסוק בהושע (א. ט): "ויאמר קרא שמו לא עמי כי אתם לא עמי ואנכי לא אהיה לכם" ובין הפסוק בדברים (לב, כא): "הם קנאוני בלא איל... ואני אקניאם בלא עם" — אומר המחבר: אפשר לומר שהושע הבין את דברי פרשת האזינו באופן זה: הם קנאוני בלא-איל (כלומר במה שתחשיבוני ללא-איל) כעסוני בהבליהם (היינו אותי עזבו והלכו אחרי בורות נשברים) ואני אקניאם בלא-עם (כלומר לא אחשיבם עוד לעם); וכאן מודיע הנביא שכבר הגיע זמן קיומה של נבואת משה.

יודע אמנם המחבר כי המקבילות של הפסוק עצמו בשירת האזינו דומות למצביעות יותר על הפירוש הפשוט שאנחנו רגילים בו, ולכן הוא נוקט בלשון זהירות: אפשר לומר שזו-שע הבין את דברי פרשת האזינו כך.

את סוף הפסוק בהושע: "ואנכי לא אחיה לכם", הנראה כאילו הוא חסר, מנסה המחבר לפרש על ידי כך שהוא תופס את המלה "אחיה" בשם קדוש, כמו בשמות ג, יד: "כה תאמר לבני ישראל אחיה שלחני אליכם". וכוונת הפסוק בהושע שהיא איננו עוד אחי, אלקים, להם. וזה פירוש מקורי עד מאד. חרב המחבר הוא אחד המצויינים שכר בני מדינה זו. ידיו רב לו בכל מקצועות הספרות הרבנית ובספרות המחקר והוא מעמיק חשוב והגות. הרב ד. ש. שפירא עבד במ" לאכת-מחשבתו זו לא רק ברוב ידיעה ויגיעה אלא גם מתוך יראת הרוממות ומתוך אהבה לקדשי האומה, ובשל כך יזכה שספרו, הכתוב בסגנון בהיר ונהיר, יתקבל בחיבה בחוגים רחבים ויהווה תרומה חשובה לתבנת דברי נביאינו וחכמינו ותוספת נכבדה לבנין חומת המגן למסורתנו. פ. פרשל

"תורת משה והנביאים"

מחקרים במקרא ובתולדות ההלכה מאת הרב דוד שלמה שפירא מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"א.

הספר המונה לפנינו הוא קובץ מחקרים במקרא שונים הם נושאי המחקרים אך מגמה אחת לכולם: להפריך דעות מבקרי המקרא והמסורת, במחקריו מצביע המחבר על מקרי בילות רעיוניות ולשוניות בין ספרי התורה והנביאים ומפרש מדברי הנביאים לאור ההלכה המקובלת, ועל ידי כך מוכיח כי התורה הכתובה והמסורה היתה ידועה היטב לנביאים, והם מתכוונים אליה ומתבססים עליה במשאייהם.

נמסור כאן בקצרה תוכן המחקרים השונים. הפרק הראשון הוא גתוח ספרי עמוס ומיכה מתוך הדגשה מיוחדת על החומר ההלכתי המצוי בהם. הפרק השני מראה על יסוד הקבלות עד כמה תלויה נבואת הושע בן בארי בתורת משה. המחבר נועל סכמו של מחקר זה בדברים כאלה: "כמובן שלא בכל ההשוואות אפשר להוכיח בראיות חותכות שי דברי הנביא תלויים בדברי התורה ולא להפך. אלא שדיין בתוכחות שהבאנו בפנים מחקרנו להכריח את אמיתות הדעה המקובלת על האומה מדור דור, כמדומני שמופתים אלה יספיקו למי שאינו מתעקש, להוכיח שהתורה במלואה את כבר היתה נודעת בימי הושע בן בארי". טרקים ג' וז' המהווים רובו של הספר, מוקדשים להשוואה מדויקת של חזון ישעיה הנביא עם תורת משה, ובהם מוכיח המחבר כי הספר הנבואי מושפע כולו מתורת משה וש-ההשוואות וההקבלות מראות בעין שלא שני עולמות נפרדים או מנוגדים הם עולם התורה והנבואה, כי אם עולם אחד ממש. פרק ה' מיוחד את הדבור על "הדמות המ' שיחית בשביל הדורות" — והוא בא להראות כי שרשי חזון המשיח נעוצים בספרי התורה. בפרק "מה הוא המובן המקורי של שיר השירים" מזהה המחבר על יסוד מקבילות עם יתר ספרי המקרא כי הפירוש תאליגורי של חז"ל כי השיר הוא דו-שיח בין כנפת ישראל לאביה שבשמים הוא הוא הפירוש המקורי והאמיתי. הספר מסתיים בארבעה מח-

*The Late Rabbi Mordechai Y. Lainer
on the Occasion of his Sheloshim*

Next Sunday evening, the Radzin Beth HaMidrash of Boro Park will mark the *sheloshim* of Rabbi Mordchai Yosef Lainer, the Radziner Rebbe.

The late Rebbe was a direct descendant and carried the name of Rabbi Mordechai Yosef Lainer—a disciple of Rabbi Simcha Bunem of Pshiskhe and of Rabbi Menahem Mendel of Kotzk—who founded the Hasidic dynasty of Izbica-Radzin.

Rabbi Yeruchim Lainer, the father of the late Rebbe, left Poland in the 1930's and established his Beth HaMidrash in Willesden, London. In 1950 he came to the U.S. and settled in Boro Park. A famous Torah scholar of unusual erudition, he was at home in the Babylonian Talmud, in the Palestinian Talmud, in the Midrashim and in the Zohar and in the writings of the early and later rabbinic authorities.

He corresponded with leading rabbis and contributed to a variety of Torah journals, such as **Sha'arei Torah**, Warsaw; **Sinai**, Jerusalem, and **HaPardes**, **Talpiyoth** and **HaDorom** in the U.S.

He wrote notes on the Palestinian Talmud, which were included in Grossmann's edition of the Yerushalmi (New York, 1959), and on Maimonides' Mishne Torah, that were incorporated in the Pardes edition of the Rambam's code (Jerusalem, 1963).

His other writings included a study on the antiquity of the Zohar, which was published together with Rabbi David Luria's **Kadmut HaZohar** (Netzah, tel Avivi-New York, 1951).

He also wrote about the leaders of the Izbi-

ca-Radzin dynasty and reprinted some of their works, notably Rabbi Gershon Hanokh Henakh's writing about Tekhelet.

Rabbi Yeruchim Lainer, who in his writings defended Rabbi Gershon Hanokh Henakh's reintroduction of the blue (Tekhelt) thread of *tzitzit*, also reprinted, with the aid of the late Reb Shlomo Michael Eiger, a prominent Radzin Hasid, Rabbi Gerson Hanokh Henakh's monumental *Siderei Tohorot* on the tractates *Kelim* and *Oholot*.

Rabbi Mordechai Yosef, who was Rabbi Yeruchim's only son, studied at the Yeshiva of Montreux, Switzerland. After his return to London, he continued his studies at the city's Etz Hayyim Yeshiva. His principal teachers were the late Rabbi Eliyahu Lopian, famous exponent of the Mussar movement, and Rabbi Nahman Shlomo Greenspan, a Talmudic scholar of renown, author of rabbinic treatises and of a book on the development of the *Pilpul*.

After World War II, he married the former Rose Hoffman, who, like him, descended from an illustrious rabbinical family. Rabbi Yehezkel Landau and Rabbi Moshe Sofer were among her forebears; Rabbi David Hoffmann, rector of the Hildesheimer Rabbinical Seminary, and Rabbi Jacob Hoffmann, rabbi of Frankfurt, were relatives.

London's most prominent rabbis, led by Dayan R' Yehezkel Abramsky, graced the wedding with their presence in honor of the *me-hutanim*: Rabbi Yeruchim Lainer and Rabbi Moshe Hoffmann.

After Rabbi Yeruchim's death in the

summer of 1964, Rabbi Mordechai Yosef was chosen to succeed him. In addition to leading his congregation and followers, he devoted himself to the publication of his father's writings and of the words of early leaders of the Izbica-Radzin dynasty. He was financially supported in this endeavor by the aforementioned Reb Shlomo Michael Eiger.

The first book he put out was **Tiferet Yeruham**, which included novellae by his father on Torah and Talmud and some of his father's notes and correspondence.

He published, from manuscript, Rabbi Ya'akov of Izbica's **Sefer HaZemanim** on the festival of Shavuot and two different editions of Rabbi Gershon Hanokh Henakh's **Sod Yesharim** on the Torah, and reprinted various works – partly with notes by his father – of the first leaders of the Izbica-Radzin dynasty.

He also reprinted works by Rabbi Yeruham Meir Lainer, a son of Rabbi Ya'akov of Izbica, including his index of all *Tannaim* mentioned in the Mishna and three booklets, each containing the last will of a famous rabbi. These were originally published in Radzin in 1910-1911 and are probably the only Hebrew publications to have been printed in that town.

Last year, shortly before he fell ill, he published a new edition of Rabbi Ya'akov of Izbica's *Haggadah* and **Sefer HaZemanim**.

He did much research on each of the many volumes he put out. Searching the rich archives of his father, he printed in **HaDarom**, the organ of the Rabbinical Council of America unpublished letters, essays and reviews of Rabbi Yeruchim. Rabbi Gedalia Dov Schwartz, head of the R.C.A. Beth Din in Chicago and editor of **HaDarom**, is a close friend of the Lainer family.

Rabbi Mordechai Yosef often visited Israel and was in correspondence with Radzin Hasidim in various countries. He frequently exchanged letters with Rabbi Shlomo Zalman Shragai of Jerusalem, a devoted Hassid of Radzin, who has written much about Izbica-Radzin.

Rabbi Lainer was greatly esteemed in wide circles for his fine intellectual qualities, remarkable memory, kindness, modesty and constant readiness to help others. His loss is deeply felt by his family, members of his congregation, Hasidim of Radzin and his many personal friends in Israel, England and the U.S. The latter include the writer of these lines, who has been an intimate friend of the Rebbe's and the Rebbetzin's families for about half a century.

The late Rebbe is survived by his Rebbetzin; a daughter, Rivka, who is married to Rabbi Mordechai Aharon Feinstein, a son of Rabbi David Feinstein and a grandson of Reb Moshe *zt"l*; two sons, Rabbi Ya'akov, who studied in Lakewood, and Rabbi Moishe, a student of Yeshiva Brisk in Jerusalem; and grandchildren.

Rabbi Ya'akov, who is known as an *illui*, has been chosen to succeed his father as Rebbe of Radzin.

Beth HaMidrash Izbica-Radzin of Boro Park is a place of prayer, learning and charitable endeavors – with the devoted support of Mr. M. Braunfeld, President: Mr. D. Mlynarsky, Vice President: Mr. J. Verschleisser, Mr. A. Rubinstein, Mr. M. Tager, Rabbi S. Hoch (Gabbai), Mr. J. Jassy (Gabbai), Mr. Steinberger, Mr. Brandman: Rabbi Selcer, Rabbi Eisenbach, Mr. H.M. Spira, Mr. Felsenburg, and many other worthy and distinguished friends.

From *The Jewish Press*, February 15, 1991

לשאלת „נוסח עשרת הדברות בלוחות“

ב„סיני“ כרך נב, עמ' רסט—רעא חקר הרב הגדול החוקר ר' ראובן מרגליות על הלוחות, אם בשניהם, הראשונים והשניים, היה תקוק אותו הנוסח שבפרשת יתרו, או כי בעצם הלוחות היו שתי נוסחאות: בראשונים הנוסח שבפרשת יתרו, ובאחרונים הנוסח שבפרשת ואתחנן. בעיקר שאלה זו כתב רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל לשמות כ, ח: „ואמר, וזכור את יום השבת לקדשו, ובמשנה תורה כתוב: „שמור את יום השבת לקדשו“ ורבותינו הקפידו בזה ואמרו: זכור ושמור בדבור אחד נאמרו, ולא הקפידו בלשונות אחרים שנתחלסה להם... ואני תמה, אם נאמר זכור ושמור מפי הגבורה, למה לא נכתב בלוחות הראשונות, ויתכן, שהיה בלוחות הראשונות ובשניות כתוב, וזכור ומשה מירש לישראל כי, שמור נאמר עמו וזו כהנתם באמת. ועיין בראב"ע שם, מסוק א. הרב ירוחם ליינער

חומר חדש על הרב יהודה ביבאס

מאז נתגלתה לחוקרים אישיותו של הרב יהודה ביבאס, שיש הרואים בו ממבשרי הציגות, הירבו לאסוף חומר לתולדותיו. באחרונה דן באישיותו מאיר בניהו (ידיעות חדשות על ר' יהודה ביבאס, אוצר יהודי ספרד, ספר ג, ירושלים תש"ך עמ' 95—111) ובמחקרו המפורט עמד גם על מסעו של הרב ביבאס באירופה.

יורשה לי להביא כאן חומר חדש של מסעו, והוא שהותו ומעשיו בעיר וינה. ויש בו גם פרטים מעניינים לתולדותיו ודמותו של הרב.

על שהותו של הרב ביבאס בווינה, בדרך מסעו מקורפו לאנגליה, מסופר ב„אלגמיינה צייטונג דס יורגטומס“ מן ה'28 לדצמבר 1839.

בכתבה מחינה מן ה'2 לדצמבר נמסר על קיום עדה ספרדית בעיר. לפני שנים היתה לעדה חכם משלה, ברם הואיל והיא מונה רק עשרים משסוחות והחוקת בית הכנסת עולה לה בהוצאה גדולה — מתגהלת העדה זה זמן רב בלי מנהיג רוחני. העדרו של מנהיג רוחני גרם לאיסורים בבית הכנסת ובתפילה. ראשי העדה רצו זה מומן לארגן מחדש את בית הכנסת, אך לא יכלו להצליח בכך בלי עזרתה של סמכות רוחנית. כעת נתמזל מזלם ונראה שיעלה בידם לבצע הדבר.

עובר עכשיו את העיר האדון דר. י. ל. ביבאס, שכל בני העדה אוהבים אותו ורוחשים לו אמון. הם הטילו עליו לתקן תקנות לבית הכנסת. הנוסע, האדון דר. ביבאס, הוא רב ומנהיג היהודים בקורפו ובאיים היוניים. הוא בקי בכל חלקי הספרות העברית, הרבנית והקבלית ויש לו גם ידיעה בסבע ובהיסטוריה, אשר כמותה בודאי שאינה מצויה אצל רב אשכנזי בגילו. הוא כבר עבר את שנת החמישים לחייו. הואיל והוא היה חי בצרפת, אנגליה ואיטליה ומדבר צרפתית, אנגלית ואיטלקית, ישיג גם מבלי דעת השפה הגרמנית, את מטרת נסיעתו הנוכחית: להכיר מקרוב ועל ידי מגע אישי את יהודי גרמניה ושאיפותיהם.¹

בדעתו להדפיס בלייפציג שני כתבי יד, הראויים לתשומת לבם של ידידי הספרות העברית, האחד הוא „שערי גן עדן“, והשני — „שיר ציון“. שניהם חוברו על ידי יהודה בן משה מסאנו

1. בניהו (עיין מחקרו עמ' 98) ממסק בדבר אם אמנם היתה ממטרת מסעו של ביבאס להכיר את העולם ולעמוד על מצבן של קהילות ישראל במדינות השונות. מכתבה זו נראה שאמנם כן היה הדבר.

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

קעה

הרב פרופ' יצחק זאב כהנא ז"ל

מונציה². בשוכו ללונדון ברצונו לפרסם חיבורו „סודות הסכע“ בעברית ובאנגלית. תוסע הנכבד יתקבל בחודאי בידודת רבה בגרמניה, ורבנים ומלומדים יעורו לו להכיר את חייהם האורחיים, העדתיים והמדעיים של יהודי גרמניה. עד כאן תוכן הכתבה. בכתבה אחרת, מן ה'29 לדצמבר 1839, שפורסמה באותו עתון כגליונו מן ה'18 לינואר 1840, נמסר בקצרה, כי הרב ביבאס הצליח להנהיג שיפורים במולחן ובכית הספר של העדה הספרדית, ובשל מעלו זה „לא ישכח מלב בני העדה“³.

2. הכותב מעיר, כי ברצונו למסור בעתיד פרטים על שני כתביידי אלה. אך כנראה לא עשה כך. 3. הרב ביבאס נזכר גם במכתב של דר. א. לובה, שפורסם ב„אלגמיינה צייטונג דס יונטומס“ ב'6 ליולי 1839. במכתבו מתאר דר. לוחה את יהודי קורפו, אצלם ביקר.

טוביה פרשל

הרב פרופ' יצחק זאב כהנא ז"ל

לים תשי"ד) וכאלה הם מחקריו הרבים. שפירסם בשתי עשרות השנים האחרונות במאספים וכתבי־עת שונים. כאשר ניגש לכתוב על נושא מסוים ריכו את כל החומר האפשרי והוא לש בו ובנה ממנו בניינים בתבונה וברוחב דעת.

ראויים לציון מיוחד מחקריו, אשר פירסם בירחונגו „סיני“ ובעיקר: השבת אבידה (ו); הדפוס בהלכה (טז); שירות הצבא בספרות התשובות (כג); שנוי ערך המטבע במשפט העברי (כה); הרפואה בספרות ההלכה שלאחר חתימת התלמוד (כז); מעות רבי מאיר בעל הנס בספרות ההלכה (מג); פיקוח נפש בהלכה (מו); חוקת הישוב והשתלשלותה (נ) ואחרים. מבין מחקריו שפירסם במאספים אחרים מן הראוי להזכיר את: הפולמוס מסביב קביעת ההכרעה כהרמב"ם (בקובץ הר"מ במז"ל); שכר שבת זיו"ט (בספר־היובל של סיני); בעיות הלכה בעקבות

נסתלק מאתנו לפתע, בעודנו במיטב ימיו ובמלוא כוח היצירה, אחד מבחירי החבורה של חכמי ישראל וחוקרי ספרותו התורנית. רבי יצחק זאב כהנא ז"ל לא ידע בעולמו כי אם תורה — ואף כאן בעל מלאכה אחת היה. כל ימיו לרבות הלילות, היו קודש לספרות ההלכה ובמיוחד לקובצי השו"ת, התמדתו ושקי־דתו הקנו לו בקיאות בלתי רגילה — ובידיעותיו בספרי השאלות־ותשובות של הדורות האחרונים היה יחיד במינו, שאין דומה לו.

אטי היה בעבודתו ומדייק בה כחוט השערה. כל מקור נבדק על ידו שבעתיים ורבות יגע אחר כל נוסח וגירסא בדפוס או בכתב־יד. לכן יצאו ספריו מנופים ושלימים ואפשר לסמוך עליו ללא בדיקה נוספת. כל מה שיצא מתחת לעטו פרי בשל הוא ושלם מבחינת ידיעת החומר והקיפו. כאלה הם ספריו „שמיטת כספים“ (ירושלים תשי"ז) ו„ספר העגונות“ (ירוש-

הרב יהודה רובינשטיין

תולדות הגאון רבי שלמה גאנצפריד זצ"ל וביבליוגרפיה של ספריו

פרק ב

ביבליוגרפיה

להלן מובאה סקירה ביבליוגרפית של ספרי רבי שלמה גאנצפריד. סקירה זו מכילה שני חלקים. א' הספרים השונים שחיבר רבי שלמה גאנצפריד, חוץ מספר קיצור שלחן ערוך. ב' ספר קיצור שלחן ערוך והמהדורות השונות והפירושים הרבים שנדפסו עליו. ברשימת זו לא צוינו כל דפוסי הקיצור שלחן ערוך אלא רק הדפוסים שיש בהם חידוש לעומת המהדורות הקודמות. כמו כן לא הוכנסו כאן התרגומים של הקש"ע לידיש, אנגלית, גרמנית, צרפתית ועוד, גם אם התרגום הופיע יחד עם הטקסט בלשון הקודש.

קסת הסופר

הוא דיני כתיבת ס"ת, תפילין ומוזוות ומגילת אסתר ותיקוניהם. מלוקט ומחובר מאת שלמה בן הרבני המנוח הירא ושלם מ"ה יוסף גאנצפריד זצ"ל מק"ק אונגוואר, ואליו נצמדים דברים אחרים מפנינים, מכבוד הגאון האמיתי רשכבה"ג מ"ה משה סופר נ"י אב"ד דק"ק פ"ב יצ"ו.

בשנת לשוני עט סופר מהיר לפ"ק (תקצ"ה) Offen 1835 8° (2) ל"א דף.

אח"כ נדפס זאלקווא תרי"א, קיניגסברג תרי"ט; ווארשא תר"ך; ווארשא תרנ"ט; דפוס צלום, Los Angeles תשי"ז ועוד.

נוסף להערות מהחתם סופר זכה ספר זה להסכמתו הנלהבת: "...מכאן ואילך לא יתנו רשות וכתב קבלה לשום סופר, כי אם שיהא בקי בספר הזה ורגיל על לשונו..."

קסת סופר מהדורה תנינא חלק א—ב.

חלק א': דיני כתיבת ס"ת, תפילין ומוזוות ומגילת אסתר ותיקוניהם, עם קצת הערות וחקירות בשם לשכת הסופר. חלק ב': המלאות והחסרות עפ"י רבנו הרמ"ה ובסופו מסורה קצרה ומפתח. מלוקט ומחובר בעזרת מאת שלמה בן הרבני המנוח הירא ושלם מ"ה יוסף גאנצפריד מפה ק"ק אונגוואר יצ"ו, בעהמח"ס „פני שלמה“, „תורת זבח“, „לחם ושמלה“, „קצור שלחן ערוך“ ו„אפריח“ נדפס פה אונגוואר, קס"ת ה'ס'ו'ס'ר לפ"ק (תרל"א) 4° קל"ח דף.

אח"כ נדפס בארטפעלד, תריס"ב; דפוס צלום של חלק א, מינכן תשי"ז ועוד. התעלה; תל אביב, תשכ"א ועוד.

פירוש על התפילות

סידור דרך החיים לרבי יעקב מליסא זצ"ל: ועתה הנה נספח אל סדר התעלה

קיצור שלחן ערוך

בעזרת שמו קדוש וברוך, ספר קיצור שלחן ערוך. לתועלת המון עם ה' אחינו בני ישראל היראים את ה' ובמצוותיו חסדים, ישמרו. צורנו. אשר קצרה דעתם ללמוד ולהבין דברי הש"ע ומפרשיו, יגעתו בעזרת ה' ית"ש, וקבצתי מכל ארבעה חלקי שו"ע אורח חיים, יורה דעה, אבן העזר וחושן משפט את הדינים הנצרכים ומוכרחים לכל איש ישראלי לדעת אותם, וכתבתי אותם בלשון קל למען ירוץ כל הקורא בו, וידע את המעשה אשר יעשה האדם וחי בהם.

אנכי הק' שלמה גאנצפריד מפ"ק אונגוואר יצ"ו, בעה"מ ס' , קסת הסופר, פני שלמה", "תורת הזבח", "לחם ושמלה", "אפריון", אונגוואר בשנת כה לתאמר לבית יעקב לע"ק (תרכ"ד).

בראש הספר הסכמת הרב הגאון ר' מנחם א"ש אבד"ק אונגוואר. מהדורות נוספות: תרכ"ו (ע"י המדפיס ר' אברהם ניסן זיס מלעמברג), עם הוספות ותקונים מאת מחברו הה"ג ג"י, וכן תרכ"ז, תרכ"ח, תרל"ג, תרל"ד, תרל"ו, תרל"ט, תרמ"א ועוד. בשנת תרמ"ד עם קונטרס, "מכסה לאהל" נגד ס' , "מלחמת חובה" (ראה פרק א' של מאמר זה, עמ' 10).

בשער מהדורת לעמברג תרל"ו מודיע המהדיר: הדפסתו מחדש פעם אחד עשר עם הרבה הוספות ותיקונים. במהדורת ווארשא תרל"ט: ועתה נדפס פעם שמינית וכן במהדורת ווארשא תרנ"א: נדפס פעם שמינית.

חלק מהמהדורות יצאו בלי רשות הרב המחבר, ראה צלום המודעה כאן.

מודעה ב"המגיד" שנת י"ז גלוון כ"ה ל' סיון תרל"ז

אל תשכן באהליך עולה .

כשכתי ישראל אודיע כי ספרי קיצור שלחן ערוך אשר ר' נתנאל דוד זיסכערג הדפיס בווארשויא, הדפיסו שלא ברשותי! והאיסור הן מצד התהיק הן מצד דינא דמלכותא ירוע לכל, והוא רובץ גס על הקונים ועל כל המסייעים.

גם זאת אודיע כי ר' יעקב עהרענפריין כלבוב העתיק ספרי הנ"ל לעברו דייטש והדפיסו שמה (גיכ שלא ברשותי) וקלקל בשינושים הרכה מאד, תלה כי בוקי סריק ונחן מכשול גדול לפני המון עם ה'! לזאה אכקש מאת כל מרא דאחרא להזהיר את עם ה' לבלתי יביאוהו אל תוך כתיהם שלא יכשלו בו ח"ו.

אונגוואר, כחדש סיון תרל"ג.
שלמה גאנצפריד.

(תודתי לידידי החביב הסופר והמלומד ר' טוביה פרשל שליט"א, שהעירני על מודעה הנ"ל)

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

זכרון מאיר

נצוצי אור המאיר [ב]

רמז

בעל "לפלגות ראובן" נשא ההדרן המרכזי יותר משעה, ושילב גם עניני פרשת השבוע⁹ עם הסיום.

דרשת "הדרן" – ציצים ופרחים

מנהג זה של דרשת "הדרן" לקשר סוף המסכת לתחילתה היא מנהג עתיק יומין. אולם עדיין לא נחקר כראוי מבחינה היסטורית ראשית מנהג זה התפשטותו, התפתחותו, צורותיו המגוונות, וסגנונו המיוחד בארצות שונות במשך הדורות.¹⁰

טעם יפה על הצורך לעשות "ציצים ופרחים" בשעת סיום מסכת אמר הגה"צ ר' מרדכי ווייצל-רוזנבלאט זצ"ל, (המפורסם בכנוי החיבה — ר' מרדכי לע אשמינער ואח"כ כר' מרדכי לע סלונמער).¹¹

בהקדמת ספר הדרת מרדכי מהגאון הנ"ל תיאר המו"ל¹² מעמד הסיומים של החברה

אשר תחתיה

9 במשך היום דרשו גם הגר זלמן סורוצקין אב"ד לוצק "על קדושת היום", והרב משה בלויא על הג"ד מאיר שפירא זצ"ל.

בזה אביע תודתי לידידי הרה"ג איש תבונות ר' משה קאלאדני שליט"א, מנהל ארכיון אגודת ישראל, שפתח לפני אוצרותיו היקרים, אוסף דברים חשובים כרוזים, מכתבים ומאמרים אודות ההיסטוריה של דף היומי מתחילת התקנה עד ימינו. ברוך שנתן עולמו לשומרים.

¹⁰ צעד ראשון בזה עשה ידידי מוטיקי לומרי דף היומי, ביבליוגרף מובהק, ר' טוביה פרשל שליט"א במאמרו "ספרות ההדרנים" בסוף ספר סיומי המסכתות במשנה ובתלמוד בבלי מהרב שמואל קלמן מירסקי, נ"י תשכ"ב (עמ' רס"ה-רצ"ד), רשימה ביבליוגרפית של 282 ספרים שיש בהם הדרנים סיומי מסכתות וגם באורים לנוסח ההדרן. אני זוכר עבודתם חשובה זו איך שעבר על אלפי ספרים בספריית מתיבתא תורה ודעת ועוד ספריות, הלואי שיפרסם גם רשימתו השנייה של הדרנים ודרושי סיום שראו אור בכתבי עת רבניים ובעתונים. באמת מצאתי בספריית אאמור"ד זצ"ל הכ"מ, ספר יקר המציאות לקוטי שושנים שנדפס באמצע המלחמה, שנת תש"ד בגרוסוורדיין, שהקדימו קצת בזה הג"ר יוסף הכהן שוורץ זצ"ל "בקונטרס ההדרנים" שסידר מראה מקומות ההדרנים באופן שימושי ביותר, על סדר המסכתות. גם בספר אוצר הבאורים והפירושים, להג"ר פנחס יעקב הכהן, לונדון, תשי"ב, יש מדור של "חדושים ובאורים על ענינים מיוחדים בש"ס", שם נרשמו גם ספרים עם הדרנים וסיומים, אבל הם מעורבים עם ספרים על ענינים אחרים כמו מאמרי רבה בר בר תנה, וחכמי דבר אתנא.

¹¹ אודות גאון וצדיק זה שה"י מפורסם כה"בעל מופת" הכי גדול בליטא, ונהרו אליו אלפים גדולים וטובים מכל העולם לקבל ברכותיו ע"י הביבליוגרפיה בהמונוגרפיה החשובה של ר' עקיבא בן עזרא, ר' מרדכי לע מסלונים, ת"א תשי"ח.

¹² הרב יהודה אידל ציולינג, מחבר ספר ילקוט ארץ ישראל. וכעין זה מוסרים בשם הג"ר יעקב יוסף זצ"ל, אחר שנפטר הגאון בעל עונג יו"ט בעיר ביאליסטאק, הציעו לו ראשי הקהל שיקבל הרבנות. כשהיה בביאליסטאק בקשו ממנו שישא נאום בחינה, אבל סירב ונמוקו עם שאין זה כבוד הרבנות. אולם בעת ההיא הי' סיום הש"ס של החברה ש"ס בביהכ"נ היותר חשוב בו התפלל גדולי הלומדים וחשובי העיר, הפצירו בו שלכל הפחות יגיד הדרן וע"ז הסכים (אע"פ שלא הי' מוכן מקודם) והתחיל בהקדמה זו:

כל החפצים, בגדים או כלים ראויים שיהיו חלקים בלי קמטים, כי הקמטים משחיתים את נוי הדבר וגם אינו יכול לעשות מלאכתו כראוי. רק כלי אחד יש שנחוץ ומוכרת שיהי' דוקא "געדרייט" וזה מקדח (דריל בלע"ז), וכן בחדושי תורה צריכים שיהיו דברים ישרים, מתקבלים על הלב, יוצא מן

נראה לי שפתרון המאמר בכל בו — „לדעת הטובן האדם בנפשו“ — הוא כדלהלן:
 ראובן, למשל, שציין במחשבתו מספר מסוים שהעלימו משמעון, יכול שמעון לכוון את
 הסכום באמצעות הכללים: „ג״ע, הכ״א, זט״ו; דהיינו: אם יודיעו ראובן כמות המספרים
 הנותרים לאחר חילוק הסכום „איקס“ לשלישיות, חמישיות ושביעיות, ועל כל היתר
 משלישיות תמנה ע״ — ז. א. תחת כל יחידה הנשארת (מהשלישיות) תמנה 70, ותחת
 כל יחידה מהחמישיות — 21, ותחת כל יחידה יתירה מהשביעיות — 15 (ודוק: 70 מתחלק
 ל-5 ול-7; 21 — ל-3 ול-7; 15 — ל-3 ול-5); תצרפם יחד — את כל המספרים) של (כל)
 70, 21 ו-15 — ומהסך הכל „תקח“, תנכה את הסכום(ים) ק״ה (נראה ברור, שלצד טשטוש
 אותיות הדפוס נשתרבה רגל ה-ה״ עד שנראית כ-ח״, מכיון שהמספר 105 הוא
 המתחלק הן לשלישיות, הן לחמישיות והן לשביעיות — $105 = 7 \times 5 \times 3$) והנותר הוא
 המחושב.

דוגמא: אם המחושב הוא 32 — לאחר חילוקו לשלישיות נותרו 2, ובכך: $140 = 70 \times 2$;
 כשנחלק 32 לחמישיות = 2, ע״כ: $42 = 21 \times 2$; לשביעיות — המספר הבלתי-מתחלק הוא
 4, א״כ: $60 = 15 \times 4$, ומעתה חבר: 140 ו-42 ו-60, $242 = 60 + 42 + 105$ (זאת
 הפעם, כפליים 105) — $32 = 210 - 242$.

עוד דוגמא: המספר „איקס“ הוא 25, מהשלישיות נשאר 1 = 70, מהחמישיות — 0,
 ומהשביעיות — 4 = 60, $130 = 60 + 70$; לאחר הניכוי של 105 הסיכום: 25, זכו' וכו'.
 אמנם אם המחושב הוא 21 או 15 וכדומה, יהי' „מתן שכרו בצדו“: 21, דהיינו מהשלישיות
 נותר 0, וגם מהשביעיות 0, או המבוקש הוא בצד החמישיות — 1 = 21. כ״ז לפי ענ״ד.
 אגיל ואשמה לקבל פירוש יותר נכון מבלי לשבש כלום.

יחושע דובראזוסקי

ג. תיקון ותמיהה

הרמב״ם בפירוש המשניות סוף מסכת סוכה מביא דברי הגמרא על מרים בת בילגה
 שבעטה בסנדלה על גבי המזבח ואמרה לוקוס לוקוס (זאב זאב) עד מתי אתה מכלה ממונן
 של ישראל. הוא כותב: „ . . . נשאת גערה אחת מהם לאתר משרי היונים וחזרה לדתם
 העיזה פניה ונכנסה לבהמ״ק והכתה בסנדלה על המזבח והיתה מדברת ואומרת לו
 בלשון יוני יאריב יאריב עד מתי אתה מכלה . . . “

המלים יאריב יאריב מובנות ובודאי נשתבשו. בדפוס הראשון של פירוש
 המשניות לרמב״ם (נאפולי רנ״ב) הגירסא: יא ריב יא ריב, וגם זה משובש.
 במקור הערבי (תצלום כתב־יד שלדעת המהדיר ס. ששון הוא כתב ידו של הרמב״ם,
 קופנהגן תשט״ז, עמ' 358): כתוב: יא ד״ב יא ד״ב אשר פירושו בערבית זאב זאב.
 מוכח שגם בתרגום היה כתוב יא ד״ב יא ד״ב, אך עדיין יש לתמוה מה ראה מתרגם
 המשניות להשאיר מלים אלה בערבית, היה לו להביא או לשון הגמרא לוקוס לוקוס, או
 לכתוב בעברית זאב, זאב. מה למלים הערביות האלה בתרגומו?

טובי' פרשל

ר' יהודה הלויס מסדן או נטית חתונה, עמוד 2019

תולדות יצחק

ביאור מקיף על

התוספתא

לגאון החסיד מוה"ר יצחק איצק סג"ל מלעמגא זללה"ה
אב"ד גרונינגן ואגפיה

תוספתא מגילה

עפ"י דפוס ראשון ושינויי נוסחאות מכתבי יד

עם פירוש

תולדות יצחק

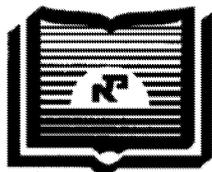
יוצא לאור לראשונה עפ"י כתב יד רזנטליאנה

ביאור רחב ומקיף על התוספתא וסוגיות הבבלי והירושלמי
ופסקי הלכות וחידושי ראשונים ואחרונים

בצירוף הערות וביאורים
מבוא לתולדות המחבר ותוכן-מפתח

מאת

אברהם בלא"א הח"ר זבולון זצ"ל שושנה

מכון אופק
ירושלים תשס"ב

הפירוש על התוספתא, הנקרא בפי תלמידיו ובני דורו 'תולדות יצחק מאירת עינים', שרד בכתב ידו של המחבר בשלשה כרכים גדולים המכילים את הפירוש לתוספתא לשלשים מסכתות. גלגולים רבים עברו על כתב היד במשך תקופה ארוכה של כמאה שנה, עד שהגיע למשכנו הסופי בספריית רוזנטליאנה באמשטרדם. בשנת תקס"א, שנת פטירתו של המחבר, הדפיס בן אחותו, איצק בכהר"ר מרדכי לעמגא, עלה אחד לדוגמה מפירושו לפרק השלישי של תוספתא יומא הלכות יט-כ במטרה להשיג מנויים להדפסת הספר. בשנת תקס"ט חזר תלמידו של המחבר, ר' אברהם פרינץ, והדפיס מחדש אותה דוגמה בספר 'לקוטי צבי' שהוציא לאור. בהקדמה לספר כתב התלמיד דברי הערכה גלהבים על קדושתו וגדולתו בתורה של הגאון המחבר ועל פירושו הגדול לתוספתא. להוצאה זו צורפו הסכמות ומכתבי תהילה מאת הגאון ר' יעקב משה, ששימש אז כאב"ד הקהילה האשכנזית באמשטרדם, ומאת הגאון ר' דניאל הכהן די אזוידו, אב"ד ור"מ דק"ק ספרדים באמשטרדם. והם פונים בקריאה להשתדל להביא לדפוס את ירושתו הרוחנית של הגאון ר' יצחק איצק הלוי מלעמגא, שהניח אחריו ברכה. המאמצים האלה לא הניבו פירות. המחבר שנפטר חשוך בנים, לא הניח אחריו יורשים שישאו בעול הוצאתו לאור של החיבור הענקי, והמשימה דרשה משאבים גדולים שהיו מעבר לכוחותיהם של מעריציו.

שנים רבות עברו מאז עד שבשנת תשכ"ה הוציא לאור ר' יוסף אונדרווייזר, בנו של הרב הראשי של אמשטרדם בדור שעבר, הרב אברהם שמשון אונדרווייזר, ספר בדבר גילוי מחדש של הפירוש. שם הספר 'מבוך'. רובו כתוב אנגלית ומיעוטו עברית. על שער הספר רשם המחבר כתת-כותרת: 'סיסת חלל סביב, פירוש על כל התוספתא שהיה ישן ובלתי ידוע עד עכשיו'. זהו ספר הכתוב באורח בלתי-שגרת, אבל בתמימות ובנימה אישית מלבבת. מטרת המחבר בכתיבת ספר זה היתה בעיקר להעיר ולעורר על קיומו של פירוש ענקי על כל התוספתא למחבר שנודע בדורו לגאון גדול, כדי שיימצאו לו גואלים ויוציאוהו לאור. הוא כתב מכתבים ושלה צילומים מן הספר 'לקוטי צבי' לחכמים שעסקו אז בפירוש התוספתא, הגאון ר"י אברמסקי מחבר 'חזון יחזקאל' והר"ש ליברמן מחבר 'תוספתא כפשוטה'. במבוא לחלק ו של הספר 'תוספתא כפשוטה', ניו-יורק תשכ"ז, עמ' טז, מודה המחבר 'לר' טוביה פרשל שהעיר לו (בשם ר"י אונדרווייזר) על ס' 'ליקוטי צבי' שבסופו נדפס פירושו של הגאון ר' יצחק איצק סג"ל מלעמגא להלכות יט-כ מפ"ג של תוספתא יומא. ובחלק ז של ספרו שיצא לאור גם כן בניו-יורק בשנת תשכ"ז, צירף כנספה לסוף הספר (עמ' 577-587) פרק ג מפירושו לתוספתא יבמות, בצירוף הערות קצרות. בשנת תשכ"ט יצא לאור בא"י 'אוצר הפירושים על מסכת הוריות', הוצ' מזכרת גיטה, ושם הדפיסו את כל פירושו לתוספתא הוריות, עמ' של-שמה.

לא נוכל לומר שמאמציו של מר אונדרווייזר זכו בהצלחה, אבל בלי ספק שהפרסומים החלקיים הנ"ל לא באו לעולם אלא מכוח מאמציו. כי חזקה על כל התעוררות לטובה

הראשון לשושלת בריסק

תולדות חייו ופעליו

של

הגאון רבי יוסף-דובר הלוי סולוביץ' זצ"ל

ראש ישיבה בוולוז'ין ואב"ד בערים סלוצק ובריסק

מאת

הרב חיים קרלינסקי

סגן-נשיא "אגודת הרבנים" דארצות-הברית וקנדה

מכון ירושלים • תשד"ז

קובץ מאמרי טוביה פרשל - כרך ב'

487		מופתח שמוח
29 28	שו"כ בבריסק	רבי חיים יוסף אריה פרגר
388	רב בנוסקבה	רבי חיים יעקב וידרוביץ (ויסברום)
37 36	מווארשא	ר' חיים יעקב קאדושיץ
151	דיין בקובנה ובירושלים	רבי חיים יעקב שפירא
36	רב בארז"ב	הרב חיים יצחק פופקא
359	(ב"ר אליהו)	ר' חיים לרמן
158		ר' חיים מסליאנסקי
142 135 117 68 36 26 19 11 5	אב"ד בריסק	רבי חיים סולוביץ'יק
264 257 235 232 230 175 172		
319 315 311 291 280 279 270		
426 422 418 407 391 361 344		
434 439 441 446		
254	אב"ד מונקטש ובודפשט	רבי חיים סופר
418 328	בעל „אחיעזר“	רבי חיים עוזר גרודזנסקי
275 270 69 68 67 64 63	אחיו של הור"ד"ס	רבי חיים שמחה סולוביץ'יק
441 369 321 309 285 279 277		
156	סופר	הדיקל לונסקי
195 188 132	אב"ד פאריץ	רבי חנוך הנדל פרידלנד
53	מו"ץ בסלובודקה	רבי חנוך העניך איטלסון
233	חרבנית	חנה קרלינסקי
301 204 42	סופר	טוביה פרשל
365 305 248	אדמו"ר מגור בעל „שפת אמת“	רבי יהודה אריה לייב אלטר
167	רבו של הרמב"ץ	רבינו יהודה ברבי יקר
429 394 393	סופר	ר' יהודה דוד אייזנשטיין
35	בעל ספר חסידים	רבינו יהודה החסיד
236 223 162	סופר	יהודה לייב גורדון
344	סופר	יהודה לייב לבנדה
336 204 128 50 16	סופר ועסקן	ר' יהודה לייב מימון (פישמן)
412 204 62 59	עסקן	יהודה לייב פינסקר
151	(אביו של רצ"פ פרנק)	רבי יהודה לייב פרנק
75	דיין ומו"צ בוולוז'ין	רבי יהודה לייב פרסקי
372	עסקן	יהודה לייב קליבנסקי
318	סופר	ר' יהודה רובינשטיין
355	אדמו"ר מקאמינקא	רבי יהושע הלוי רובנפלד
353 352 116 108 104	מו"צ בפאריז	רבי יהושע השל לויץ
225 154	סופר	יהושע השל קלמאן
128	גבאי ישיבת וולוז'ין	ר' יהושע לויץ ממינסק

עקרת הבית – אם הבנים שמחה, כי ליהודים היתה אודה וששון ויקר ושמחה...
 אחר פטירתו של הרב ר' משה סולובייצ'יק, מילא את מקומו כאב"ד ויליאמפול-
 קובנה בנו הרב ר' יוסף סולובייצ'יק שהיה חתנו של גאון הדור רבי חיים מוולחין⁷³,
 בקחתו את בתו רלקה לו לאשה. ותלד רלקה לר' יוסף את יצחק זאב בשנת תקס"ט
 בערך⁷⁴.

הרב ר' יוסף סולובייצ'יק מת בדמי'ימיו, ואלמנתו רלקה נישאה בזיווג השני להרב
 ר' משה הכהן שפירא⁷⁵ מעיר ניסוויזש בפלך מינסק שהיה אלמן מאשתו, ולו בת בשם
 רבקה. בהגיע עת-הדודים ליצחק-זאב, לקח לו לאשה את רבקה בת אביר-חורגו מזיווגו
 הראשון, ובעוד הזוג סמוך על שולחן הוריהם, ילדה רבקה בן ליצחק-זאב בשנת תקפ"פ⁷⁶

73 אב"ד וראש-הישיבה בוולחין. נולד ז' סיון תקט"ו ובצעירותו למד תורה מפי הגאון רבי אריה-ליב בעל
 "שאגת אריה" בהיותו רב בוולחין, ומפי הגאון רבי רפאל הכהן בעל "שב הכהן" ו"תורת יקותיאל"
 רבה של האמבורג. לאחר מכן ביקר תכופות אצל הגר"א מוויילנה והיה תלמידו המובהק הראשון
 במדרגה. בשנת תקס"ג יסד את ישיבת וולוז'ין שהתקיימה עד השואה. נפטר י"ד סיון תקפ"א.

74 מלבד הבן יצחק-זאב היה להם עוד בן בשם אליהו-צבי. הוא הוציא לאור במהדורה מקוצרת את הספר
 "תולדות אדם" מאת רבי יחזקאל-פייזעל מ"מ דוויילנא, שמכיל תולדות חייו של הגאון רבי שלמה-זלמן
 (=רבי זלמליה – נולד בו סיון תקט"ו, נפטר ט אדר תקמ"ח) אחיו של הגאון רבי חיים מוולחין. בשער
 מהדורה זו נאמר שיצא לאור על-ידי "הקטן בביא (=בבני אדם) אליהו צבי באמץ מיה יוסף הלה ז"ל,
 נכד הגאון האמתי מופת הדור כקש"ת מוה"ר חיים זצ"ל מוולחין. דפס פ"ק ראנציג שנת
 האדרת (=ה"א תרי"ה) לב"ע".

מתולדות חייו עלה בידי לעמוד רק על פרטים אלה. היה לו בן בשם שמחה שגר בסלוצק והיגר
 לאנגליה. משם עלה לארץ ישראל והיה לו תנור לאפיית לחם בשכונת "מאה שערים". ידוע בירושלים
 בימים ההם בכינוי "ר' שמחה לתניני" ונפטר ערב ר"ח מר השון תרע"ג. בנו של ר' שמחה – ר' זלמן
 יוסף סולובייצ'יק המכונה "ר' זלמן אפטיקר" מפני שעסק במקצוע הרקחות ופתח בית-מקוהת ב"מאה
 שערים", נולד בירושלים חול' המועד סוכות תרל"ה ותפס מקום נכבד בין יקירי ירושלים ועסקניה. אחרי
 מלחמת העולם הראשונה נתמנה למנהל "תעד הכללי כנסת ישראל". השאיר משפחה ענפה ונפטר
 בירושלים ל סיון תשי"ב.

תורתו למכובדי הסופר והביבלוגרף הרב טוביה פרשל הי"ד, שטרח לעלם ולשלוח אלי את הישערי
 מהספר הנ"ל.

75 בזיווג השני ילדה רלקה בן בשם יעקב, שברבות הימים נתפרסם בכל הסביבה בכינוי רבי ינקלי
 וולוז'יני. היה אביו של הגאון רבי זלמן סגד כהנא-שפירא (תר"א-תרפ"ג) ששימש אב"ד ודי"ם בהערם
 מאלץ וקרניק, הוא אבי הגאון רבי אברהם דובר כהנא-שפירא (תרל"א-תשי"ג) שהיה רבה האחרון של
 קובנה ונפטר בימי השואה בניטו סלכדקה, ביום השבת, כ"ב אדר הראשון תשי"ג.

76 תקי"פ כשנת הולדתו מציינים כל רשמי תולדותיו. כרם, בא לידי ספר מעט הכמות ורב האיכות בשם
 "נתיב עולם" (וילנא תרנ"ג) מאת: "הצעיר יעקב נתן-נע... דומ"ץ בק"ק קלעצק", בו מסופר בין השאר
 מעשיו ותהילותיו של "הרב הגאון הקדוש שרה-התורה מרן הר"ר יוסף-דובנר האב"ד ועוב" (=דעיר ואם
 בישראל) ק"ק בריסק דליטא", ובדף ו הוא כותב: "הגאון הקדוש הזה לא הגיע עדיין לגבורתו, כי מת בן
 ע"ב שנה, או כפי ששמעתי בשם זקני מנשוחעו, עיר מולדת הגאון הקדוש הזה, היה בן ע"ה שנה". גם
 ידיו איש בריסק הרהיג ר' חיים דובנר גולבסקי שליט"א, נכד הגאון רבי שמחה-זלמן ריגור הי"ד.
 ראב"ד בריסק, במכתבו אלי מיום ה' תמוז תשל"ט, כותב: "לפי המשוער... נולד בתקע"ה או בתקע"ו.
 לדעתו יש מקום לפשר בין שתי הדעות. אף-על-פי-כן לא רציתי לנסות מהמקובל ואציק את תקי"פ
 כשנת הולדתו בכל מאורעות חייו.

אב. ראיתי ספר חדש בשם "דמיות הד" (בני-ברק תשכ"ח) ובסדרה שניה, עמוד נ, כתב מחברו אהרן
 סורסקי: "יעיטתו של רבי יוסף-דוב סולובייצ'יק עמודה בקובנה... שם נולד בשנת תקי"פ לאביו המופלא
 רבי יצחק-זאב... ולאמו, נסדת הגאון רבי חיים מוולחין. במחילת כבודו "הידרש"י אלה קלטים מן
 האור, כאמור רידיס נולד בניסוויזש, ואביו רבי יצחק זאב, הוא שהיה נכד רבי חיים מוולחין. ולא אמו

בהושטת ידיעורה לכל נצרך ומרינפש, והשם הרחום והחנן ימחול ויסלח לו על העבר ויזכה לגמר חתימה טובה באשר ונחת³¹⁵.

ברי היה לו לרד"ס שדברי תוכחתו באמרת יום-הקדוש וליד נרות-הזיכרון לנפטרים, יפלוח את לב האבן של בונימוביץ ויקבל עליו להיטיב דרכו בנוגע להושטת עזרה לזולת. אך כבר למחרת היום נוכח לדעת שלא בדברים ייוסר אכזר כמו בונימוביץ. לא זו בלבד שלא חזר בתשובה, אלא עוד הוסיף חטא על עון, ובמשך כל שעות התפילות ובמיוחד בהפסקות שבין תפילה לתפילה, הקהיל חבורות ודיבר על ליבם ליסד קהילה נפרדת ולמנות עליהם רב לפי רוחם. אף הרחיק לכת לקרוא בשם של הרב החדש, והוא רבי מאיר פיימר בנו של רבם המנוח רבי יוסילי פיימר.

כרם, רק יחידים שפרנסתם על עסקיו של בונימוביץ ונתונים למרותו, נתנו אוזן קשבת לדבריו והרכינו לו ראש, אבל שאר כל השומעים לעגו על ה"חילל-הבורח" ששואף להיות גנול עם רב לפי בחירתו, ובעיקר על חלומו שהצדיק רבי מאירל ידחוק את רגליו של רבם, שהוא כזה מעריך ומעריך ואף היה המכה-בפטיש לבחירתו כרבה של סלוצק. שכן סיפר אז: שאביו רבי יוסילי אחרי שובו מחלוצין כאחד מה"בית-דין" לפשר בדבר הסכסוך בין רנצייב ורד"ס בשנת תר"ח, אמר: שמעתי וגם ידעתי שרבי יושע-בר הוא גאון אדיר, אבל בעת שהותי בוולוז'ין נדע לי שגם צדיק וחסיד הנהו. רד"ס בחושו הרגיש חש אמנם שדבר-מה מתהווה ביומתו של בונימוביץ, אולם לא נתן דעתו על כך ואף הרחיק מלבו כל קפיידא נגדו. לפני תפלת "נעילה" עלה על דוכן ארון-הקדוש, מסר בקצרה אבל בהתרגשות רבה ובעינים דומעות על סיבלם של העניים בסיבת האמרת מחיר הלחם, וביקש את כל אלה שסבל הזולת נוגע אל לבם וידם משגת ולו רק במעט, שיבואו מחר לביתו לטכס עצה איך לקדם את פני הרעב הנשקף לעניי העיר. ואמנם למרות התעמולה הנגדית מצד בונימוביץ והנהגים אחריו, באו רבים מה"בעלי-בתי" וחשובי העדה לאסיפה בבית הרב, והתחייבו כל אחד לפי יכולתו לתרום לקופת-החירום וגם בחרו בשלשה נאמנים.

עד כמה שרד"ס הצליח אז במפעלו לטובת העניים, אנו קוראים בכתבה מסלוצק שנתפרסמה בהכתב-עת "הכרמל"³¹⁶, שנה ה' גליון 45 מתאריך י' בשבט תרכ"ו³¹⁷: סלוצק, שפרה עלי להשמיע בקהל-עם את צדקת הרב הגאון ר' יוסף דוב בר היושב על כיסא ההוראה בעירו ואת נדיבת אנשי בחירונו, אשר יחדיו יחזיקו אחריו לכל מעשי הצדקה ולכל מפעל טוב; כי כאשר קרא ה' לרוח על תבואת השנה הזאת והשער עלה עד כי ישלמו 2 קא"פ (=קאפיקות - מטבע רוסי) בעד פונט (=ליטרה) לחם ויד העניים מטה ויתמוגגו ברעב, אז יקום הרב דפה ויאסוף את כל גידי עירנו עצרה בביתו,

315 מסרתי מקרה זה בנוסח שסיפר לי נינו של רד"ס, המנוח ר"ד שמואל סלוביציץ (תרי"ט-ש"ו) בשם אביו הגאון רבי משה סלוביציץ ז"ל, וכן מסרתי הרב בשמו במאמר "חוט המשולש" שפירסמתי ב"דחן-המסילה" (שנה 1, חוברת ב' (אדר תש"ב) עמוד 6, וראה שם הערה 33). שהופיע או מטעם יזעו הדברים דניר-דוק רבתי בעריכת הרב הגאון רבי ניסן טלזשקין ז"ל (תרמ"א-תשל"ו). וראה "שרי המאה" להרב ז"ל. מימון, כרך ה', עמודים 203-4 שמביא הדברים כמעט באותו הנוסח.

316 יצא לאור בוולנה כמשך השנים תר"ך-תרמ"א, בעריכת ר' שמואל יוסף פין (תקע"ט-תרנ"א). תודתי נתונה לידי ומבדיו הסופר המלומד רב הכשרונות, ר' טוביה פרשל הי"ד, שטרח בטוב להציע לי תצלום מהכתבה הזאת - חמרא למרא וטיב'תא לשקיא.

נודע בשיעורים

מסכת חייו של עמוד ההוראה הגאון החסיד המפורסם

רבי **אברהם חיים נאה זצ"ל**

מחבר "שיעורי תורה" ו"קצות השולחן"

מזכיר הרב יוסף חיים זונפלד גאב"ד ירושלים

ספרא דדיינא כבד"צ העדה החרדית

ממייסדי אגודת ישראל בארץ ישראל

מראשי בית הדין של אגודת ישראל

רב שכונת הבוכרים בירושלים

ממנהלי כולל חב"ד

⚔ ⚔ ⚔

מריחשון ה'תשע"א

קצות השולחן - חלק שביעי

הרב טוביה פרשל - המודיע ג' אלול תשי"ג

"כולל הלכות מצויות מהלכות שבת, על פי פסקי רבינו הגדול אדמו"ר מוהרש"ז בעל התניא זצוק"ל, וליקוט מרבתינו הראשונים והאחרונים ותוספת מרובה בבאור דבריהם וחיידושים רבים בהלכה המצויים למעשה מאת הג"ר אברהם חיים נאה. ירושלים תשי"ג דפוס ספערא".

הגדיל לעשות המהביר שדבריו רוויים וספוגים רוחב דעת, עמק הגיון ופשטות סברה והם אוצר בלום של חיידושים המפליאים במקוריותם. תדושים בכל מקור חדש להלכה בודדת או לכלל שכוחו יפה לענפים שלמים ליבון וניתוח יסודי של עיקרים ושורשים בהם תלויות חבילות דינים.

הרצאת דברים פשוטה ובמקום ניכרת המגמה לפשטות ובהירות. מעוף המחשבה ועומק העיון לא העביר עטו לפלפל בשטחים שאינם נוגעים במישור ההלכות שבספר. המחבר אינו נכוח מגחלתם של אחרים. ורבות המקומות בהם אין סברתו נותרה מזולתו.

נציין כמה דוגמאות:

מקור חדש להלכות בודדות:

כותב הרב בסימן קל"ה: מן שיש לו חולי של סכנה, מצוה לחלל עליו את השבת... אין מחללין אלא ברפואה שתהא ידועה לכל.

ספר "קצות השולחן" חלק שביעי

בנוגע מלכות מצויות מהלכות שבת, על פי פסקי רבינו הגדול אדמו"ר מוהרש"ז בעל התניא זצוק"ל, וליקוט מרבתינו הראשונים והאחרונים ותוספת מרובה בבאור דבריהם וחיידושים רבים בהלכה המצויים למעשה מאת הג"ר אברהם חיים נאה. ירושלים תשי"ג דפוס ספערא".

הגדיל לעשות המהביר שדבריו רוויים וספוגים רוחב דעת, עמק הגיון ופשטות סברה והם אוצר בלום של חיידושים המפליאים במקוריותם. תדושים בכל מקור חדש להלכה בודדת או לכלל שכוחו יפה לענפים שלמים ליבון וניתוח יסודי של עיקרים ושורשים בהם תלויות חבילות דינים.

הרצאת דברים פשוטה ובמקום ניכרת המגמה לפשטות ובהירות. מעוף המחשבה ועומק העיון לא העביר עטו לפלפל בשטחים שאינם נוגעים במישור ההלכות שבספר. המחבר אינו נכוח מגחלתם של אחרים. ורבות המקומות בהם אין סברתו נותרה מזולתו.

נציין כמה דוגמאות:

מקור חדש להלכות בודדות:

כותב הרב בסימן קל"ה: מן שיש לו חולי של סכנה, מצוה לחלל עליו את השבת... אין מחללין אלא ברפואה שתהא ידועה לכל.

דין זה הוציאו מן הגמרא ביומא: "מי שאחזו ירקון, מאכילין אותו בשר חמור, מי שנשכו כלב שוטה, מאכילין אותו מחצר כבד שלו... וחכמים אומרים באלו אין בהם משום רפואה - פירש"י אין זו רפואה גמורה" - ממשמע שמאכילין את החולה דבר אסור רק אם זו רפואה ידועה, והוא הדין לחלל עליו את השבת.

המחבר מציע על מקור חדש בגמרא יומא מט. ר' חנינא התיר לרבי יהושע בן לוי לשתות שחליים בשבת. היכי דמי אי דאיכא סכנתא משרה שרי, נאי דליכא סכנתא מיסר אסור, לעולם דאיכא סכנתא והכי קא מיבעיא ליה מי מסיא דניחול עלייהו שבתא או לא מסיא ולא ניחול עליהו שבתא... רבי חנינא בקי ברפואות היה והוא התיר לחלל את השבת - התברר לנו מסוגיא זו הדין שאין מחללין אלא ברפואה שהיא ידועה.

ועוד באותו ענין:

כותב הגאון ר"ל דיסקין בתשובותיו על אותו דין: נראה לי דוקא לענין חילול דבר תורה. אבל לגבי שבות לית לן בה". הוא הגיע למסקנה זו מכוח סברא. הרב נאה מביא ראיה מפורשת מדברי רש"י שכבר הזכרנו למעלה: 'אין זו רפואה גמורה לעבור עליהן דבר תורה' (דברי הגמרא באותו מקום מתייחסים רק לאיסורים דאורייתא - בשר חמור וחצר הכבד של כלב שוטה) - מכוח דברי רש"י אלה מוקשים דברי הרמ"א (יורה דעה סימן קנ"ה) שכתב וזה לשונו וכל חולה שמאכילין לו איסור צריכים שתהא רפואה ידועה... ולא כתב לחלק בין איסור דאורייתא לדרבנן.

חדוש ובירור כלל שכוחו יפה לענינים רבים בהלכות שבת:

הרב המתברר חוקר בהבדל הדינים: אחד שופת את הקדירה, אחד נותן את המים ואחד נותן את האור - האחרון חייב והראשונים פטורין אבל אסור. לעומת זה במשנה "פשט העני את ידו לפניו ונטל מתוך ידו של בעל הבית והוציאו, העני חייב ובעל הבית פטור - פטור ומותר", למה?

על כן מחדש המחבר כלל זה: מלאכה שהאדם עושה אותה כולו בעצמו, כגון הוצאה, שעוקר ומניח בידו, בזה בעל הבית פטור שלא עשה כלום, אבל במלאכת הבישול הנותן אש אינו עושה מלאכת הבישול שנגמר מאליו אלא שהוא גרם לו, במלאכה כזו, אמרו חז"ל שכל הגורמים שותפים הם. ואסור מדרבנן. שותפים הם רק אלה הפעילים בנקודת המוקד של המלאכה ששם בולטת כוונתם - במקרה דלקמן על יד הכירה ולכן הנותן מים בקדרה שאינה עומדת על הכירה פטור לגמרי, המחבר מוכיח תוקפו של הכלל לגבי מלאכות שונות.

ציון מקור חדש לכלל שלמען חולה שאין בו סכנה מותר לעשות מלאכה דאורייתא על ידי שינוי - דין זה הוציא כנראה הרמב"ם מן המצוות דגמרא בענין דגונח יונק "מפרק כלאחר יד הוא". המחבר עתה בארוכה על דיוק הרמב"ן מביא מקור חדש לאותה הלכה, בימיו איתא: "רשב"ג אומר אשה סכה ידה שמן ומחממתה כנגד המטה ללבוש לבנה קטן". בהמשך הסוגיא מתברר שאם גם אמרינן הסטור זהו בישולו מותר הדבר כלאחר יד למען צרכי קטן. מאידך צרכי קטן שאינו חולה, וחולה שאין בו סכנה, דינם שווה ומצוי שהמלאכה דאורייתא מותרת על ידי שינוי למען חולה שאין בו סכנה.

במקום אחר, מעורר המחבר את השאלה למה נאסרה הרפואה הרפואה בשבת שהוא רק גזרה שלא יבוא לידי שחיקת סממנים ולא שייך שוב למיגזר כי הרפואות נעשות על ידי מומחים בדרך ורק על ידי פקודת הרופא. אחרי דיון בדברי התוספות תירומין (ל), ובכל גדרי ותנאיו מסיק המחבר שיכולים לצרף סממנים במקום ספקא, כמו שעשו זאת פוסקים אחדים במקומם זמנא.

הנה, רק הצגנו כמה דוגמאות והן כולן לקוחות משגי סומן של הספר, הדנים בחולה שיש ושאין בו סכנה בשבת. במקום סימנים מ"שולחן ערוך הרב" (סימן קלו עד קמה) שאולי יעורר הערות המחבר, בהן הוא דן בדברי ראשונים ואחרונים ונחלק בסופו של הספר, מילואים לכרכים הקודמים של "קצות שנתחדשו לו למחבר מעת יצאו לאור.

הספר נאה ומשוכלל גם בחיצוניותו, וראוי הוא שימצא תורה ויראה.